

А.М. АРСАНУКАЕВ

**ШКОЛЕХЪ
ИСБАБЪХЪАЛЛИН ПРОИЗВЕДЕНИ
ТАЛЛАР**

Издание подготовлено по заказу
Департамента образования г. Грозного

**Грозный
«Арфа-Пресс»
2008**

ББК 83.3 Чеч.

УДК 373.8

Арс 85

Арсанукаев А. М.

Арс 85 Анализ художественного произведения в школе.
«Арфа-Пресс». 2008. – 160 с.

ISBN 978-5-91528-006-8

© А. М. Арсанукаев

© Издательство «Арфа-Пресс», 2008

ХЪАЛХАРА ДОШ

Къоман дахарехь мехала хазна ю ненан мотт, барта кхолларалла, исбаьхьаллин литература. Бешерашкахь адаманна юкъахь кхиъна гИллакх-оьздангалла, беркате ламасташ, халкъан кхетам а, ойла а ю цаьрца. Iаламат мехала ду исбаьхьаллин дош кегийрхой кхетош-кхиорехь.

ТIаьххьарчу 14-15 шарахь вайн махкахь лаьттинчу юкъараллин хьелаша, ваьштта шозза тIебеанчу тIамо инзаре даккхий зенаш дина вайн халкъана, эзарнаш адаман дайъина, гIаланаш, ярташ йохийна, къоман культура кхиаран кхерчаш хIаллакдина. Вешан мохк юха цIинбаран, дайн оьзда гИллакхаш юха меттахIитторан, къоман культура кхиоран Iалашо ю вайна хьалха лаьтташ. Шен махкахь, шен халкъахь кхоччуш дог лозуш, кхидолчу къаьмнашца барт, доттагIаллин уьйраш лохуш долу адам ду вайна оьшург. Иштта адам кхиорехь доккха маъIна ду ненан меттан а, ненан меттан литературин а. Кегийрхой къоман эхь-бехкаца, дайн ламасташца кхиорехь мехала ю исбаьхьаллин литература. Бакъйолу исбаьхьаллин произведени адаман ойлане кхаьчна ца Iаш, синхааманна а Iаьткъаш ю. Исбаьхьаллин литературин оцу ша-тайпанчу башхаллахь кхоччуш пайдаэцаран Iалашо ю школана хьалха лаьтташ.

Школехь литература хьехарехь уггар халаниг ду исбаьхьаллин произведени таллар (анализ яр). Оцу проблема лерина бу хIара болх. Кху тIехь кхочушдина урокехь исбаьхьаллин произведени толлуш эвсараллица долу методически хьелаш билгалдахар, царах билггалйолу произведени Iамош пайдаэцаран некъаш, кепаш гайтар.

Деа декъахь лаьтташ бу болх. Хьалхарчу декъа тIехь урокехь исбаьхьаллин произведени къасторан методически некъ харжар гайтина. Авторан лорахь вoьдуш а, проблемни кепехь а, васташ къасторехула а произведени талларан

башхаллаш билгалъяхна. ШолгIачу декъа тIехъ дийцина шен жанр а, исбаъхъаллин-стилистически башхаллаш а тидаме оьцуш произведени къасторах лаьчна. КхоалгIа дакъа халкъан барта произведенеш Iаморна лерина ду. ДоьалгIачу декъа тIехъ литературин теорех долу хаарш далийна.

XIара книга кечъеш пайдаэчна авторан хъалха арабийлинчу белхех а. Уьш тIе а бузуш, литта а лубьтуш, керлачу кепара юха кечбина.

Автора баркаллица тIеобьцур ду хIокху книгех лаьчна олуш дерг.

ХЪАЛХАРА ДАКЪА

ИСБАЪХЪАЛЛИН ПРОИЗВЕДЕНИ ТАЛЛАРАН МЕТОДИЧЕСКИ НЕКЪАШ

Исбаъхъаллин произведени урокехъ талларан методически некъ харжар

Литературин урокийн кхетош-кхиоран а, дешар Iаморан а эвсаралла лакхаяккха таро хуьлуьйту санехъа йолу хъехаран кепаш, форманаш, методаш, приемаш юкъаялоро. Исбаъхъаллин произведенеш талларан некъаш, церан идейно-эстетически чулацамашка хъаьжжина, тайп-тайпана хуьлуш ду. Амма муьлхха а исбаъхъаллин произведени Iаморехъ хъалха кхочушдийрг дешархошка иза ешийтар, произведенин текст царна йовзийтар ду. Произведени еша а ешна, дешархошна иза евзинчул тIаьхъа хъехархо хьожу цара иза тIе муха эцна, хIун хета царна оцу произведених лаьцна, цуьнан чулацамах муха ойлайо цара. Оцу Iалашонца классана хъалха хIитто тарлур ду иштта хаттарш: Муха хийтира шуна произведени? Оцу произведенин муьлха меттигаш яра уггаре чIогIа дагах хъакхалуш ерш? ХIун ойла кхочушйо автора цу тIехъ?

Масала, 9-чу классехъ «Бешто» повесть дуьххъара ешначул тIаьхъа оцу тайпана хаттарш дича гучудолу, дешархойн коьрта тидам оцу произведенин сюжетан хиламаш кхиарна тIехъ сецна хилар. Цу тIехъ кхочушхуьлуш долчу гIуллакхийн бухе ца кхевдина уьш, хIун бахъана ду церан, бохучун ойла ца йина, персонажийн амал а дукха тIехулар евзина. И хъелаш тидаме оьцур ду хъехархоцо «Бешто» повесть къастор дешархошца вовшахтухуш.

Произведени дуьххъара ешча, дешархоша иза тIеэцаран хъелаш билгалдахар дIадахъа бIегIийла хуьлу оцу произведенин жанрийн а, композицин а башхаллашка хъаьжжина. «Нохчийн лаьмнашкахъ» цIе йолу поэма 9-чу классехъ Iамо йолош, хъехархоцо

ала тарло дешархошка: «Поэма йоьшуш, шун тидам хилла хир бу оцу поэмин хЮр декъана эпиграф ялийна хиларан. ХИнца аша поэмин текст схъа а еллий, эпиграфаш юха еша а еший, ала, муха билгалдолу эпиграфаца декъан юкъара маЪна?» Дешархоша луш долчу жьопашца гучудолу, поэмин чулацамах уьш кхетаран хьелаш.

Іамошьберг лирически стихотворени елахь, дешархошка иза хезаш ешийтича а тоам хуьлу. 10-чу классехь Гадаев Мохьмадан «Даймахке сатийсар» цІе йолу стихотворени Іамо йолош, дешархоша иза йоьшуш ладобгІча, хаало цара и стихотворени тІеэцаран башхаллаш.

Ісбаьхьаллин произведени дешархоша тІеэцаран хьелаш билгалдахарна дукха хьолахь уроках цхъа дакъа хьажадо, амма оцу гІуллакхана дийнна урок хьажо езаш а нисло. Нагахь санна Іамо езаш йолу произведени, чулацам чолхе а болуш, шен барамца йоккха елахь, алсамо хан оьшу дешархошна иза муха хетта хьажа. Цундела хьехархочо дийнна цхъа урок билгалйоккху оцу балхана. Ошаев Халидан «Алун шераш» цІе йолу роман Іамо йолош, хьехархочо цхъана урокехь дІабахьа мегар ду дешархоша иза цкъа ешначул тІаьхьа тІе муха эчна хьажаран болх. Кхузахь дешархошка романан чулацамах а дуьйцуьйтур ду; цу тІера шайна хазаетта йолу меттигаш а йоьшуьйтур ю, церан маЪна о дойтуш; романан коьртачу хиламех уьш кхетаран хьелаш а къастор ду; авторан ойланах уьш кхиьнийла а хьожур ву.

Кхеташ ду, ишттачу балхана цхъа урок билгалъяккхар программаша произведени Іамо еллачу хенаца а дозаделла хилар.

Дешархоша произведени тІеэцаран хьелаш билгалдахаро хьехархочунна гІо до исбаьхьаллин произведени къастор эвсараллица вовшахтоха. Цунна хаьа, поизведени тІехь дешархойн тидам тІебахнарг хІун ду а, церан ойла тІехь сацаза ерг хІун ду а, цуьнан чулацам дешархоша муха кхетабо а, оцу произведених цара хІун маЪна даккха герга ду а. Оцу хьолех пайдаоьцу хьехархочо исбаьхьаллин произведени дешархошца къасторан ша ойлаеш, и произведени Іаморан некъ ша лохуш.

Школехь исбаьхьаллин произведени къастор шен башхаллаш

йолуш ду. И башхаллаш йозаелла ю коьрта долчу декъана дешархой Таморан а, уьш кхетош-кхиоран а декхарех.

«Школьні анализан шен башхаллаш ю Илманан-литературоведчески талламах а, критически выступлений иза хаьал къастош. Цуьнан коьрта къастам боллу исбаьхьаллин произведения шкоলেখ таллар – анализ ян Таморан амал йолуш хиларх а, иза педагогически агІонна тІехъажийна хиларх а».¹ Шкоলেখ произведения къастор а, литературоведенех иза ма-дарра, Илманан баххаш тІехъ кхочуш дан дезаш ду, амма цуьнца цхьаьнан дешархой кхетош-кхиоран а, царна литература Таморан а агІо шеца хила езаш а ду. Бакъду, шкоলেখ исбаьхьаллин произведения, литературоведенех санна, ерриге а агІонаш толлуш, теоретически кІоргаллица ца Тамайо, амма дешархошна произведения къасторехъ хоуьйтуш дерг мел кІезиг бен дацахъ а, иза литературоведеница цхьаьна догІуш, Илманца нисдина хила деза.

Произведения Тамор эвсараллица кхочушдархъама хъехархочо тидаме оьцу дешархойн исбаьхьаллин произведенех кхетаран психологически башхаллаш. Лакхарчу классашкарчу дешархойн таронаш ю Тамош йолчу произведенийн идейни чулацамах кхетта ца Іаш, цуьнан исбаьхьаллин форма мелла а кІорге йолуш йовза, аьлча а, литературин произведенийн идейно-эстетически цхьаалла йовза.

Дешархой литературин произведенийн кхетаран психологически башхаллах а санна, произведения къасторехъ эвсаралла йолуш болу некъ лахар дозаделла ду Тамош йолчу исбаьхьаллин произведенийн идейно-эстетически башхаллах а (цуьнан чулацам, жанр, дІахІоттам, и дІ.кх.); дешархойн литературни хаарийн барамах а; билгалйолу произведения Тамош, хъехархочо шена хьалха хІиттош йолчу Іалашонех а.

Цу тайпана, хъехархочо хоржуш болу исбаьхьаллин произведения къасторан методически некъ дешархой произведенех кхиаран психологически башхаллашна тІе а тевжаш, Тамош йолчу произведенийн маьІнин а, исбаьхьаллин а агІонаш къеггина билгал а йохур йолуш, дешархойн литературех долчу хаарийн барамца

¹ Хмарский И.Д. Анализ литературного произведения в старших классах. Ульяновск, 1974, с. 25.

цхъаьна а богӀуш, билггалйолу исбаьхьаллин произведени Iамош хьехархочо шена хьалха хIиттош йолу дешар Iаморан а, кхетош-кхиоран а Iалашонаш кхочуш а йийр йолуш хила беза. Оцу лехамашна жоп луш болу некъ харжа хьожу хьехархо ша классехь исбаьхьаллин произведени къастор вовшахтухуш.

Произведени къасторан масех методически некъ бу. Произведени къасторан некъ – иза произведени толлуш, цуьнан идейно-эстетически чулацам къастош болх баран раж ю, я кхечу агIора аьлча, произведени къасторан ша-тайпана йолу кеп ю. Кху сохьта школашкахь литература хьобхуш шайх пайда оьцуш коьрта долчу декъана произведени Iаморан иштта некъаш ду: «авторан лорах» (воьдуш) произведени къастор; васташ талларехула произведени къастор; проблемни кепехь произведени къастор, кхидерш а.

«Авторан лорах» произведени къастор

«Авторан лорах» воьдуш произведени къастор олу юьххьера дуьйна йола а йина, сюжет кхуьуш схьа ма-ярра йолчу кепехь произведени талларх. Цу тIера хиламаш кхочушхиларан раж ю кхузахь исбаьхьаллин произведени къасторан бухе юьллуш ерг. Iамош йолу произведени сюжет кхиаран рожехь йийцаре а еш, талларо бIегIийлаш кхуллу дешархошна цу тIерачу хиламех, кхочуш-хуьлуш долчу гIуллакхех кIорггера кхиа, церан идейни а, исбаьхьаллин а маьIна довза. Кхузахь ала дезаш ду, «авторан лорах» произведени толлу бохург дац, юьххьера дуьйна йола а йина, иза чекхьяллалц цу тIехь мел болу хилам, кхочушхуьлуш долу дерриге а гIуллакхаш къасто деза бохург. Иштта произведени къастом хан а тоьур яц, я оьшуш а дац, я иштта дича нийса а хир дац. Кхузахь оьшуш дерг ду, произведенин сюжет шайх лаьтгаш йолу коьрта эпизодаш, цу тIехь кхочушхуьлуш долу коьрта гIуллакхаш, уьш кхиаре хьаьжжина, дешархошца къастор. Сюжет кхуьуш схьа ма-ярра йолчу кепехь произведени къасторан хьокъехь оьрсийн критико В.Г. Белинский яздина: «Мы хотим, чтобы в нашем изложении содержания романа видны были и характер действующих лиц, и сохранена была внутренняя жизненность рассказа, равно как и его колорит, а это

невозможно было сделать, показав один скелет содержания или его отвлеченную мысль».¹

Цу тайпана исбаьхьаллин произведени къастош дешархоша тидам бо авторан ойла кхиаран, цуьнан идейни Тетовжамийн. Произведенин идейни чулацам а, исбаьхьаллин форма а цхьатерра, вовшах ца йоккхуш толлу цара.

Хьовсур ду вай, муха хир ю урокийн система, 9-чу классехь Хамидов Абдул-Хьамидан «Лийрбоцурш» цѐ йолу турпалаллин драма «авторан лорах» къастош хилча. Тема 5 урокехь Iамайо.

1-ра урок. *Хамидов Абдул-Хьамидан дахар а, кхолларалла а, цуьнан драматургически произведенеш а. «Лийрбоцуриш» цѐ йолчу турпалаллин драмех лаьцна хьалхара дош. Драмин хьалхарчу суьртан чулацам тIехь болх бар.*

Литературин программаша тIедуьллу 9-чу классехь Хамидов Абдул-Хьамидан «Лийрбоцурш» Iамош, яздархочун дахар а кхолларалла а йовзийтар а, цуьнан драматургически произведенех хаамаш балар а. Цундела хьехархочун хьалхарчу дашехь (иза лекци хир ю) яздархочун биографи йийца а дезар ду, цуьнан коьртачу пьесех лаьцна хаамаш бала а дезар ду.

Иштта хила тарлур ду хьехархочун лекци.

Хамидов Абдул-Хьамидан кхолларалла а, дерриге дахар а къоман театраца, искусствоца, литературица дозаделла хилла. Къаьст-тинчу мехаллин бу театрехь цо бина болх. Театрехь гIуллакх деш кхиьна цуьнан драматургически говзалла, кхоллараллин похIма. Шен дерриге хьуьнарш къоман театрана, искусствона дIаделла цо.

Хамидов Абдул-Хьамид вина 1920-чу шеран 15 октябрехь Йоккхачу АтагIахь ахархочун Хьамидан доьзалехь. Юьртахь бераллин хенахь дукха ладийгIина цо нохчийн туьйранашка, эшар-шка, забаречу дийцаршка. Жимчохь евзина цунна къоман барта произведенеш, уьш дагахь латтош а, шен нийсархошна юьйцуш а хилла Абдул-Хьамида.

Юьртара школа чекхьяьккхинчул тIаьхьа, 1935 шарахь Сер-

¹ *Белинский В.Г.* Полное собрание сочинений. Т. 4. М.: изд-во АН СССР, 1954, с. 218.

новодскерчу педагогически училище деша вахана иза. Кхузахъ доьшуш волуш, кхидла а чIагIделла Iабдул-Хьамидан халкъан исбаьхьаллин даше марзо хилар. XIетахъ педучилищехъ доьшуш хиллачу Эдилов Хасмохьмада яздо: “Цунна дукха хаара нохчийн хьалхазамаханьлера а, хIетта юкъадуьйлуш долу а халкъан дийцарш, кицанаш, забарш. Студентийн дехаршца цо уьш кест-кеста дуьйцура общежитин кертахъ мукъачу денойн суьйренашкахъ тхо гуллуш хиллачу майданахъ. Цу дийцаршна юккъехъ цо ша кхулуш дерш а хуьлура, амма цо ца олура цу хенахъ, уьш ша кхоьллина ду”. Схьахетарехъ, оцу хенахъ дуьйна волавелла Хамидов Iабдул-Хьамид исбаьхьаллин дешан говзалла караерзо.

1938 шарахъ Московски театральни искусствон институтехъ схьайиллина Нохч-ГIалгIайн студи, цига деша вахна Хамидов Iабдул-Хьамид. Кхузахъ цо актеран говзалла Iаморца цхьаьна дIадолийна драматургехъ болх бар а. XIетахъ Хамидов Iабдул-Хьамида нохчийн матте яьхна классически драматургин произведенеш, 1939 шарахъ гочийна цо Ж. Мольеран “Мещанин дворянствехъ” («Мещанин во дворянстве»), А. Толстойн “Боданан Iедал” («Власть тьмы»), 1940 шарахъ нохчийн матте яьккхина У. Шекспиран “Отелло”, кхиерш а. Дуьненан литературин а хазна йолчу оцу произведенеш тIехъ болх бар Iаламат мехала хилла Хамидов Iабдул-Хьамидана шен драматургически кхолларалла кхиарехъ.

Институт чекхьяьккхина валале, йоьалгIачу курсера къоман театрехъ болх бан цIа валийна Хамидов Iабдул-Хьамид. Дуккха а тIаьхьа чекхьяьккхина цо Ленинградски театральни институтан актерийн факультет.

Нохч-ГIалгIайн драматически театрехъ юьхьанца актер хилла Хамидов Iабдул-Хьамид. Оцу хенахъ иттех шо бен дацара къоман театр кхоллаелла, амма шен исбаьхьаллин говзаллица сиха кхуьуш йолчу театрехъ дуккха а бара актерийн корматалла йолу къона артисташ. Царна юккъехъ бIаьрла вара Хамидов Iабдул-Хьамид. Дукха хан ялале, театран директор хIоттийра иза.

Теман хан яра, 1943 шо дара доьдуш, театран коллектив кест-кеста йоьдура бIаьхошна хьалха спектаклаш хIитто. Театран ре-

пертуарехь алссам яра тЕман тематика йолу, адамиин патриотизм, тЕмалойн майралла, доьналла гойту спектаклаш, сценкаш. Бляьхоша реза хуьлий, самукъа долуш тЕоьцуш хилла Нохч-ГПалгГайн драматически театран актераща говза хИттийна спектаклаш.

Хамидов Абдул-Хьамида театральни балхаца цхьаьна кхочушдора исбаьхьаллин литературехь болх бар а. 1943 шарахь иза язьян волавелира халкъан илии чулацаман бух тЕхь йолу “Совдаттий, Дауддий” драма. Амма и кхоччуш чекхъяккхар дикка тЕаьхьа бен ца нисделла цуьнан. Драматурган дуьххьарлера йоккха произведени яра иза, цу тЕхь нохчийн къоман хьалхалера дахар, гПиллакх-оьздангалла, Иадаташ гойтуш дара. Пьеса дуьххьара зорбатоьхна 1956 шарахь Алма-Атахь арадолуш хиллачу “Къинхьегаман байракх” газетан агПонаш тЕхь. 1958 шарахь Соьлжа-ГПалахь Нохч-ГПалгГайн книжни издательствос а арахийцира «Совдат, Дауд» пьеса. Цул дуккха а тЕаьхьа Нурадилов Ханпашин цАрахчу драматически театро хИоттийна “Совдаттий, Дауддий” драми тЕхь спектакль. Къоман театран репертуарехь ехха лаьттина и спектакль.

Нохчийн къам махках даьккхинчу хенахь, 1944-1956 шерашкахь, Джамбулехь а, Фрунзехь а тайп-тайпанчу культурин учрежденешкахь белхаш бина Хамидов Абдул-Хьамида. Киргизски республикански Халкъан кхоллараллин ЦПийнан директор вохуйту иза 1945 шарахь, цул тЕаьхьа Киргизски ССР-н культурин министесрствон театрийн отделан куьйгалхо а хИоттаво. Оцу хенахь Киргизин периодически зорбанехь кест-кеста арайийлина цуьнан театроведчески статьяш а, рецензеш а. Царах яра дуьненаюкьарчу классикех лаьцна статьяш: Ф.Шиллеран «Ямартло а, безам а» («Коварство и любовь»), У. Шекспиран «Ромео а, Джульетта а», А. Островскийн «Бехк боцу бехкенаш» («Без вины виноватые»), А. Горькийн «Васса Железнова», кхиерш а.

ТЕман хенахь Хамидов Абдул-Хьамида бинчу белхан Иедало лаккхара мах хадиина: “За доблестный труд в дни Отечественной войны 1941 - 1945 гг.” медаль елла цунна.

1955-1956 шерашкахь Хамидов Абдул-Хьамид Алма-Атахь нохчийн маттахь арадолуш хиллачу “Къинхьегаман байракх” газетан редакцехь цхьана муьрехь литературни белхахо, тЛаккха

культурин отделан заведующи лаьттина, Казахски ССР-н яздархойн Союзан литературни консултантан болх а бина. Казахски пачхьалкхан радиоох нохчийн маттахь йолу передачаш кечьеш а, дIахьош а хилла Хамидов Iабдул-Хьамид.

Нохч-ГIалгIайн эшарийн а, хелхаран а ансамбль вовшахтоьхна, цуьнан куьйгалхо а хилла иза. Алма-Атара и ансамбль а ялош, 1957 шарахь даймахка цIа веана Хамидов Iабдул-Хьамид. Цуьнан куьйгаллица Нохч-ГIалгIайн эшарийн а, хелхаран а ансамбль ерриге Советски пачхьалкхехь а тоьллачу ансамблех хилла дIахIоьттинера.

Нохч-ГIалгIайн кьоман искусство кхиорехь бакхий кхиамаш хиларна Хамидов Iабдул-Хьамидана 1959 шарахь Нохч-ГIалгIайн АССР-н халкъан арстистан цIе тиллина.

Муьлххачу балхахь хилча а, шена тIедехкина декхарш леррина кхочушдина Хамидов Iабдул-Хьамида, цундела жобпаллин балха хIоттош хилла иза. 1959-1961 шерашкахь Нохч-ГIалгIайн Республикин Яздархойн союзан правлений председател лаьттина иза. Цул тIаьхьа Ленинградски театральни институтан нохчийн отделенехь шина шарахь хьехархочун болх бина цо. Ленинградера цIа веанчул тIаьхьа 1962 шарахь Хамидов Iабдул-Хьамид юха а Нурадилов Ханпашин цIарах йолчу Нохч-ГIалгIайн драматически театран директор хIоттаво. Театр а, театральни искусство а кIорггера евзаш волчу Хамидов Iабдул-Хьамида дика дIахIоттабо театран болх, иза куьйгаллехь волуш бакхий кхиамаш боху кьоман театран труппо. Театран куьйгаллехь ялх шарахь болх бинчул тIаьхьа Нохч-ГIалгIайн Респуликин партийни комитете балха дIавуьгу Хамидов Iабдул-Хьамид. Культурин секторан заведующий а, агитацин, пропагандин отделан куьйгалхочун заместитель а хIоттаво иза. Оцу хенахь лакхара а, жобпаллин а дарж дара иза, хьан-хьаннах а тешош а дацара. Хамидов Iабдул-Хьамид дика ларавора балхаца, амма дукха хенахь бан доьгIна ца хиллера цунна и болх. 1969 шарахь автомобильни катастрофехь кхелхина Хамидов Iабдул-Хьамид.

Хамидов Iабдул-Хьамидан кхолларалла коьрта долчунна драматургически произведенех лаьтташ ю, амма мехала сатирически дийцарш а ду цуьнан, мелла а поэтически произведенеш а ю.

Шуьйра евзаш яра цуьнан стихаш тӀехь яьхна “Нохчийн вальс”, “Забаре байташ”, кхийолу эшарш а.

Хамидов Іабдул-Хьамидан кхолларалла, цуьнан драматургически произведенеш, сатирически дийцарш, цо театрехь дина гӀуллакх Іаламат мехала ду къоман театр, литература, культура кхиарехь.

Хамидов Іабдул-Хьамидан драматургически произведенешна юкъя йогӀу «Лийрбоцурш», «Бож-Іела», «Совдаттий, Дауддий», «Ламанан йоІ», «ТӀам сийна кхокха», «Мохсолтийн доьхна де» цӀерш йолу пьесаш. Нохчийн драматургехь, театрехь шайн билгалйолу меттиг дӀалаьцна произведенеш ю уьш.

«ТӀам сийна кхокха» цӀе йолу пьеса берашна лерина ю. Кхаа декьах, ворхӀ суьртах лаьтгаш а йолуш, гӀехьхьа йоккха драматически произведени ю иза. Туьйра-пьеса аьлла, билгалъяьккхина автора цуьнан жанр. Нохчийн барта кхоллараллин сюжетех пайда оьцуш, барта произведенийн персонажаш юкъяялош, язйина пьеса. Халкъан барта дийцаршкахь, туьйранашкахь санна, Іаьржа-Хожа а, Жоьра-баба а ду пьеси тӀехь, тӀам сийна кхокха а бу. Кед-кедал бӀаьргаш болуш, маьрс-маьрсал цергаш йолуш волчу инзаре воккхачу Іаьржа-Хожас нахана даккхий зенаш до, кест-кеста юьрта а вогӀуш, бежнаш дӀакхуьйлу, нах а дӀабуьгу. Юьртахь тоьлла болу кӀентий Лечий, Льомий вьоду Іаьржа-Хожех лата. Майра кӀентий бу уьш. Юьртахь вац цу шиммочул нийса пха тухуш иччархо, юьртахь вац цу шинначул дика эраш долуш таллархо. Шен ши кӀант Іаьржа-Хожех лата новкъа воккхуш, нанас Бикатус олу цу шинга, шух дог-м лозу сан, «делахь а хӀара санна де эшначу хенахь лата вина ас шуьшиь. Хожех кхералой, юха ма верзалаш, сан ши кӀант, ас бехк боккхур бу шуьшиннех». Нохчийн иллеш тӀерачу нанойх тера ю Бикату, церан ойла ю цуьнан кийрахь ерг а.

Майра летара Лечий, Льомий инзаре ницкъ болчу Іаьржа-Хожех. «Стигалхула лела олхазар мас таса ца даьхьачу, лаьттахула лела акхарой берг тоха ца яьхьачу кху сан махка тӀе вала шуьшиь муха ваьхьна?»), – бохуш, буьрса леташ ву Іаьржа-Хожа а. «Ца богӀу ницкъ беш миска нах хьийзош, аттах хоттавелларг шен аттах воккхуш, етт боцуш виснарг шен сих воккхуш, бехк боцу гӀийла нах къиза хьийзош ву хьо, сийдоцу Хожа», – олий, дарлой, тарраш

детташ, кхин а ЧоҒа лета Іаьржа-Хожех ши ваша. Амма ямартчу Хожас, тешнабехк а бой, кІоргачу гІу чу вожаво Лечий, Лобмий.

Масех шо даьллачул тІаьхьа хиира Куьйрина шен вежаршна хилларг. Лечий, Лобмий санна, майра, кьонахалла йолуш хьалакхиьнера Куьйра. Ненера пурба а даьккхина, шен ши ваша кІелхьарваккха воьду иза. ЧоҒа вовшахлета Іаьржа-Хожий, Куьйрий. Іаьржа-Хожа эша воьлча, цунна гІо дан йоҒу цуьнан нана Жобра-баба, стигал кьекьош, стелахаштиг детташ, мох болуьйтуш. ШайтІанаш а шайна гІоьне кхойкху цу шимма. Амма Куьйрина гІо дан а боҒу мацах тІам лазийна гІелбелла хилла болу, кхуо дарба лелийна то а бина, дІахецна хилла тІам сийна кхокха. Оцу тІам сийна кхокханан гІоьнца Іаьржа-Хожа эша а вина, Лечий, Лобмий, Куьйрийн безам болу хаза йоІ Маьлха-Аьзний, кхиболу юьртахой парҒат а баьхна, цІехьа бирзира уш. Адамаш Іаьржа-Хожийн балех девлира.

Пьесин коьрта маьІна иза чекхйолуш далийнчу дешнашкахь ду:

Халкьана гІуллакх дар
Уггар а деза ду.
Сий хуьлда даима
Халкьан ирс лобхучун.

Ша язйинчу хенахь боккха кхиам хилла «ТІам сийна кхокха» пьесин, 1959 шарахь драматургически произведенешкахула республикехь дІаяьхьначу конкурсехь лаккхара мах а хадийна, преми еллера цунна.

“Ламанан йоІ” кхаа декьах лаьтташ драма ю. Кьоман театро 1960 шарахь хІоттийна Хамидов Іабдул-Хьамида А. Алексеев соавтор а волуш язйина граждaнски тІеман хенахьлера гІуллакхаш гойтуш йолу “Ламанан йоІ” пьеса. «Кху тІехь дуйцуш долу гІуллакхаш хилла зама – 1918 шо, сентябрь бутт» аьлла, билгалдина автора. Пьесин коьрта турпалхочун Маремин вастехула Соьлжа-Палахь бІе дийнахь лаьттинчу тІемашкахь турпалаллица йоьжначу нохчийн йоьІан Арсанова ПетІаматан хьуьнаречу дахаран цхьа мур гайтина пьеси тІехь. Нохчийн литературин классик волчу Арсанов СаьІид-Бейн йиша яра тІамехь лор-йиша хилла дакьалаьцна йолу

Арсанова ПетІамат. ТІеман халчу хьелашкахь доьналла, хьуьнар, адамалла гайтарна, истори юкъяяхана ПетІамат.

Хамидов Іабдул-Хьамидан пьесин турпалхо лор-йиша хилла ца Іаш, божаршка нийсса юй-техьа аьлла, тІемало а ю. ЙоьІан эхь-бехк а, тІемалочун майралла ю цуьнца. ТІеман халчу хьелашкахь шен оздангаллех ца йоьхна драмин турпалхо. Нохчийн йоьІан сий а, шен цІе а ларьеш чекхьяьлла иза.

Тайп-тайпана мах хадабора «Ламанан йоІ» драмин иза язйинчу хенахь, амма Нурадилов Ханпашин цІарахчу Нохч-ГІалгІайн драматически театран сцени тІехь оцу пьеси тІехь хІоттийна спектакль еххачу хенахь лаьттира.

Хамидов Іабдул-Хьамидан дукхаха йолчу пьесийн чулацамехь дерг кхин хІумма а тІе а ца тухуш, ма-дарра дахарера схьаэцча санна хеталуш ду.

«Мохсолтин доьхна де» цІе йолу пьеса а иштгачарах ю. Цхьана декьах лаьтташ ю и жима сатирически произведени. Пьеси тІехь коьртаниг сатирически басаршца кхоьल्लीна ХІуьлкаев Мохсолтин васт ду. Керла хІоттийна райпон председатель Мохсолта юьхьанца куьйгалхо хила хьакь волуш хетало. Шайн гІуллакх дахьаш цунна тІебаьхкина нах Мохсолтина мелла а реза боцуш бистхилча, цуьнан секретарь йолчу Хьавраа боху: «Собца-м вац и вон. Хьаькамашца а чоГІа хаза гІиллакх лело хууш ву. Кхуза и балха ваийтинчу вайн райисполкоман председателан заместитель волчу Дагаевс «чоГІа гІиллакх долуш а, болх бевзаш а стаг ву и» олу хезна суна». Амма тІаьхьа, аьлча а, сихха билгалдолу Мохсолтас «хаза гІиллакх» хьаькамашца бен лелош цахилар. Берийн яслин заведующи Саибат йоГІу Мохсолтина тІе яслина оьшуш йолу шифер язьяйта. Юьхьанца, иза райисполкомехь балхахь ю моттаделла, цуьнца чоГІа кІеда-мерза, гІиллакхе хуьлу Мохсолта, оцу сохьга цунна цхьа бІе шифер а язйо. Ткъа Саибата, ша-м яц райисполкомехь балхахь, ша яслин заведующи ю аьлча, цунна шифер язйина кехат схьадоккху Мохсолтас, Іаламат кІоршаме къамел до, кабинет чуьра аряккха дагахь а ву. Цул тІаьхьа Саибатан цІийнда райисполкоман председатель хилар шена хиьча, оцу минотехь хийцало Мохсолта, дукха чоГІа гІиллакх дуссу цуьнга:

М о х с о л т а. Муха бахара ахьа? Ой, хІинца вайн райиспол-

коман председателъ волу Ахьмадов хьан майра ву?

С а и б а т. Ву-те.

М о х с о л т а. Уй, цIе хала кIегаш тIе! Со лолда хьан, ма биллалахь суна бехк! Болх дукха хиларна хьерволуш лаьттакх со. ТIаккха, хIун деш ду шу, могаш Iай? Охьахаахьа.

С а и б а т. Дика Iа тхо-м, могаш а ду.

М о х с о л т а. Ахьмадов а веца могаш?

С а и б а т. Могаш ву и а.

М о х с о л т а. Деллахьа ма дика хета суна и. Шун гергарнаш а, бовза-безарш а беца могаш?

С а и б а т. Уьш а бу дика Iаш.

М о х с о л т а. ЧIогIа дика ду, чIогIа дика. Шун хIусамдега а, хьобга а чукхойкхур бохуш, со ойла еш волу дукха хан ю. Сайн чохь хIусамнана йоцу дела, шуна там бар ма хетта сайн ца нисдаларна кхобруш Iийна со. Хьайн майрачуьнга суна обгIаз ма гIо ала-кх...»

Цу тайпана, Мохсолтин гIиллакх догIуш а, доьдуш а ду. Шена пайдехьа хир ву аьлла, хетачу стагаца Iаламат гIиллакхе волу Мохсолта, кхечаьрца чIогIа кIоршама хуьлу.

Ша куьйгалла дечу меттехь болх дIабодахьара, дика хилахьара аьлла, саготта а вац Мохсолта. Кхуо тIе куьг а яздина, шен хеннахь кехаташ дIа ца даларна, схьэца дезаш долу товар довш ду аьлла, шега хаам бича, «и-м дахь а кхин яздойтур дара», – боху Мохсолтас. Ша бахьана долуш районна доккха зе хиларх шек ца волу иза. Iаламат ледара куьйгалхо ву Мохсолта. Иза дика куьйгалхо хуьлийла а дацара. Дешна а вац я мегарг болх бина а вац, шена харц кехаташ а нисдина, цаьрца балха хIобгтина ву. ХIинца ша хьаькам вахча, хIумма а товелла а вац, товала гIерташ а вац я товала хуур долуш а вац. Хьарамлонца нисдинчу хIуманаш беркат ца хуьлу. Куьйгалхочун Мохсолтин болх а беркате ца хилира нахана а я цунна шена а.

Шен доьзалца а ца хилла Мохсолта хьанал.

Стагана ша дина дика а, ша дина вон а дуьхьалдолу. Диканиг диканца дуьхьалдолу, вониг вонца дуьхьалдолу. Мохсолтас дина дика, схьахетарехь, дан а дац, ткьа ша дина вонаш цхьана

дийнахь дуьхьалдевлира цунна. Оцу дийнах Мохсолтин доьхна де хилира.

Хамидов Iабдул-Хьамида шен пьеси тIехь Iора а дохуш, шайна дуьхьал кьийсам латтош болу хIуманаш вайн дахарехь хIинца а долуш ду. Уьш гучудахарехь, адамийн ойла царна дуьхьалъяккхарехь мехала ю «Мохсолтин доьхна де» цIе йолу пьеса.

Хамидов Iабдул-Хьамидан драматургически говзалла кьеггина билгалйолу забаре, беламе чулацам болчу произведенешкахь. Царна юккьехь шен исбаьхьаллица кьаьсташ ю «Бож-Iела» цIе йолу комеди.

«Бож-Иела» комеди Хамидов Iабдул-Хьамидан кхоллараллехь хилла ца Iаш, ерриге нохчийн драматургехь а мехала произведени ю. Iаламат боккха кхиам хилира комедин. Ира сюжет, цIена, исбаьхьа мотт, шен чулацамехь дерг дахарца догIуш нисдар, васташ ша-тайпанчу комедийни кепехь кхоьллина хилар дара оцу пьесина кхиам беьнарг.

Авторан дуккха а зеделларг дара забаре, сатирически произведенеш язьярехь. «Бож-Иела» комеди тIехь кьастийна йолу проблемаш драматурго шен хьалхалерчу кегийчу произведенеш тIехь а хIиттийнера. «Абубешар», «Гирмсолтас якккхина са» дийцаршкахь а, «Абубешар» дийцаран чулацам тIехь язйинчу изза цIе йолчу жимчу пьеси тIехь а автора беламе йохуш гайтинера адамийн амалшца йолу ледарлонаш, дахарехь нислуш долу сакхте гIуллакхаш. Изза проблема шуйра а, кхидIа кIаргьеш а кьастийна «Бож-Иела» комеди тIехь а. Комедин чулацам чолхе бац, цу тIера хиламаш шайх атта кхетар волуш бу, персонажийн кьамелаш кьеггина маьIна а долуш, исбаьхьчу магтаца ду.

Драматургически произведенийн коьрта башхалла ю цуьнан сюжетан бухахь кьовсам хилар. Вовшашна дуьхь-дуьхьал лаьтгачу ницкьашна юкьара кьовсам бу драмехь сюжет кхуллуш берг. Бож-Иелиний, цунна гонахара цьхаболчу наханий юкьарчу кьовсамах лаьтгаш ю «Бож-Иела» комедин сюжет. Цул совнаха, Бож-Иела ша-шеца а ву кьийсамехь, шен амалера цьхадолу хIуманаш дуьтуш, царех паргIатволуш ву иза.

Коьрта турпалхочун Бож-Иелин кхечу персонажашца йолчу

юкъаметтигашка хъаьжжина масех сюжетан зIе билгалйолу комедехъ: Бож-Иелий – Сутарбий, Бож-Иелий – Зулай, Бож-Иелий – Маймий, Бож-Иелий – Абубешар. Оцарах хIоранца а Бож-Иелин йогIучу уйрашца гучуйовлу цуьнан амалш, къоман гIиллакх-оьздангаллех лаьцна болу кхетам, адамашка а, дахаре а цуьнан йолу шовкъаш а, хъежамаш а.

Комеди тIехъ алссам гайтина ю Бож-Иелин, Сутарбин юкъаметтигаш. Шайн дуьненан лехамашца вовшашна нийсса дуьхь-дуьхьал ву и шиь. Сутарби шен сутаралло ваьккхина лелош ву. Муьлххачу хIуманна тIехъ а шена са яккхар, пайда бар дагахъ ду Сутарбина, хъарам иза хиларх шек а ца волуш. Туьканахъ волуш цо дина къоланаш бахъанехъ бархI шо хан а тоьхна, чувобллина хилла Сутарби. Царах пхи шо чохъ даьккхинчул тIаьхъа «болх дика барна хьалххе цIа ваййти ша» боху цо. Амма хIетте а кхетам чу ца веана, юха а йохка-эцар тIехъ хьалхалерра хъарамлонаш лелош ву.

Бож-Иела чIогIа реза вац Сутарбис лелочунна. «Милк санна, ворта а йолуш, верстина ватIа воллуш ву хьо. И хIуманаш а дитий, цхъанхъа, хъайга балун боллучу балха гIо», – боху цо Сутарбига. Бож-Иела хъарамлонца гулдина хьал дезаш вац. Сутарбис шега йохка-эцаран декъа вола, тIаккха ахча хир ду хьуна аьлча, сацам боллуш жоп ло цо: «Деллахъа, Сутарби, со-м хъанала къоблла тоьлуш хеташ ма ву, хъарамчу хьолаш».

Сутарбис, шен долахъ мелла а хIума йолуш ю аьлла, зуда шена хъахийча, Бож-Иелас боху: «ХIума йолуш ю аьлла, зуда ялор, маре вахар хеташ ву со».

Цу тайпана, Бож-Иелин Сутарбица йолчу юкъаметтигашкахъ билгалдолу иза хъарам хIума лелор доцуш, хъаналчу кьинхьегамца ваха лууш хилар. Бож-Иела цхьадолчу ширчу хIуманашна тIегIерташ велахъ а, шен ойланца цIена ву, шен амалшкахъ къонахаллин билгалонаш хаалуш а ву. Таро йолу зуда а ялийна, цуьнан хьола тIехъ ваха хуур волуш вац иза я осалваьлла дуьненан хIума лобхур долуш а вац.

Бож-Иела дуьхьал ву Маймин бозбуанчаллашна а, Абубешара дечу десачу къамелашна а, цуьнан декъазчу кураллина а. Абубешар, Маймий, Сутарбий дахарна тIаьхъабисина нах бу, шайн амалшца сакхташ долуш а бу. Бож-Иела цара шайн тобанах ларахъ а, царах

дикка къаьсташ ву. Амма царех дикачу аг'ор къаьсташ велахь а, алссам ледарлонаш ю Бож-Елица а. Ша-шех дозалла деш, шех тоам бина стаг ву иза. «Дукин ирзехь саьрмико ц'ога тоьхна б'аьрг баьккхинчу Буг'ин Лом-Еелин к'ант Бож-Еела ву ша», – олу цо дозаллица. Шегахь къонахалла а хета цунна, къоман г'иллакхашца вехаш а лору цо ша. Амма Бож-Еелина шех хеташ дерггий, цо лелош дершший цхьаьна ца дог'у. Уьш цхьаьна цадаро беламе а воккху иза.

Мала а мелла, некъана генна йистехь лаьтгачу з'енан бог'амна т'етохна машен а йохийна, ша балхара д'авакхийтина Бож-Еелас. Х'инца х'ургон т'е балха г'о аьлча, ца воьду. Шен сий лахлуш хета цунна х'ургон лело вахча. Маларх ветталуш, деш х'ума а доцуш, цкъа цхьана колхозе воьдуш, т'аккха вукху совхозе воьдуш, машен т'е балха ваха меттиг лобхуш ву ша бохуш, лелаш ву Бож-Еела. Х'усамнанас Зулайс боху цуьнга: «Ма ца оьшурш леладо ахь! Уьш а дитий, хьайга г'о бохучу балха г'охьа. Ахь болх дика бахь, юха а машен т'е воккхур ву хьо». Амма Бож-Еела ца веша х'ургонахь болх бан: «П'хеа шарахь трактор а лелийна, итт шарахь шофер а лелла, х'инца х'ургон т'е вахар, говрара вир т'е хаар санна х'ума ду. Нах стигал оьхуш лаьтгаш, со х'ургон т'е ваха веза-кх», – олий хададо цо.

Зулай колхозехь тоьлла хьелиозархо ю. Шен дика хьелий кхечуьнга д'а а делла, цуьнгара машанна ледара долу, г'ийла бежнаш шега схьаэцна цо. Бож-Еела реза вац шега ца хоттуш Зулайс иза дарна: «Ас хьобга нахана г'уллакх ма де ца боху. Собыа хатга а ца хоттуш, ахь уьш д'а х'унда делира боху?». Зулай цхьадолчу кхечу х'уманаш т'ехь а яц Бож-Еелин лааме башха ладуг'уш. Масала, ц'ийндас шена ч'ог'а дихкиннашехь, «клубе а яхана, цкъа хелха саттам йоллу» ша олий, г'абали оьций, клубе йоьду иза. Зулай керлачу заманан керла стаг ю. Бож-Еела нохчийн г'иллакхашна, ладаташна т'ег'ерташ ву. И ду Бож-Еелин, Зулайн кьийсамна бухахь дерг.

Хамидов Абдул-Хьамидан «Бож-Еела» комеди д'адаханчу б'ешеран кхузткьалг'ачу шерашкахь язйина ю. Оцу заманан лехамаш, цу хенахьлера идеологи ю пьесин чулацамехь ерг, цуьнца доьзна ду пьесин маь'на а. Бож-Еела т'аьххьаре а т'евирзира Зулайс а, цуьнан маг'арехь болчара а бохучунна. Иштта ю Бож-Еелин т'аьххьара

монолог: «... айса лелораш нийса хиларх со шекволлушехь, дахар керла хилча, гИллакхаш керла хила дезий а ца хууш, сонта мел дерш лелий ас. Цундела, шуна ма-гарра, балхах а, зудчух а, нахах а вели со, цу тIе сонта ву аьлла, цIе а яха сан. Массо хIуманал а хала ша-шен вовза хилла. Ша-шен вевзича атта хилла шен вон долчух а, дика долчух а кхета. Хьалххехь кхеттехь дика дара дан. Делахь а, оьрсашний дайна, цкьа а ца кхеташ хуьлчул, тIаьхьа кхетта а кхетча тоьлу». Оцу дешнашкахь билгалдолу пьесин коьрта маьIна а.

«Бож-Иела» комедин мотт нохчийн халкъан меттан исбаьхьаллица кхелина бу, дукхаха йолу репликаш ирачу аларех лаьтгаш ю. Персонажаш, къамелаш деха а ца деш, сцени тIехь вовшашца сих-сиха хийцало. Уьш дикачу драматургически произведенийн билгалонаш ю.

Нурадилов Ханпашин цIарахчу Нохч-ГIалгIайн драматически театран сцени тIехь хIоттийра «Бож-Иела» комеди. Театран директор волчу Хамидов Iабдул-Хьамида пьеса язъешшехь коьрта ролаш билггалболчу актешна леринера, муьлха актер муьлхачу персонажан роль ловзош хир ву билгал а дина, церан корматалла тидаме а оьцуш, кхоьллинера коьртачу персонажийн васташ. ГIарабевлла болу халкъан артисташ бара комедин коьрта ролашкахь: Давлетмирзаев Iабдул-МутIелип (Бож-Иела), Дениев Iаьльви (Сутарби), Исаева Асет (Майма). Лаккхарчу исбаьхьаллица язйинчу пьеси тIехь лаккхара корматалла йолчу актеша инзаре дика спектакль хIоттийра. Цхьана а кхийолчу пьесин ца хиллачу тайпана боккха кхиам хилира комедин. Оьрсийн литературин классикан Н. В. Гоголан шуьйра евзаш йолчу «Ревизор» комедица юстура иза хIетахьлерчу зорбанехь.

Комедин коьрта персонажаш Бож-Иела, Сутарби, Майма харцахьарчу амалшца йоллушехь, шайн исбаьхьчу маттаца, хазачу забаршца, шашь цхьа ша-тайпа беламе хиларца нахана езаелира. Кьоман барта произведенийн персонажийн цIерш санна, нахана юкьа яьржира церан цIераш, гутгаренна а халкъа юкьахь йиса а йисина. Пьеси тIера дукхах долу ира аларш кицанашка а дирзина, нохчийн матте даьккина. Масала: «Девнах шура ца йогIу», «Ахьар дезачо хьера ваха мало ян мегар дац», «Юучу хIуманийн паччахь

жигиг-гала ду», «Дика нах-м шорта хъаха бара, комаьрша нах кIезиг бу-кх», «Метиг санна, дукха хъайгахъа ву хъо». «Ша шакарца тамаш балла доккха хIума ду и».

1967 шарахъ дIаяхъначу драматически произведенийн Еригсоюзан конкурсахъ кхоалгIачу даржан диплом делира “Бож-Иела” пьесина. Оцу пьеси тIехъ спектаклаш хIиттийна Къилбаседа Кавказерчу республикийн ериге а бохург санна драматически театраша. Нохчийн драматически театран сцени тIехъ ша язйичхъана дуйна таханаллац боккхачу кхиамца хад-даза хIиттош ю и комеди.

КхидIа шен лекции тIехъ хъехархо леррина соцур ву «Лийрбоцурш» цIе йолчу турпалаллин драми тIехъ. Цо доцца дуйцуру ду пьеса язъяран историх, авторан Iалашонах, пьесин теманах лаьцна, Сийлахъ-боккхачу Даймехкан тIамехъ Нурадилов Ханпашас гайтинчу турпалаллех лаьцна.

Хамидов Iабдул-Хъамидан кхоллараллехъ къабсттина мехала ю “Лийрбоцурш” цIе йолу турпалаллин драма. Нохчийн къоман сийлахъчу кIантах Советски Союзан Турпалхочух Нурадилов Ханпашех а, цуьнан накъостех-тIемалойх а лаьцна ю и пьеса. Сийлахъ-боккхачу Даймехкан тIамехъ цхъа эзар гергга фашист хIаллаквинчу пулеметчикан Нурадилов Ханпашин цIе гIараьялла евзина ериге пачхьалкхехъ. Цуьнан бIаьхаллин хуьнарш кхечарна масалла хилла лаьттина. Сталинградски фронтан Политуправленис Нурадилов Ханпашех лаьцна арахецначу листовки тIехъ яздина: «Придя на фронт из Чечено-Ингушетии, Х. Нурадилов воплотил в себе лучшие черты доблестного чеченского народа, его геройство и орлиную удасть, его смелость и отвагу, мужество и доблесть... Взгляни, боец, на богатырский образ героя, горного орла Х. Нурадилова! Пусть ратные подвиги героя Кавказа, сына чеченского народа, станут для тебя и твоих товарищей примером доблести в бою!»

ЦIе яххана болчу оьрсийн, нохчийн поэташа стихаш, эшарш, поэмаш яхна Нурадилов Ханпашех лаьцна. Ериге пачхьалкхехъ а гIараваьлла вевзаш волчу поэта Е. Долматовскийс Ханпашех лаьцна язйинчу стихаш тIехъ яккхина йиш хилла лакхахъ вай

хъахийнчу листовкин шолгӀачу агӀон тӀехъ зорбатоьхна.

1942 шеран 31 октябрехъ арадаьллачу «Известия» газето яз-дина: «Пройдут годы и счастливая молодежь Чечено-Ингушетии, девушки Дона, парни Украины будут петь песни о гвардии старшем сержанте Х. Нурадилове».

Луьрчу тӀамехъ халкъан маршо ларъеш, шен къона дахар дӀа-деллачу Нурадилов Ханпашин цӀе гутгаренна а йисна Даймехкан исторехъ, къоман изсехъ.

Хамидов Ӏабдул-Хъамида ша пьеса язъян волавалале, Сийлахь-боккхачу Даймехкан тӀеман хенахьлерчу документашна тӀехъ еххачу хенахъ болх а бина, дуккха а материл гулӀина хилла Нурадилов Ханпашин бӀаьхаллин хьуьнарх лаьцна. Оцу исторически бакъдолчийн буха тӀехъ язӀина драматурго шен «Лийрбоцурш» цӀе йолу турпалаллин драма.

Фашистски Германис ямартлонца тӀом болийча, дерриге а халкъ Даймохк Ӏалашбан мостагӀчунна дувъхалдалар гайтина пьеси тӀехъ. ТӀеман арахъ бӀаьхоша а, тылехъ хьаналчу къинхьегамца дерриге адамо а мостагӀчунна тӀехъ толам баккхарехъ лагтийна турпала къийсам бу пьесин чулацамехъ. Гитлеровски фашистех вайн Даймохк Ӏалашбан гӀевттинчу бӀаьхойн къонахалла, майралла, шашьш кхийна Даймохк барам боцуш царна дукхабезаш хилар гайтина автора.

Шен барамехъ гӀеххъа йоккха ю пьеса. Прологах, ворхӀ суьртах долчу кхаа декъах, эпилогах лаьтгаш ю иза. Пьеси тӀехъ 29 персонаж ю: ЦӀечу Эскаран эпсарш, салтий, дошлойн эскадронан тӀемалой, немцойн эпсарш, салтий, гестаповцаш, эвлара зударий, кхиболу наххий. Пьесин хиламаш тайп-тайпанчу меттигашкахъ кхочушхуьлу: нохчийн юьртахъ, Украинехъ, Сталинградски фронтехъ, немцойн блиндажехъ.

Турпалаллин драма дӀайолало дагах кхетачу авторан дешнашца: «Хьоме доттагӀий, зама дӀаоьху, оьхур а ю. Амма адамийн дегнаш чуьра цкъа а дӀаяьлла яц я ер а яц Даймехкан тӀеман буьрсачу деношкахъ, вайн халкъан сий, ирс лобхуш, шайн синош дӀаделлачийн сийлахъ цӀерш. Оцу сийлахьчу цӀершна юкъахъ ю Нурадилов Ханпашин а, цуьнан накъостийн а цӀерш.

Бала къона бара Нурадилов а, цуънан накъостий а. Амма къонахийн дахар шерашца дагардеш хила ца деза, цара шайн халкъана динчу гӀуллакхашца дагардеш хила деза.

Бе шарахъ ваьхнарг а ца ваьхна дукха, и шен халкъана гӀуллакх деш ца ваьхнехъ, ткъа шарахъ ваьхнарг а ваьхна дукха, и шен халкъана гӀуллакх деш ваьхнехъ.

Суна лаба, доттагӀий, цкъа а лийрбоцчу башхачу турпалхойх дерг шуна дийца. ЛадогӀалаш сан дийцаре!».

Иза пьесин пролог ю. Цу тӀехъ а билгалйолу авторан Ӏалашо а, пьесин тема а.

Хъехархочун лекци чекхъяьлча, классехъ пьесин хьалхарчу суьрта тӀехъ болх дӀахьо. Дешархошка текст тӀехъ болх бойту, чулацаман коьрта меттигаш билгал а йохуш, церан маьӀна а дойтуш.

Пьеса дӀайолало Ханпашин, Мути диалогаца. Эскаре ваха новкъа ваьлла Ханпаший, фински тӀамехъ чов а йина, ца вогӀуш волу цуънан ваша Мутий дуьхь-дуьхьал кхета. Мутина, цкъа делахъ, хазахета шен ваша воккха а хилла, эскаре воьдуш, шолгӀа делахъ, цуънан шел жимчу веше йолу къинхетаме ойла а хаало кхузахъ. Ханпашига боху цо: «Ден, ненан марзо ахъ ца эцна дела, со вара хьуна, жимма айса терго-хӀума а еш, хьо деша вохуьйтур бохуш». Амма, шен ваша эскаре ваха лууш, доьналла долуш, къонахалла йолуш хиларх воккхаве Мути. Ханпашина хъехар до цо: «Эскар къонахийн меттиг ю. Салтий вовшийн гӀо деш а, терго еш а хила беза. Яхъ йоцчу кӀантах дан хӀума дац. Яхъ хила еза. Молханан хьожа йогӀуш зама ю хӀара, Ханпаша. ТӀом эkkхаран сахьт дац. Ӏедална а, нахана а гергахъ хьайн дика цӀе йоккху агӀо лаха». Иштта хъехар дина, эскаре хьажаво Мутис шен ваша. Шен коьртара куй Ханпашина а туьллий, цуънан куй шена туьллу Мутис: «Саьмгалан хьожа а йогӀуш бу хьуна и куй, гӀоза а, декъала а лелабойла ахъ и!» – олий. Ханпашас а боху: «И сан куй а бу хьуна, Мутий, мехка-даьгтанан хьожа а йогӀуш, ахъ и а лелабойла гӀоза а, декъала а!»

КӀорггера маьӀна ду оцу суьртан. Дайможк Ӏалашбаран а, къинхъегамца цуънан хьал деборан а ламасташ хедаш дац, уьш, баккхийчаьргара кегийчаьрга а кхочуш, дехаш ду, даима даха дезаш

а ду. Адамийн дахаран коьрта гІиллакх ду и.

Ханпашин безаман уьйраш а, цуьнан доьналла а гучудолуш кхин цхьа меттиг а ю пьеса дІайолалучу юьххьехь. Вовшашка безам болуш, вовшийн дезаш ду Ханпаший, Каметий. Камета езаш, иза реза йоццухехь, шена йига гІерташ ву церан юьртахо Исраил. Каметас шена дуьхьало йича, иза сийсазаян гІурту Исраил. Тіекхаьначу Ханпашас шега, осала а ца лелаш, дІавала кхузара аьлча, урс даьккхина, цунна чу гІерташ ву иза. Ханпашас, урс сьхьадаьккхина, хи чу а кхоьссина, гІеххьа лаза а веш, эькхийна вахийтира Исраил.

Каметассий, Ханпашассий вовшийн диц ца дан, шайн цІена, хьанала безам ларбан чІагІо йо. Ханпаша эькаре дІавоьду.

Иштта чекхдолу пьесин уггар жима долу хьалхара сурт. Оцу жимчу суьрта тІехь а автора йовзийтина пьесин ялх персонаж, царах хІораннан а амалехь долу коьртаниг мелла а билгал а даьккхина. Иза кхочушдина говза хІиттийнчу персонажийн йоццачу репликашкахь а, кІеззиг йолчу авторан ремаркашкахь а. Шайн кьамелаш дах а ца дойтуш, персонажаш сих-сиха хийцайолуьйту драматурго. ХІораннийн кьамел чулацаме, шен маьІна долуш хуьлуьйту. Оцу хьелаша дог доуьйту пьеса еша а, сцени тІехь хІотточу хенахь цуьнга хьажа а, таро хуьлуьйту авторан ойланах кхиа а.

2-гІа урок. *БІаьхошна юкьара интернационални дотта-гІалла; царна шайн Даймохк а, халкъ а барам боцуш дукха дезар; церан беркате ойланаи (Драмин шолгІачуй-кхоалгІачуй суьртийн чулацам тІехь болх бар).*

Ханпаша а, цуьнан накьостий-бІаьхой а тІеман хьелашкахь гайтарна тІе тидам бохуьйтур бу дешархойн, драмин шолгІачуй-кхоалгІачуй суьрташ тІехь болх беш.

Фашистех вайн Даймохк Іалашбан гІевттинчу бІаьхойн кьона-халла, майралла, шашь кхийна Даймохк йист йоцуш дукхабезаш уьш хилар гайтина пьеси тІехь.

Пьесин шолгІачуй, кхоалгІачуй суьрташ тІехь тІеман хьелашкахь го вайна Нурадилов а, цуьнан накьостий а. Украинерчу

Захаровка эвлана юххехь мостагІчунна дуьхьал лаятташ бу уьш. Дошлойн эскадронан командиро Николаевс кхеран взводана хьалхьа тІеман декхарш хІиттийна. Дошлойн полко кхаанхьашха Захаровкина гуо а лаяцна, сатоссуш тухур ю мостагІчунна. Операци кхиамца чекхьялахь, мостагІчунна кхузахулий бен юхавала меттиг бац, цундела пулеметни взводо кхузахь кІело ян еза.

Пьеси тІехь мух-мухха а ца гайтина мостагІий а, уьш ондда ницкъ болуш, тІелата а хууш, шайгахь майралла а йолуш бу. Командиро боху: «МостагІ ницкъ болуш а, говза а, хІилла долуш а ву. Цундела кечам дика хила беза. Нах а ларбе, ледара а ма Іе».

Взвод тІеман декхарш кхочушдан кечам беш ю. ХІор тІемало а шен-шен гІуллакх деш ву. Баркинхоев, иччархо хилла хьул а велла, мостагІашна эшамбан кечлуш ву. Бульба гонахара гуо талла вахийтина. Соловьев, Ханпаший пулемет дІахІоттош ву. Дикачу герзах воьттина мостагІ тІевогІуш ву аьлла, хІумма а боьхна бац тІемалой. Вовшашка забарш еш, вовшийн ира-кара а хІиттош, мостагІчунна тІелата кечам беш бу уьш. Гуо талла вахана Бульба юхавеьча, Асановс цуьнга хотту, немцошна юххехь дуй вай, олий. И хаттар ца тайначу Бульбас жоп ло: «Немцошна а, Іожаллина а-м ду». ТІаккха Ханпашас боху: «Іожалла аьттехьа ма гІоьрттинехь, катохий схьа а лаций, тоьпа чу а йоллий, фашисташна кхосса ахь, Бульба. ТІаккха гена ер ю хьуна Іожалла».

Николаевс ма-баххара, шайна гуо бича, юхахьяьвдда богІу немцой, пулеметни взводо йинчу кІелонна тІе а нислой, атаке бовлу. Амма ХанпашагІара ондда юхатоьхна немцойн ерриге атакаш. Дукха фашисташ бисина тІеман арахь Іахка, ворхІ йийсаре валийна, алссам герзаш схьадаьхна мостагІашкара. ХанпашагІеран магІаршкахь а хилла дараш, взводан командир Соловьев, чов а йина, кхелхина.

БІаьхошкара доьналла, майралла, говзалла оьшуш тІом хилла иза. Лаккхара тІеман хьуьнарш гайтарна, командованис баркалла элира бІаьхошна. Нурадиловн чоьта тІе бІе тька фашист хІалла-квар дІаяздина. Дукха хан ялале, пулеметни расчитан командир хІоттийна иза.

Ерриге пьесах чекхдолуш ду Нохчийчоьнан оьздачу кІентан,

майрачу бѡаьхочун Нурадилов Ханпашин турпала васт. Цуьнга ца лалора фашистски йовсарша шен Даймохк аьшнашбеш, цаьрга болчу цабезамах дуьзнера Темалочун майра дог. Пьеси тѢхь драматурго исбаьхьаллица билгалдаьхна шен турпалхочун бѡаьхаллин хьуьнарш, Даймехкан маршо, халкъан паргѡато ѡалашъеш мостагѢчунна дуьхьал леташ, цо ша-шен кхоориг цахилар. Ѣожаллех кхоьруш вац къона Темало Нурадилов, луьрчу Темехь мостагѢчух леташ, эшахь, шен са а дѡалур долуш ву.

Лаккхарчу айамца кхоьллина автора Нурадилов Ханпашин накъостийн-бѡаьхойн Соловьевн, Баркинхоевн, Бульбин, Федоровн, Гнездиговн, Асановн васташ а. Вайн махка ѡазап дахьаш веанчу мостагѢчунна тѢхь толам баккхархьама, дерригенна а кийча бу уьш. МостагѢ мел ницкъ болуш велахь а, цунна тѢхь толам боккхург хиларх даггара тешна бу пьесин турпалхой.

3-гѡа урок. *Тыл а, фронт а. Дерриге а фронтана. (Добалгѡачу суьртан чулацам тѢхь болх бар).*

Гитлеровски Германи вайн Даймаккана ямартлонца тѢе а лета, Сийлахь-боккха Даймехкан тѢом дѡаболабелча, мостагѢчунна дуьхьал делира дерриге а халкъ. Теме хѢоттал верг fronte вахара, кхечара, даймехкан хьал дебош, тылехь къахьобгура. Теме баханчу божарийн меттана балха дѡахѢуьтура зударий. Ярташкахь, гѡаланашкахь гул а еш, йовха бедарш а, юург а, Темалошна пайдехьа хин йолу кхиерг а fronte дѡакхоьхьуьтура.

Пьесин добалгѡачу суьрта тѢехь къеггина гучудолу Темо деш долу зенаш, адамашка деана вон, церан гѡайгѡанаш-баланааш. Юьртахь бисинарш беккъа зударий бу. Темехь цхьаннан цѢийнда вийна, вукхуьнан – кѡант, кхечуьнан ваша вийна. Хетте а церан дегнаш чѡагѢ ца делла, къинхетам бу цаьргахь, комаьрша бу уьш. Драматурго говза кхоьллинчу диалогашкахь билгалдаьккхина, нахе деанчу воно шайн къинхетаме ойланех уьш бохийна цахилар. Бикатун хѢусамехь Темалошна яхьийта хѢуманаш вовшахтухуш бу юьртахой. Бесират йогѢу шен цѢийндех дисина верта дахьаш:

Б е с и р а т. Тхан цѢийнда Темехь вийча, дисина хѢара верта

дара. Магахь, хІара эскаре дохьуйтур аьлла, еара со-м.

Б и к а т у. ХІара хаза совгІат ду. Цхьа командир вохвийр ву кхо-м.

Б е с и р а т. Оцу берийн ден безамна, лерина лелийнера оха хІара, цхьа дико лело долчуьнга нислахьара.

К а м е т а. Нислур ду, Бесират. Цхьана майрачу командире. Охьахаахьа.

Б е с и р а т. Охьа ца хуу со. Самартах кхета а деза... КІант тІамехь вийна аьлла, кехат кхаьчна цаьрга.

Б и к а т у. Миска-я! И цхьаь бен ван а вацара хьуна цуьнан. Хала мур бу хІара, Бесират. ТІехІоьттинарг лаза девр дац-кх вай.

Б е с и р а т. Сайниг вийнехь а, кхечернаш биса лаьара-кх. Јодика йойла! (ДІайоьду).

Б и к а т у. Марша гІолда! Кхо бер кхобуш Іаш ю хьуна и, хІетте а верта дахьаш еана.

К а м е т а. Нах дика бу, нана.

Нохчийн зударий Бикату, Бесират, Аза, Ану, Хьава, Зина, кхиберш а тІаме баханчу божарийн меттана белхашкахь бу. Азас боху, тІом балале, шиммо, кхааммо деш хилларг хІинца цхьаммо а деш, далург а, цадалург дан гІерташ дохку адамаш. Анус тІетуху: «Ахьа-м баккхийнаш буьйцу. Массо а бер а-м ду, таса а делла, шайн хирг дан гІерташ доллуш».

Фронте тІемалошна яхьийта хІуманаш яхьаш баьхкина уьш. ЦІенчу даггара, шайгара мелла а хилла а тІемалошна гІо хилахьара аьлла, хеташ, йохьуйту цара шайн йолу-йоцург:

А з а. Ас хІара гали а, тІергІан ши пазат а еана.

Б и к а т у. Шийла хан ю, хІорш вуно чІогІа оьшур йолуш хІуманаш ю.

А н у. Цомгуш-могуш хилча а бохуш, Іалашдина Іежаш дара сан. ХІара цхьа тІоьрмиг Іежаш а, ши кара а деана ас.

Б и к а т у. ХІара Іежаш дархошна дохьуйтур ду, кху каранаша цхьана тІемалочун куьйгаш дохдийр ду.

З и н а . Ас хІара ши этка еана.

Б и к а т у (хъажа а хъожий). ХІорш-м хъаха ю, инарлина яхъийта а мегар йолуш, дика эткаш. Ахъ хІун еана, Хъава?

Х ь а в а. Ас ши пазат а, итт хІоа а деана, кІезга хІума-м ю хІара, эскаре яхъийта.

Б и к а т у. ХІума кІезга елахъ а, гІуллакх доккха ду. ХІара ши пазат йита, итт хІоа дІахъуо, хъо деа бераца хала йоллу.

Х ь а в а. И дийца а ца оьшу. Ца йиъна а, ца мелла а, царна оьшург латтор ду-кх вай.

Б и к а т у. ХІара хІоаш вай лазарете дохъуьйтур ду, ткъа кху пазаташа цхъана тІемалочун ши ког бохбийр бу.

Цу тайпана, жима а, воккха а, гІийланиг а, мисканиг а – тыле-хъ волу шаверг – тІемалошна оьшург латтош, фронтана гІуллакх дан кийча ву. Шаьш гІело ларах, шайна ницкъ хиларх, бен ца хета царна, мостагІчунна тІехъ толам баьккхичхъана.

Амма нагахъ нисло шен къомах дІакъаьстинарг а. Иштта ву тІамах ведда лелаш волу ши дезертир Исраьиллий, Супалуй. Къо-нах мел верг тІама вахана, хІара шиъ, осал мел дерг лелош, шайх нах а кхардош, цІахула ваьлла лелаш ву.

Исраьил, шега ца йогІушехъ, Камета йига араваьлла. Хан яьллачу хенахъ, Супалу а эчна, тешнабехкаца БикатугІеран чу а вахана, Камета ядо гІоьртина иза. Каметас, шен ден хилла шалгон топ схъа а эчна, дуьхъало йина. Каметий, Исраьиллий, вовшашкара герзаш а кхетий, ле. Деши санна, цІена, оьзда йоІ Камета цхъа а тайпа бахъана а доцуш хІаллакйина осалчу Исраьила.

Иштта къиза хедира Каметин, Ханпашин вовшашка болу мерза безам.

ХанпашагІар Сталинградски фронтехъ бу. Серафимович-гІалина юххехъ лаьтташ йолу церан взвод шайн полкаца керлачу позицешка юхаяьлла. Са а даьІна, тІама хІитта дезаш бу бІаьхой. Шаьш садоІучу хенахъ цІа дагадогІу царна, машаречу дахаре сатосу. Бульбас боху, тІом чекхбаьлча, ша агроном хир ву, массо хІуманал а латта дукха деза шена, адамашна ялта, стоьмаш, зезагаш кхиор ду ша. Гнездиковс ша болх бинчу школе сатуйьсу. Червленне дІакхоччушехъ, ша юха а берашна хъеха хІуттур ву, дукха хан ялале, аспирантуре а гІур ву

ша, боху цо. Асановс дуьйцу: «Вай ца кхаьчча, малх санна, цѐначу метта охъавуьжуш, мерза-мерза хІума юуш, дика са а даьІна, цхьана йоккхачу туканан заведующи гІур ву со я ансамблех илли ала вола-лур ву». Цаьрга ла дугІуш а Ийна, Ханпашас боху: «Йохийнарг вай, тІом дІабаьлча, меттахІоттор ю. Доцчу хи далор ду, керла заводаш, хІордаш дохкур ду. Туьйранахь санна, хаздйир ду дахар. ТІаккха, Іаббалц деша а дешна, оцу стигалан Іаьрчашка, цу седарчаш тІехь хІун ду, хьажа гІоттур ву».

Цу тайпана ойланаш йо бІаьхоша тІамехь шайна мукъа еанчу хенахь. Адамийн машаре дахар дохош веанчу мостагІчух кхин а чІогІа лата дог догІу церан ишттачу ойланашка бевлча. Уьш шайн лехамашца, деган ойланашца машаре адамаш ду, беркате бу церан лаамаш, кьинхетамах дуьзна церан дегнаш. Амма, Даймахкана тІе кхерам хІоьттича, тІемалой хилла царак.

4-гІа урок. *Даймохк Іалашбан гІевттинчу тІемалойн кьонахалла, майралла, церан бІаьхаллин хьуьнарш. (ПхоьалгІачу суьртан чулацам тІехь болх бар).*

Нурадилов Ханпашас кхин а даккхий тІеман хьуьнарш гайтина хилар гучудолу пьесин пхоьалгІачу суьрта тІехь. Лакхарчу сержантан дарж а дела цунна, пулеметни шина взводан командир а хІоттийна. Драматурго, Нурадилов тІамехь гайтина ца Іаш, цуьнан шен накьосташца йолу юкъаметтигаш гучуяьхна ца Іаш, кхечу бІаьхошка а дуьйцуьйту Ханпашин амалех, цуьнан кьонахаллех, майраллех лаьцна. Гнездиковс боху: «Шо сов хан ю накьост Нурадилов соьца тІамехь волу. Оцу ханна Захаровка, Толстой, Шигра, Байракх районашкахь ялх бІе ах бІе фашист вийна цо, пхиь пулеметни точка йохийна, шийтта мостагІ лаьцна каравалийна. Цо и гІуллакх дарна Цечу Седанан а, БІаьхаллин Цечу Байракхан а ши орден елла цунна. Вуьззина тІемало а, дика накьост а ву Ханпаша». Иштта мах хадабо Ханпашин цуьнца цхьаьна тІамехь болчу бІаьхоша.

Майра бІаьхой а, тешаме накьостий а бу Нурадиловн взводе-хь. Тайп-тайпанчу къаьмнех бу уьш: оьрсий, нохчий, украинцаш, гІалгІай, гІебартой. Вежарий санна, бертахь бу, вошашна гІо деш, вовшийн Іалашбеш, ларбеш, шайн синош ца кхоадо цара. Моста-

гІчун пулеметни ши точка йохор тІе диллина Нурадилов Ханпашин взводана. Хала а, Іаламат кхераме а гІуллакх ду иза, хІетте а, шайн накъостий ларбархъама, шай-шай цига вахийтар добыуш бу тІемалой:

Х а н п а ш а. ...МостагІчун пулеметни и ши точка йохор вайна тІедиллар, вайн взводана бина боккха ларам бу. Шен лаамехъ цига ваха ши стаг веза. Хъанна лаба цига ваха?

Ф е д о р о в. Сан цІахъ делха а, диса а дац, со вахийтахъа цига, нкъост командир.

Б а р к и н х о е в. Федоров цига ваха жима ву, со гІур ву, накъост Нурадилов.

Ф е д о р о в. Тамехъ жима хила цхъаьннан а бакъо яц.

Г н е з д и к о в. Со тІамехъ волу дукха хан ю, накъост старши сержант, со гІур ву цига.

Б у л ь б а. ДегІана жима а волуш, цхъанне гур а вац, со вахийтийша цига.

А с а н о в. Накъост командир, ас добыу суо цига вахийтар.

Ф е д о р о в. Я велла, я и декхар кхочушдиний бен, юхавогІур вац со.

Х а н п а ш а. Вала атта ду. Толам баккха хала ду. Коьртаниг, толам а боккхуш, висар ду. Іаламат кхераме а, хала а гІуллакх ду иза. Цундела суна цига Баркинхоев, Бульбий вахча бакъахъа хета. Федоров керла веана ву. Гнездииков, суна цхъаь хилахъ, сан метта хила везаш ву.

Ф е д о р о в. Накъост командир, ас вайн Даймехкан дуьхъа добыу хъоьга, цига суо хъажор.

Б а р к и н х о е в. Цунна иштта лууш хилча, Федоров вайита соьца. Тхойша ледара ца хила вогІу.

«Некъ дика хуьлда, кхиамца воьрзийла!» – олий, и шиь дІахъажаво командиро и жобпаллин декхар кхочушдан.

Иштта вовшашна чу садиллина, цхъа барт болуш, добыналла, майралла йолуш гайтина тІемалой. МостагІчух озавалар, кхеравалар хІун ду ца хаьа царна.

Керла атака ян кечлуш бу мостагІий. Немцойн кеманийн гІовгІа хеза, бомбанаш етта. Яккхийчу тоьпийн, минометийн

ийлар чІагІло, пулеметаш, автоматаш сихло. Фашисташ луьрчу атаке богІу, тІом чІагІло. Цхъаьна хьарчийна пхи граната а оьций, йогІучу немцойн танкана кІел эькха Гнездигов. Танк соцу. Чу-кара баханчохь Бульбас а, Асановс а эшабо немцойн салтий. Ханпашин пулемето аре май-ю охьабехкина фашисташ. МостагІий бевдда. Амма тІамехь турпалаллица воьжна Гнездигов а, Асанов а. Юха ца вирзина немцоша дІалаьцна йолчу лакхе тІера пулеметни ши точка йохо вахана Баркинхоев, Федоров.

МостагІчун цхъайолу пулеметни точканаш хІинца а йохоза ю. Бульба а оьций, шен пулеметца уьш хІаллакьян воьду Ханпаша.

5-гІа урок. *Фашистийн акха амали. МостагІчунна тІехь толам боккхуш тІеман араьхь эгна турпалхой. (ЙолхалгІий-ворхІалгІий суьрташ тІехь болх бар). «Турпалхой леш бац». «Лийр-боцуриш» турпалаллин драма Нурадилов Ханпашин цІарах йолчу Нохчин пачхьалкхан драматически театран сцени тІехь. Хамидов Іабдул-Хьамидан произведенийн нохчийн драматургехь долу маьІна.*

Фашистийн кьизалла гучуйолу пьесин йолхалгІачу суьрта тІехь. Дика кечийнчу блиндаж чохь, паргІатбевлла Іаш бу гестаповцаш Ральффий, Ганссий. Хьалха лаьтгаш хаьржина даар-малар делаьхь а, синтем байна хеталуш ву ши гестаповец. И шиь мелла а воьжна хилар гойтуш ду церан кьамел. Делаьхь а цькьачунна шашьш ницкь болуш хета царна.

Немцойн пулеметни ши точка йохо вахана волу Баркинхоеввий, Федороввий минанаш тІе нисвелла, чевнаш а хилла, гІелвеллачул тІаьхьа лаьцна, каравигина цара. И шиь леван, цаьргара шайна пайдехьа болу хаамаш баха гІерта гестаповцаш. Юьхьанца Федоров чу а вигина, дукха чІогІа цунна гІело еш, шайна оьшург цуьнга дийцийта гІерташ, хьийзаво цара. Амма мостагІчунна оьшу цхъа дош шен багара ца долубьтуш, ерриге а церан кьизалла а лайна, Іожалла тІеоьцу Федоровс. Баркинхоевна кхерам тосуш, кхунна хьалха тоьпаш тоьхна фашисташа Федоровна. Цул тІаьхьа Баркинхоев хьаьстина-хьаьгина чувигара гестаповцаша. Кхуьнга чІогІа хаза дубьцуш, шайна тІеверзо гІоьртира уьш. Амма Федоровсчул а чІогІа дубьхало йира Баркинхоевс. И ца ладелла

геста-повцаш, кхуьнца хьалха шайн хилла к'еда-мерзалла а йитина, кьизалла гайта бевлира. «Ас х'инцца вуьйр ву хьо, вахкавелла ламанхо!» – боху Ганса. Амма сихха т'екхиинчу Ханпашассий, Бульбассий к'елхьарвоккху Баркинхоев.

Вайн б'аьхойн кьинхетамаллий, фашистийн кьизаллий вовшах юстуш гайтича санна, хетало автора шен драми т'ехь.

Хамидов Iабдул-Хьамида шен коьртачу турпалхочо Нурадилов Ханпашас т'амехь дакъалаьцна коьрт-коьрта меттигаш гайтина пьеси т'ехь. Драмин т'аьххьара долу ворх'алг'а сурт Сталинград ларьеш бина т'емаш гойтуш ду.

Т'алин йистехь цхьана борза т'ехь оборона лаьцна Нурадиловг'ар. Йоккхачу т'еман ч'аг'онца т'ег'ерташ бу фашисташ. Ханпашаг'аьргахь к'еззиг бен т'еман г'ирс бац. Пулеметан патармаш цхьа г'ап бен дац, цхьаь бен граната а яц. Т'еман г'ирсах боьттина т'ебог'уш болу мостаг'ий аре яьккхина бу. Х'орш кхоь бен вац: Нурадилов, Бульба, Баркинхоев. Оцу Iаламат халчу хьелашкахь йоккхачу майраллица фашистех лета уьш. Шайн герз чекхдаьлча, шашь байинчу мостаг'ичун салташкара оцу т'еман к'уьрлахь герз схьа а оьцуш, т'ом бо цара. Йиь автомат, цхьа тапча а еара Ханпашас. Алссам фашисташ бисира т'еман арахь Iаька, амма кхачош дацара мостаг'ийн маг'арш. Луьра т'ом бира Нурадиловг'ара, дукха фашисташ эгийра цара шайн т'аьххьарчу т'амехь. Кьонахаллица Iожалла т'еййцира кхаа турпалхочо.

Нурадилов а, цуьнан накьостий а байина аьлча, дошлойн полкан командиро, полковнико Захаровс боху: «И бакь дац! Турпалхой леш бац, шашь халкъана динчу г'уллакхаца баха буюьсуш бу. Ас куралла йо, ишттачу т'емалойн со куьйгалхо хиларх. Хан-зама д'аяьлча, дуккха а х'уманаш дицлур ду, амма цкъа а йицлур яц Нурадиловн, цуьнан накьостий санначийн сийлахь ц'ерш!».

Буьрсачу т'амехь цхьа эзар гергга фашист х'аллаквина турпалчу пулеметчика Нурадилов Ханпашас. Т'еман даккхий хьуьнарш гайтина цуьнан накьосташа Гнездиловс, Баркинхоевс, Бульбас, Соловьевс, Федоровс, Асановс. Даймахкана д'аделла цара шайн кьона дахар. Мостаг'ичунна т'ехь толам боккхуш, т'еман арахь эгна уьш. Даймохк Iалашбеш, халкъана парг'Iато йоккхуш велларг адамийн

дегнашкахь гуттаренна а вуьсу, тЕкхуьучарна масал хуьлий лаьтта цуьнан цЕ. Цундела аьлла автора шен турпалхойх “Лийрбоцурш”, адамашна уьш цкъа а бицлург цахилар чIагIдеш.

Пьеса дIайолалуш ма-хиллара, иза чекхийолуш, эпилогехь а ондда дека авторан аз: «Иштта чекхделира цу башхачу кегийрхойн дахар! Хьоме накьостий, вайн ирс, паргIато Iалашъеш, шайн синош дIаделлачу сийлахьчу советски салтийн сий деш, хьалагIовтта! Диц ма де, тахана а дуьнен чохь маьI-маьIпехь тIамо ягош гIаланаш, ярташ хилар, дойуш зударий, бераш хилар.

Теман цЕ яйна яц. Шайн кхане йоцурш, шайн тахане яхьян гIерташ, герзе кхийда. Сема хила, доттагIий, лагта хIинца а халкъан мостагIех цIандаза ду! Сема хила!»

Даймохк Iалашбеш, халкъан паргIато ларъеш, турпалалла гайтина бIаьхоша. Цара, майраллех, доьналлех ца бухуш, Даймехкан мостагIашна дуьхьалбевлла, халкъан сий лардеш, дIаделла шайн синош. Уьш эша ца белла лувьрчу мостагIашка, фашисташна тIехь толам боккхуш, турпалаллица эгна сийлахь тIемалой. Дерриге халкъ ду мостагIчуьнца болчу кьийсамехь турпалалла гайтина. Иза кьеггина билгалдолу пьеси тIехь. Цундела аьлла автора шен пьесех турпалаллин драма. Даккхий хьуьнарш долу турпалхой а болуш, шен чулацамехь адамийн майралла, доьналла гойтуш йолчу драматургически произведенних олу турпалаллин драма.

Даймехкан тIамехь адамийн патриотизм, майралла, доьналла гайтина йолу турпалаллин драма ю «Лийрбоцурш».

Цу тайпана, пьеси тIера хиламаш кхуьуш схьа ма-барра йолчу кепехь иза толлуш, дешархойн таро хуьлу произведенин чулацамах кIорггера кхета. Царна го вайн адамийн шайн Даймахке болу боккха безам, тайп-тайпанчу къаьмнех болчу тIемалошна юкьара вежараллин доттагIалла, церан беркате ойланаш. Лакхарчу классашкарчу дешархоша турпалаллех лаьцна ойла йо, мичара схьаяьлла адамийн и турпалалла, мича бахьанашца кхоллало иза бохучух кхета гIерга уьш. «Лийрбоцурш» цЕ йолчу турпалаллин драми хиламаш талларо, цу тIерачу турпалхойн амалш кхиаран тидам баро гIо до

дешархошна акхаройн амалехъ волчу мостагІчунна дуьхьал латта а, цунна тІехъ толам баккха а вайн бІаьхойн таро хилийтинарг берриге а вайн юкьараллин дІахІоттамо цаьргахъ кхийна патриотически оила, лаккхара идейни кхетам, къонахалла, майралла, махкана а, халкъана а муьтІахъ хилар дуйла хаа.

«Авторан лорах» произведени къасторан некъ шен дикачу агІонашца цхьаьна ледара агІонаш йолуш а бу. Іамош йолчу исбаьхьаллин произведени тІера цхьацца хиламаш, эпизодаш къасточу хенахъ уьш исбаьхьаллин кепехъ вовшах йозаелла хилар гайтар ледара нисдала герга ду. Произведени тІера мехала эпизодаш хІор ша-ша йоккхуш кІорггера къастайо, амма и ерриге а эпизодаш вовшах йозаелла хиларан хьелаш а гойтуш, произведенин юкьара маьІна а деш, дешархой цу тІерачу хиламийн цхьаалех кхетор кхачам боллуш цанисдаларан кхерам бу. Исбаьхьаллин произведени кхетош ешаран кепана герга гІорта а тарло «авторан лорах» произведени къастош. Амма оцу эшамех хьехархо ларлуш хилчхана, «авторан лорах» произведени къасторан некъ кхиамца пайдаэца мегар долуш а, пайда оьцуш а бу лакхарчу классашкахъ а, къаьсттина драматургически жанрехъ йолу произведенеш Іамош.

Проблемни кепехъ произведени къастор

Муьлххачу а бакьйолчу исбаьхьаллин произведенин башхалла ю автора хІиттийна а, къастош йолу а проблемаш шен чулацамехъ хилар. Царах коьрта проблемаш дешархошна хьалха а хІиттош, уьш къаста а йойтуш, произведени тІехъ болх барх проблемни кепехъ къастор олу.

Исбаьхьаллин произведени проблемни кепехъ къастор шеца йоккха эвсаралла йолуш ду. Произведени Іамо йолайо дешархошна хьалха коьрта хаттар (проблема) хІуттучу кепара. И коьрта хаттар къастош царна хьалха ца къаьстийча ца довлуш долу дуккха а кегийра хаттарш хІуьгту. Ткъа, цхьаь вукхунах дозаделлачу оцу хаттаршна керла-керла жобпаш лахаро дешархошка, шайн хІинцалц кхолладеллачу дерриге а хаарех пайда а оьцуьйтуш, шашь бечу балхаца кхочушдойту исбаь-

хьаллин произведени таллар. Проблемни кепехь произведени къастор дIадахьаро гIо до дешархой шайна хаа дезачу хIуманна шайш тIекхийта а, тIейолчу ханна «хIума Iамош шайна хьалха шайш проблемаш хIитто уьш Iамарна а»¹. Хууш ма-хиллара, дешархошца муьлхха а произведени Iамош, тIейолчу ханна и санна йолу произведени шайш талла а, цунах кхета а дешархой Iаморан Iалашо а ю хьехархочунна хьалха лаьтгачу коьртачу Iалашонех цхьаь.

Проблемни кепехь произведени къастош дешархошна хьалха хаддаза хаттарш лаьтта. И хаттарш цхьана урокехь я шина урокехь схьадаьстина довлуш а дац. Цхьа хаттар къастийна уьш бовларцанна важа хаттар хIутту дешархошна хьалха. Цу тайпана, проблемни хаттарийн уьйраг бу дешархошна хьалха ерриге произведени къастийна яллалц хаддаза схьабасталуш.

Эдилов Хасмохьмадан «Сийлаха» цIе йолу поэма 10-чу классехь проблемни кепехь къасторан ерриге а урокаш ялайо вай кхузахь. Уьш дIаяьхьна Iалхан-Юьртара № 1 йолчу шкоলেখь.

Тема 5 урокехь Iамайю. Оцу хенаца цхьаьнадогIуш иштта дIанисдо поэми тIехь болх бар:

1-2-гIий урокаш. *«Сийлаха» поэми тIехь гайтинчу заманах лаьцна дийцар; «Муха билгалйовлу «Сийлаха» поэми тIехь нохчийн юьртахь къехойн, хьоладайн вовшашица хилла социальни юкьаметтигаиш?» боху проблема дешархошна хьалха хIоттор. Поэма классехь къастош ешар.*

3-гIа урок. *ХIун бахьана ду Сийлахин ойла хийцаяларан?*

4-гIа урок. *Эдалха хIунда хIоьттина Сийлахе дагара хаий-та а, иза шена йига а?*

5-гIа урок. *Поэмин турпалхой дакъазбовларан хIун бахьана дара? «Сийлаха» произведени поэма хIунда лору вай?*

Хьалхарчу урокехь, поэма Iамо йолош, цу тIехь гайтинчу гIуллакхашна дешархой «юххебалорхьама» а, проблемни хьелаш кхоллархьама а хьехархочо поэмин чулацамехь долу гIуллакхаш кхочушхиллачу заманах лаьцна дуьйцу. Иза ХХ бIешо долалу хан ю. Къехоша шалха Iазап токху: цкъа-делахь, дахаран халчу хьелашкахь бохку уьш, шолгIа-делахь, паччахьан Iедалан политика

¹Окунь В. Основы проблемного обучения. М.: Просвещение, 1968, с. 68.

дІакхехъа хІиттийнчу хъаькмаша а хъийзабо. Хъехархочо шен къамелехъ дешархошна алссам Іаьткъачу агІора дуйцу оцу хьолех лаьцна. Кхузахъ пайдехъа хуьлу дешархоша хьалха Іамийна оцу хенахьлера халкъан дахар гойтуш йолу произведенеш карлаяхар. Масала, Бадиев СаьІидан «Церан арц» цІе йолу повесть хъахоро дешархой къамелана юкъа а озабо, хьалха дІадаханчу халкъан дахаран аматаш царна карла а доху. Цу тайпана долу хьалхара дош чекхдаьллачул тІаьхъа, поэма еша йолош, хъехархочо олу: «Вай хІинца поэма йоьшур ю, аш тидам бе, муха билгалйовлу поэми тІехъ ХХ бІешо долалучу муьрехъ нохчийн юьртахъ къехойн, хьоладайн вовшашца хилла социальни юкъаметтигаш». Иштта дешархошна хьалха хаттар хІотторо церан таро хуьлуьйту поэме ладугІучу хенахъ цу тІера коьртаниг тидаме эца, кхидІа хиндолу проблемни хаттарш къасто кечам а бо.

Поэма классехъ йоьшу. Хъехархочо хьалххе леррина кечам бо и еша. Цу тІера проблемаш дешархошка шайга къастайта, проблемни кепехъ поэма талла кечамбар ду иза классехъ къастош ешар. Цундела дешархошна дагахъ хьакхалучу кепара еша еза поэма, цу тІера исбаьхьаллин суьрташ, васташ церан даг чу дуйшу агІо лоху поэма йоьшуш. «Сийлаха» поэма шен чулацамехъ чолхенаш йоцуш, шерачу, цІеначу маттаца, хаза язйина ю. Шен драматически чулацамца, исбаьхьаллин басаршца чІогІа Іаьткъаш ю иза. Поэма йоьшучу хенахъ цуьнан берриге а идейно-исбаьхьаллин чулацам дешархошна Іаьткъа агІо лоху хъехархочо.

Поэми тІехъ цхъа кІеззиг дешнаш ду дешархой шайх ца кхеташ, церан маьІна дан деза: *лаппагла* – ледара, тиша цІа; *лазархо* – цомгаш волу стаг; *шуста* – цхъаьна дІабужу ши сту; *мискъал* – кхузахъ: жимма а, кІеззиг а; *латкъа* – шегара бала балхор, дагара гІайгІа йийцар; *гамонан бог* – кхузахъ: цабезам, обгІазло; *кост* – даийтина хабар, кхочушдан тІедиллина гІуллакх; *малх гІушлакха баьлла* – стиглахъ малх тІеххъа лакха баьлла, Іуьйре дІаиккхина хан; *чІиркъе* – кхузахъ: обгІазе, цавашарца; *цІуьйрг* – кхузахъ: пайда боцу стаг; *чанпагла* – патарма гІодан чухъажош а, дІакъовлуш а йолу тоьпан меже; *мажар* – топ.

Поэма ешна девллачул тІаьхъа хъехархочо карлайоккху иза еша

дуйлалуш хЮгтийна проблема. Цо олу: «Схъадийца хъовсал, муха билгалйовлу поэми тЕхь нохчийн юьртахь къехойн, хьоладайн вовшашца хилла социальни юкъаметтигаш?» Дешархоша луш долу жьопаш дукха хьолахь хЮкху тайпана хуьлу: «Поэми тЕхь вайна го Эдалха вехаш стаг хилар. Иза совдегар ву, шен долахь туйка а йолуш. Кура стаг ву иза, муьлх-муьлххачу а нахах вешаш а вац. ИбраХим кьен ву, цуьнан шен урд аха таро а яц».

«Эдалха шортта бахам болуш ву. Ахчанна цуьрриг а саготта вац ша, боху цо. Ткъа, ИбраХим дийнахь сарралц балхахь воллуш ву, вахаран гIайгIа беш лела иза, шен къоьллех вала гIерташ воллу».

«Поэми тЕхь вайна го цхьаболу нах Эдалха санна, дуккха а хьал а долуш, бехаш хилар, вуьш, ИбраХим санна, къоьлла токхуш хилар».

Оцу жьопашца дешархоша поэмин персонажийн классови юьхь билгалйоккху, амма шайна хьалха хЮгтийна хаттар кхоччуш схьа ца досту. Цара ца хьахайо къехойн, хьоладайн юкъаметтигаш, поэмин къовсам (конфликт) социальни бух тЕхь хиларх хИнца а ца кхуьу уьш. Цу тайпана дуьззина а, кхачамболуш а жоп ца далало дешархошка шайна хьалха лаьтгачу коьртачу хаттарна. Цундела хьехархочо дешархоша деллачу жьопашна тIе а тевжаш, царна гЮ ден долу кхин хаттар хЮгтадо: «Дика ду, аш нийса билгалдехи поэмин персонажийн социальни хьелаш, ткъа, хИнца ойлаел, мила ву поэми тЕхь гайтинчу зуламна бехке?» Резахуьлий, ша-ша хьалха вала а гIерташ, жьопаш ло дешархоша оцу хаттарна. Коьрта долчу декъана кхаа тайпана хуьлу дешархоша луш долу жьопаш. Цхьаболчара Эдалха бехке во: марехь йолу зуда а йитина, иза IадIий-нехъара зулам хир дацара, боху цара. Вукхара Сийлаха бехке лору: ша а езаш, шена а везаш, шен лаамехь ша яхана волчу ИбраХимехь Сийлаха Iийнехъара хIумма а хир дацара, боху кхара. КхозлагIчара Аружа бехке йо: Аружа юкъярло а ца дуйцуш сецехъара, Сийлахин ойла Эдалхехъа йоьрзур яцара, бохуш чIагIдо хЮкхара.

Хьехархочунна го дешархошна хеташдерг кхаа тайпана хилар. Делахь а Сийлаха бехке еш болу дешархой гуттара алсам хуьлу. Цундела хьехархочо олу: «Аш делла жьопаш тайп-тайпана ду, делахь а шух дукхаха болчарна Сийлаха бехке хета поэми тЕхь гайтинчу

зуламна. Поэмин текст а толлуш хьовса деза вай, хІун бахъана ду Сийлахин ойла хийцаяларан, ИбрахІимера дІа а хьавъзина, Эдалхехъа хІунда йирзина цуьнан ойла? ЦІахь, поэмин текст тІехь болх а беш, ойла е оцу хаттаран, билгалгъяха поэми тІехь и хаттар къасто гІо деш йолу меттигаш (и проблемни хаттар тетрадаш тІе дІаяздойту дешархошка), юха урокехь и хаттар къасто кечамбе».

КхоалгІа урок ерриге а дІахъажайо «хІун бахъана ду Сийлахин ойла хийцаяларан» боху проблема къасторна. И болх дІахьош, дешархойн тидам тІебахийта беца поэмин исбаьхъаллин башхаллашна а.

Урок дІайолалуш, дешархочунна хьалха поэмин текст ю (иза ца хилча ца йолуш ю). Хьехархочо хотту: «Поэми тІехь муха билгалдолу Сийлахин ойла хийцаялайолаялар?» Дешархоша поэмин кхоалгІачу декъа тІера масалш а далош («Яржина ойланаш яцара гуллуш. Яцара екхна, ма-хиллара хьалха...»), «Шегарчу гІайгІанна халла са тухий, юьхь тІехь цо кхуллура еларан пардо», «Къеггина сирла де кхоьлина хеташ, буйсанна тем боцуш... Сийлаха хуьлура са акха дедда») сьхадуйцу Сийлахин ойла хийцаяла йолаяларх лаьцна. Цара билгалдоккху и цъа тІеІаткъамаш бахъана долуш кхочушхуьлуш хилар, амма хІинца а поэми тІехь билгал дац, хІун ду Сийлаха «саготта» латториг. Дешархойн тидам тІебоьду авторан лирически юьстахвийларшна а. Сийлахе кхаьчначу сингаттаман дакъалоцуш санна боху поэми тІехь:

ХІун ду техъа Сийлахин
Хьовзийнарг корта?
ХІун ду дог ойлано
Ахкаран бахъна?
ИбрахІиме болчу
Безаман кІорге
Гамйинарг хІун ду техъа,
Чу дІовш а тоьхна?..

Сийлахина тІебогІучу бохамах иза ларъян гІерташ санна хетало автор, цуьнан дог лозу шен турпалхочух.

Кхузахъ хъехархочо поэмин жанрови башхаллашна тIе тидам бохуьйту дешархойн. Лирически юьстахвийларш, поэта турпалхошка шен йолу дог-ойла гучуяхар, кхочушхуьлучу гIуллакхех шена хетарг хаййтар - уьш поэмин жанрови билгалонаш ю. Поэмин лирически агIо дукха хьолахъ иштта гучуйолу. Оцу хьелаша произведенин идейни чулацам кIарг а бо.

Лирически юьстахвийларшкахъ долу риторически хаттарш авторан шен турпалхочуьнга поэмин чулацамах кIорггера ойла йойтуш а ду.

Поэмин текст тIехъ леррина болх беш, иза толлуш билгалдолу дешархошна Сийлахан ойла хийцайлайолаяларан бахъана, цуьнан «корта хьовзийнарг» Эдалхас бузуш болу гезган маша хилар. Басма эца ша волчу тукана Сийлаха еьча, Эдалхас цуьнга шен ямарт ойла дIахайтира. Иза кьеггина сурт хIоттош гайтина поэми тIехъ:

ГIуржа бIаьрг таIийра,
Сийлахе хьаьжна,
ЦIоцкъамаш саттийра
Совдегаро.
ЦIечу шен беснешца
Вела а кьежна,
Элира: «Шен лосьру
Хьо сан даго...»

Дешархошна Эдалхех хетарг гучу даккхархьама а, Эдалхин ойла ямарт хилар церан даг чу дижийтархьама а хъехархочо хотту: «Шен безам даггара а, цIена а беллахъ, иза дIахаййтар ямартло хIунда лору?» Дукхаха болчу дешархоша резахуьлий жосьпаш ло оцу хаттарна а. Марехъ йолу, нехан цIе тIехъ йолу зуда езар оздангалла яц, мелхо а сийсаза гIуллакх ду, нахалахъ дихкина ду, и санна дерг шен дагахъ хилча а, цIенчу, оздачу стага иза хоуьйтур а дацара. Эдалхас шена Сийлаха езаш хиллехъ а, иза хаййта ца дезара, нахах а, кьаьсттана Сийлахех а лачкьо дезаш хиллера.

Иштта маьIна долуш хуьлу дешархоша луш долу жосьпаш.

Классехъ цхъа кЕззиг дешархой нисло Эдалхина ца хаа тарлора Сийлаха марехъ хилар, бохуш. Амма вукху дешархоша поэмин текст тЕра (жима хьалха а кхевдий) масал а даладой (ИбраХим туькана а вахна, цуьнан Эдалхица хилла кьамел), дохадо царна хеташдерг. Хьехархоcho дешархой бакьлуйш хилар билгал а доккхий, кхидла церан тидам Сийлахин амал тергалъярна тЕхъавзабо.

Эдалхас дагара хайитича, Сийлаха холчухIоттар кьеггина го дешархошна, цара поэми тЕхъ иза йоккхачу исбаьхьаллица гайтина меттигаш ялайо. Эдалхас цЕххъана и эвхъазло шеца ялийча, дукха йохарна «зуз цIарах кхерстира Сийлахин дегIах, лергашкахъ татанца туьйхира ов». Ша хIун дан деза а я хIун ала деза а ца хууш йисира иза, цуьнан хьекьал ца кхечира оцу метгехъ, сихха Эдалхас бохучунна ондда дуьхьало ян, шена хетачух иза юхаваккха. Сийлаха чехкка туьканара араелира, цо «юьхьарлецира боьду некъ цЕхъа, совдегарца доцуш я тар, я дов».

Сийлахин ойла карзахъяьлла, цунна халахеташ Iаьткъина Эдалхас шега аьлларг. Поэтически исбаьхьаллица гойту автора оьгIазаллица гIаьттина Сийлахин дог-ойла:

Ас хIунда вити и
Йистхилар доцуш?
Ас хIунда ца туьйхи
Цунна цхъа тIулг?
Со жеро лору цо,
Майра а воцуш?
Ва, дела! И хIун ду
Тахана гург?

Дешархоша билгалдоккху, кхузахъ вайна хьалха хIутту Сийлахин васт оьзда а, цIена а хилар. Сийлахина аьтгехъа дита а ца лаьа Эдалхас бохург. Цуьнан ИбраХиме берг хьанал, оьзда, цIена безам бу. Эдалха волчуьра, дегIах цЕ яьлча санна, боьхна некъ бахъаш ша цIа йогIуш, нахана ма гахъара-кх ша, нахана ма хахъара-кх шега Эдалхас аьлларг, бохуш, ойла йо Сийлахас. Амма тIаккха а боху цо:

Со хьанна ган оьшу
Я хьанак ххьору?
Суо яц со сайн деган,
Сайн коьртан да?
ИбрахИм, ас хIун аьр
Ца веьча хьобга?
Вай, изьх яI! Хьо ма да...
Коьрте ма да!..

Оьзда йоцу ойла ша-шеца ян а ца лаьа Сийлахина. Цунна Иаламат инзаре хета Эдалхас шега кховдийна некь. Цундела холчухIоттар тIехдаьллачу Сийлахин «ойланаш хьерчара муьшах я герзах», иза реза яра «ша елла хIоттийта шен кошан барз».

Иштта болх дIахьош хьехархочо олу: «Дика ду, аш нийса дуьйцу Сийлахин «йобьначу ойланех» лаьцна. Амма тидам бел, Сийлахин кийрахь мелла а елахь а шеко хиларх лаьцна хIумма а дуй поэми тIехь?»

Дешархоша поэмин IV декъа тIера тIаьххьарчул хьалхара строфа а йобьшуш, жоп ло. Цара боху, кхузахь го вайна Сийлахин ойланийн КIоргенехь цхьа шеко хилар, иза ша а ю и шен шеко дIа-яккха гIерташ, цуьнца кьийсам латтош. Амма цуьнан кийрара и шеконан суй дIа ца бов: «яьржинчу ойланийн КIоргенийн КIоргехь хьийзаш бу коьрте ов доьттуьйту суй. И суй бу Сийлаха цIехьа текхоргахь и изшош даржийнарг шен дIаьвше туй».

Стенах баьлла, хIун суй бу-техьа и Сийлахин ойланийн КIоргене кхачьнарг? ИбрахИме болчу Сийлахин мерзачу безамна кхераме буй техьа иза? – Иштта ойла ярна тIевуьгу автора IV декъа тIехь шен поэма йобьшуш верг. Ткъа и дакъа чекхдолуш лирически юьстахвийларшкахь поэта кхин а кьегина хIиттадо и хаттарш:

Суй буй техьа Эдалхин
Бахамах баьлла?
Я и ю бераллин
Ойланийн лар?

Суй эккхар буй-техъа
Дарин це ялла?
Кхераме хир дуй и
Кийрахъ хилар?..

КхидIа а поэми текст тIехъ болх беш дешархошна билгалдолу Сийлахин «ойланаш карзахъяхнарг» Эдалхин бахаман хъу хилар. Шен лаам кхочушбархъама хIуъа а дийр долуш ву Эдалха. Цо йо-лах Аружа лаяцна лейина а, Iехийна а Сийлаха шена тIеерзаяйта. Iуьйранна йогIий, сарралц Iаш «Аружас дуйцура меллаша, говза». Сийлахас тIе ца дубту и гIуллакх, ИбрахIимна тешаме ю иза, шен безамца шалхе лелош яц:

«Сийлахас, чIагIо еш,
Дош лора шена,
Бехдийр дац ша, олий,
Безаман жовхIар.

Амма Эдалха юхавер волуш вац. Хьолахо Эдалха шен лаамаш кхочушшила Iемина, иза тешна ву шега шен хьолаца хIуъа а далург хиларх. Къоблlexъ, мискалlexъ йолу йоккха стаг Аружа совгIаташ лур ду ша, бохуш, ира-кара а хIиттош («Аружас деш дара шен йолан хъесап: шиблеташ, мампасеш, кучана дари, лур долу кортали – чилланан хъесан, Аружас дохадахъ Сийлахин марий...») дела денна Сийлахин ойла ага оьхуйтура Эдалхас. Иза озавелла ца Iа Сийлаха шен цIийнда а волуш, марехъ йолу зуда хиларх, и хъесапе оьцуш а дац цо. Эдалхас коьрта лорушдерг шена Сийлаха езар ду. Цундела ша иза ялор а ю, боху цо шен дагахъ, ИбрахIимах а я нахах а хIумма а озавелла ца Iаш. ТIаьххъара шен лаамна герга кхача вулу Эдалха:

«Дукха а биттина
ТIулг буху», – олу:
Аружас хьовзийра
Сийлахин корта.

Хесторан дешица
Эдалхан кхолуш,
Безам цо, мере берг,
Баьккхира чорда.

Сийлахе ца ларделира шен «безаман жовхIар». Аружас дий-цинчу хабаршна тейирзира иза, ша Iехаяйтира цо. ХIинца «дедийне мел дели – ИбрахIим хийра» хетара Сийлахина, «сийсарчул а сов херлора тховса».

Дешархойн тидам тIебохуйту Сийлахин ойла хийцаялар цIеххьана хилла хIума доцуш, совдегара Эдалхас хаддаза латтийнчу тIеIаткъамо шен хенан рожехь кхочушдина гIуллакх хиларна. Дуьххьара Эдалхас шега дагара хайитича, Сийлаха дукха халахетта хьераяллаза йисира, ша-шена зулам дарна а герга яра иза. Цул тIаьхьа Аружас захало дуьйцуш а аьгтехьа ца дуьту Сийлахас («кест-кеста хуьлура Аружа човхор»). Амма тIаьхь-тIаьхьа цо дуьхьалояр лагIлуш хетало, Сийлахин къамелехь иза резахиларна мелла а герга яхар гойтуш долу дешнаш хаало: «... Берашна хIун дийр ду? Со кхоьру Делах. Цкъа а цо юьтур яц со кьинойх хьалха...» Цул тIаьхьа Сийлахин ойла хийцалуш хилар поэми тIехь къаьсташ билгалдолу:

ЦIе суйно латийнарг,
Безам а огуш,
Аружас хIуп бохуш,
Яьржира, летта.
Денош дIа мел дуьйлу,
Кийра а богуш,
Сийлаха йиснера
Дечух а хаьдда...

ТIаьххьара а Сийлахас ИбрахIиме: «Со паргIат ялийта еза, цIе тесна», аьлча, оцу дешнаша хIумма а цец ца доху вай, хIунда аьлча, автора шен турпалхочун амал хийцаялар бакьдолчуьнца нийсадогIуш гайтина хиларна, вай теша иза иштта чекхдала дезаш

хиларх. Сийлахин ойла ИбраХимна тIера дIа а хьаьвзина, Эдалхина тIеерзар – иза цуьнан амалехь хуьл-хуьлуш кхочушхиллачу хийцамиьн жамI ду. Сийлахин ойла хийцаяларан хьелаш кьеггинчу исбаьхьаллица гайтина поэми тIехь.

Урокехь иштта болх дIабаьхьначул тIаьхьа оцу белхан жамIаш даран хьесапехь хьехархочо хотту: «Делахь, хIинца доцца хьан эр ду аш, хIун бахьана дара Сийлахин ойла хийцаяларан?» Ерриге классо бохург санна куьйгаш ойбу. Дешархойн жопийн чулацам иштта хуьлу: Ша реза а йолуш, шена дукха а везаш ИбраХиме яхана йолу Сийлаха хIинца цунах дIакъаьсташ ю. Совдегара Эдалхас ца йитира иза ИбраХимца чомахь яха. Сийлахас мел дуьхьало ярх а тIаьхьара ца велира иза, шен хьал а, ямартло а, нах эцар а – дерриге лелийра Эдалхас Сийлаха шегяхьа йоккхуш. ТIаьхьара а жима а, дуьне довззал а йоцчу Сийлахин корта хьовзийра Эдалхас йоккхачу стеган Аружин гIоьнца. ХIинца Сийлаха, шен дагара ИбраХим дIа а теттина, шен ойланца Эдалхина реза хилла. Оцу ойланна тIехь чIагI а ло иза. Шайн безам ларбан гIерташ, ИбраХима лелийнчех а гIуллакхх ца хилира. Довзалхо хиларо а юха ца яьккхира Сийлаха ша дагалаьцначух. Бий бутт кхачьна йоI йитина, дIаяхара Сийлаха ИбраХиман хIусамера, иза Эдалхе маре яха кечлуш яра.

Цу тайпана, вайна го Сийлахин ойла хийцаялар Эдалхин тIеIаг-къамца кхочушхилла гIуллакх хиларх дешархой кхетар. Ам-ма кхузахь дешархой Сийлаха ша динчух бехказа яккхарх ларбан беа. Стаг шен безам, гIиллакх-оьздангалла, сий лардеш хила веза, цаьргахьа кьийсам латтош а хила веза. Сийлахас иза ца дира, цо ца ларбира шен безам, ца лардира ирс. Шен берах а, мерзачу беамаах а елира иза. Цул тIаьхьа ша дукха ехаш кхин цкъа а ирс долуш а ца хилира:

Ялх бутт шен кхачале
Деллачу беран
Кошан барз замано
Шарбира шера.

Эхь хетта Эдалхин
Бахамехь яха,

Сийлахас битира
Ша лехна бахам.
Кхин шовзткъа шо доккхуш
Ца хуьлуш нана,
Кховдийра и лаьтте...

Цу тайпана, автора а ца йоккху Сийлаха бехках.

Иштта къамел хиллачул тӀаьхъа хъехархочо олу: «Сийлаха ша динчунна бехке ю. Амма вайна хиира Сийлахин ойла хийцаялар Эдалхас лелийнчу гӀуллакхаша кхочушдина хилар, ткъа хӀинца вай хьовса деза, хӀунда хӀоьгтина Эдалха ИбрахИмах Сийлахе дагара хайита а, иза шена йига а? Оцуьнан ойла е цахь, билгалгьяха поэми тӀехь и хаттар схьадаста гӀо деш йолу меттигаш».

ЙоьбалгӀа урок дӀайолало и хаттар классана хьалха хӀотторца. Цхьаболчу дешархоша боху, Эдалхин дукха гергара нах хилла, ИбрахИм цхьалха ву, цундела ца кхийрина Эдалха ИбрахИмах. Шена цхьа а кхерам а боцуш, ИбрахИмна тӀехь шена луьург лело мегар ду моьгтина цунна.

Вукху дешархоша (дукхаха берш бу хӀорш) уьш бакъ ца бо. Эдалха совдегар ву, шен дуккха а бахам а болуш, ткъа ИбрахИм халла ваха гӀерташ воллуш къен стаг ву. Цундела ву Эдалха майра, цуьрриг а ИбрахИмах оза а ца луш, боху цара.

Оцу жобпаша гойту дешархой поэмин къовсамах (конфликтах) кӀорггера кхиина цахилар. Дешархойн шолгӀачу тобано делла жоп хьалхарчара деллачул бакъдолчунна юххе гӀерташ делахь а, иза а дац кхоччуш нийса. ХӀунда аьлча, царна билгал ца баьлла поэми тӀерачу хиламийн социальни чулацам. Амма оцу жобпаша гӀо до хъехархочунна дешархойн тидам ИбрахИман, Эдалхин васташ къасторна, церан социальни хьелаш билгалдахарна тӀебахийта.

ИбрахИман васт къастош, дешархоша билгалйоккху цуьнан оздангалла, догдикалла. Шена а езаш, ша а везаш ялийнчу Сийлахина чу садиллина иза хилар:

Ца Гебаш хьоьжу и
Сийлахин дегӀе,
Сийначу бӀаьргашка,
Дог ловзуш, хьоьжу.

И билла йиш йоцу
Цхъана а мехе,
Бакъ безам нускалан
БӀаьргаш чохь боьшу.

ИбрахӀим Сийлахин дуьхъа, шайн цӀена безам ларбаран дуьхъа дерригенна а кийча ву. Сийлаха дегазаялайоьлча, цунах ца кхеташ, сингаттаме ву иза. Автора ИбрахӀиман къамелехь а говза гайтина цуьнан Сийлахе йолу ойла, иза бохамах, волах ларьян лаар, шайн безаман дуьхъа са дӀадала а иза кийча хилар. Ойланаш яьржинчу Сийлахе боху цо:

ХӀун хилла хьуна, хьо
Могаш юй-техъа?
ХӀумма а лозий хьан?
Схьадийца соьга.
Ас хьуна дӀалур ю
Меже сайн дегӀан –
Кхочийла ца лаъа
Сийгаттам хьоьга».

ИбрахӀим белхан стаг ву, иза дийнахь сарралц арахь воллу: «...урд ца аьхча, хуьлуш яц хьаьжкӀаш. Охана дан деза, стохка ма-дарра». Шен урд аьхча а мукъа вац ИбрахӀим, цуьнан шега урд аха шуста лург оцу стерчийн ден бархӀи урд аха деза. Иштгачу хьолехь цхъа ИбрахӀим хилла ца Ia, берриге ахархой бу бала токхуш:

Ахархо вац паргӀат
Гуьйре дӀаяллалц,
Охана чекхдаьлча
Асар дан деза...
ИбрахӀим санначийн,
Къахьегарх валлал,
Дуо бузий ца хуьлу,
Гай хуьлу деса.

Эдалха оцу нахах вац. Цуьнан шортта хьал ду, шен хьал хиларна моьгту Эдалхина массо хIума шега далур ду. Эдалхас йо оила а, цо кхочушдо муьлхха а гIуллакх а шен бахамна Петовжарца кхочушдеш ду. Аружа а цо шен бахамца оьцу, Сийлаха а ша вехаш хиларна шега йогIур ю моьгту цунна, ИбрахIимна а шен бахам хиларна куралла йо цо. Хьал долуш хиларна таро хилла Эдалхин ИбрахIим дакъаза ваккха, цуьнан це тIехь йолу зуда шена а йигна, ИбрахIим юьхьIаьржа хIотто, иза аьшнаш ван. И ерриге а харцонаш лело Эдалхин таро хилла иза хьал долчу нахах хиларна. ИбрахIиман сий лардан, иза сийсаза ца вайта, цуьнан гIо лаца цхьа а ницкъ бац оцу хьоладайшкий, къехошкий декъаделлачу дуьненахь.

Оцу кепара поэмин маьIна дайтарца хьехархочо дешархой герга балабо цуьнан къовсаман (конфликт) чулацаман бухехь дерш социальни хьелаш а хиларх кхетарна.

ПхобалгIачу урокехь «Поэмин турпалхой дакъазбовларан хIун бахьана дара?» боху проблема къастош, дешархой оцу произведение-нин къовсаман чулацам социальни хьолех бозабелла хиларх кхетар кIаргдархьама хьехархочо юха карлайоху поэми тIехь гайтинчу заманан исторически башхаллаш. Оцо гIо до дешархошна поэми тIера хиламаш цу хенахьлерчу замане хьаьжжина тида. Оцу кепара поэмин текст толлуш дешархошна гучудолу цу тIехь гайтинчу зуламан бехке Эдалха а, цуьнан го а хилар. Амма хIинца цара оцу зуламан кIорггера ойлайо, адаман Iер-дахарца иза дозаделла хилар го царна.

ИбрахIим дакъазваьккхина Эдалхас, амма цунна хьалха корта а таIийна, мукIарло а дина кIел ца сецна ИбрахIим. Иза шен сий лардеш луьрчу къийсаме волу Эдалхица. ИбрахIима вийра Эдалха а, цунна тIаьхьа бозучех кхин кхоь а. И ирча зулам дайтинарг Эдалха вара. Оцу зуламан бехке цу заманан социальни дIахIоттам а бара, боху дешархоша, и санна долу гIуллакхаш эдалхагIаьрга лела дойтуш хилла. Амма къехоша лардо шайн сий, ларйо шайн паргIато. Иза кIеггина гучудолу ИбрахIим шен сий а, паргIато а ларьеш ницкъ болчу ЭдалхагIарна дуьхьал валарца.

Цу тайпана, дешархоша кӀорггера маӀна до «Сийлаха» поэмин чулацаман.

Проблемни кепехь произведени къастош бӀегӀийла хуьлу оцу произведенин идейни чулацам, цу тӀехь автора хӀиттийна йолу проблемаш дешархошца кӀорггера йийцаре а еш, царех уьш кхачам боллуш кхето. Амма шен эшамаш а бу проблемни кепехь произведени талларан, шайх ларвала везаш. Кхузахь дешархойн берриге тидам шайна хьалха хӀитточу проблемашна тӀе а бахана, произведенин исбаьхьаллин агӀонаш йовзийтар ледара нисдала тарло. Цундела проблемни кепехь произведени къастош чӀогӀачу тидамехь хила деза васташ а, хиламаш а буьйцучу хенахь уьш кхолларан исбаьхьаллин гӀирсаш дешархошца билгалбаха хьажа веза хьехархо.

Дешархошца исбаьхьаллин произведени къасторан некъ харжар лерина кхочушдан дезаш гӀуллакх ду. Шен классан литературни хааршка хьаьжжина а, Iамош йолчу произведенин жанран а, стилистически а башхаллаш тидаме оьцуш а хоржур бу хьехархочо классехь произведени къасторан некъ.

Исбаьхьаллин произведени къастош хьехархочо муьлхха а методически некъ харжахь а коьртаниг ду дешархоша бен болх жигара баккхар, церан исбаьхьаллин произведени йовза, цунах кхета болу лаам кхиор.

Васташ талларехула произведени къастор

Исбаьхьаллин произведени васташ талларехула къастор дукха хенахь дуьйна школехь шех пайда оьцуш ду. Васташ талларехула произведени къастор кхочушдо цу тӀерачу персонажийн васташ билгал дохуш, церан амалш йовзуьйтуш, и церан амалш кхиаран хьелаш довзуьйтуш; яздархочо шен персонажийн васташ кхолларан башхаллах дешархой кхетош, и васташ кхуллуш автора пайдаэцна исбаьхьаллин гӀирсаш бовзуьйтуш.

Исбаьхьаллин произведени тӀехь коьртаниг адамийн васташ ду. Произведенин персонажийн вовшашца йолу юкъаметтигаш гайтар, цара кхочушдеш долу гӀуллакхаш гайтар ду литературни

произведенин чулацам кхуллуш дерг. Произведени тѳера шайна дукха безаш болчу турпалхойн васташ боккха тѳеѳаткъам болуш хуѳлу дешархошна. Нуѳцкъала, беркате амалш ѳолуш болу турпалхой дукха беѳа дешархошна, царех тера хила гѳерта уѳш. Оѳу хѳелаша мелла а бѳегѳийлаш кхуллу исбаѳхѳаллин произведени васташ толлуш къасто.

Произведени тѳера исбаѳхѳаллин васташ вовшах къаѳсти-на, ша-ша хуѳлуш даѳ, уѳш хѳора а вовших доѳаделла хиларѳа, вовшашѳа ѳолчу уѳйрашѳа билгалдолуш ду. Мелла а ѳоккхачу исбаѳхѳаллин произведени тѳехъ шен вастийн система хуѳлу. Произведени къасточу хенахъ и вастийн система талла еѳа, хѳора васт а кхечу вастаѳа доѳзна дийѳа деѳа. Турпалохойн васташ къастор произведени тѳехъ хиламаш кхиарѳа, ѳу тѳехъ кхочушхуѳлуш долу гѳуллакхаш доѳзийтарѳа ѳхѳаѳна дѳахъош ду.

Васташ талларехула произведени ѳамор школашкахъ шуѳй-ра даѳржина ду, амма хѳетте а шеѳа ледарлонаш дукха нисло ѳу кепара произведени къастош. И ледарлонаш дукха хъолахъ хѳокху кепара хуѳлу. Исбаѳхѳаллин произведени тѳера ѳхѳа васт, масала, коѳрта турпалхочун васт, кхечу вастехъ къаста а доѳ, кхечу васташѳа ѳуѳнан ѳолу уѳйраш а ѳуѳтий, ша дуѳйѳу, оѳу турпалхочун амалш кхиар, ѳо кхочушдеш долу гѳуллакхаш произведени тѳераѳу кхечу персонажашѳа, кхечу хиламашѳа доѳуш а доѳуш санна. Произведенин персонажаш, хѳорш диканаш ѳу, хѳорш вонаш ѳу, олий, шеко ѳоѳуш болчу саѳамѳа шина тоѳане а ѳоѳкъий, ѳамаѳо. Произведенин васташ къастор оѳу ѳамошѳолчу произведенин исбаѳхѳаллин дѳахѳоттам, ѳуѳнан идейни а, исбаѳхѳаллин а башхаллаш гучуѳхарѳа ѳхѳаѳна кхочушдар ѳа нислуш меттигаш а хуѳлу.

И санна ѳолчу ледарлонех лар а луш, пайдаѳѳа беѳа васташ талларехула произведени къасторан некѳах. Исбаѳхѳаллин произведени васташ къастош толлчу хенахъ, хъехархочо тидам тѳебохуѳйту оѳу произведенин сюѳет, оѳу тѳера хиламаш кхиаран хъелаш дешархошна доѳзийтарна, оѳу произведенин идейни а, исбаѳхѳаллин а чулацам ѳхѳаалла ѳолуш дешархошка дѳакхачорна.

ШОЛГИА ДАКЪА

ЖАНРИЙН БАШХАЛЛАШКА ХЪАЪЖЖИНА ИСБАЪХЪАЛЛИН ПРОИЗВЕДЕНЕШ КЪАСТОР

Исбаъхъаллин произведени школехъ Iамор, цуьнан текст тIехъ болх бар дIахъо, жанрийн башхаллаш тидаме а оьцуш. Литературин произведенеш шайн тIехъ дахар гайтаран кепе хъаъжжина кхаа тайпане екъалуш ю: эпический, лирический, драматический. ХIора тайпа билггалчу жанрашца къаьсташ ду. Эпически жанрашна юкъадогIу дийцар, очерк, повесть, роман; лирически жанрашна юкъайогIу стихотворени, йиш, илли; драматически жанрашна – комеди, драма, трагеди. Бакъйолу исбаъхъаллин произведени ша-тайпана жанрово-стилистически башхаллаш йолуш хуьлу. Уьш тидаме эцаро гIо до произведени Iаморан эвсаралла саяккха.

Эпически произведенеш

Эпически произведенеш (дийцар, очерк, повесть, роман) хаамбаран формехъ хуьлу, царна тIехъ «дуьйцу стеган дахаран некъах лаьцна, сурт хIотгадо цо дакъалоцучу хиламийн, цо кхочушдечу гIуллакхийн, гойту адамийн вовшашца йолу юкъаметтигаш».¹ Автора ша я персонажех цхьаммо схьадийцарца гучуболу оцу произведенийн чулацам, царна тIехъ шуьйра гойтуш долу адамийн дахар. Эпически произведенешкахъ билггалдолу гIуллакхаш кхочушхилар гойту, тайп-тайпана персонажаш кхуллу. И персонажаш шайн юьхь-сибатца а, амалшца а, духарца а, леларца а, къамелан башхаллашца а къаьсташ хуьлу. Чекхдаьлла долу (дIадоладалар а, кхиар а, дерзар а долуш) гIуллакх я гIуллакхаш гойту оцу произведенешкахъ, ардаме сюжетехъ кхуьу церан чулацам. Иштта ду, масала, школехъ Iамош долу дийцарш: Бексултанов

¹ Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. Изд. 2-е. М.; Учпедгиз, 1963, с.330.

Мусан «Некъ лацар», Амаев Ваха-Хъаьжин «Генарчу денойн туьйра», Саракаев Хъамзатан «Ирсе бIаьрхиш»; повесташ: Бадугев СаьИдан «ЦIеран арц» Курумова Селимин «Дохк», Ахмадов Мусан «Мохк бегийча»; романах: Сулаев Мохьмадан «Ляьмнаша ца дицдо», Ошаев Халидан «Алун шераш», Айдамиров Абузаран «Еха буьйсанах».

Уьш санна йолу эпически произведенеш дешархошца Iамош коьрта долчу декъана хIара гIуллакхаш къастийча бIегIийла хуьлу:

1. Iамош йолу произведени дешархошка хьалххе ешийтар.

2. Яздархочун дахарх лаьцна дийцар я дахаран а, кхолларалин а некъ бовзийтар.

3. Iамошчу произведених лаьцна долу хьехархочун хьалхара дош.

4. Произведени къастор (анализ яр):

а) дахарера муьлха материал, хIун хиламаш, гIуллакхаш ду произведенин бухе дехкинарш?

б) произведенин тема хIун ю? И санна йолу тема къастош кхин хIун произведенеш ю? ХIун бахъана ду цхъана темина язйина тайп-тайпана произведенеш хилар?

в) произведенин коьртачу темех дозаделла хIун гIуллакхаш къастадо автора?

г) произведенин ерриге а материал вовшахтасарехъ, сюжетан зIенаш хIитторехъ яздархочун говзалла муха гучуйолу?

д) произведенин вастийн система муха ю, персонажийн амалш кхолларан хIун башхаллаш ю?

е) произведенин идея а, цуьнан мехалла а муха ю?

5. Произведенин материал тIехъ сочинени язъйитар.

6. Хьехархочун жамIашдаран а, дерзоран а дош.

Дешархойн а, шен а таронашка хъаьжжина дIахьур бу хьехархоcho билггалиолу эпически произведени къасторан, цуьнан чулацам, маьIна, исбаьхьаллин башхаллаш дешархошка дIакхачоран болх.

Бадугев СаьИдан «ЦIеран арц» повесть къастор иштта дIадахъ тарлур дара.

Яздархочо шен «Церан арц» повесть тӀехь паччахьан заманахьлерчу къоман дахаран къеггина долу сурт хӀоттийна. Билгалйолу персонажаш ю повесть тӀехь: халкъан векалш Хонмурд, Бану, Залуба; юьртахь паччахьан Једал дӀакхехьа хӀоттийна волу Мирза а, Элберт а. Царех хӀора а шен юьхь-сибатца, духарца, амалшца гайтина ву. Церан вовшашца йогӀучу юкъаметтигех, цара кхочушдечу гӀуллакхех лаьтташ ю повестан сюжет. Къеггинчу хиламашкахь гучуболу цуьнан чулацам. Оцу ардамечу, шуьйрачу чулацамах схьадолу повестан маьӀна. И гӀуллакхаш тидаме оьцуш дӀахьур бу дешархошца «Церан арц» Јаморан болх. 9-чу классехь Јамош ю и повесть, цунна кхо сахьт билгалдаккха мегар ду. Коьрта ду произведени тӀехь болх бан дуьйлалуш дешархошна цуьнан текст хууш хилар. Цундела дешархошка хьалххе ешийта еза повесть. «Церан арц» повестан жанран башхаллаша, цуьнан исбаьхьаллин дӀахӀоттамо бӀегӀийлаш хуьлуйту и произведени Јамор хӀокху кепара вовшахта.

Хьалхарчу урокехь повестан автора шена хьалхахӀоттийнчу Јалашонах лаьцна а дуьйцу, Кульдевичан, Мирзин, Элбертан васташ а къастадо.

ХӀокху тайпанчу методически приемех пайдаоьцур бу урокехь: хьехархочун хьалхара дош, дешархошца ден къамел, повестан текстаца болх бар, дешархоша шаьш беш болу болх.

«Церан арц» повестан чулацамах а, цу тӀехь автора шена хьалха хӀоттийнчу Јалашонах а лаьцна долу хьехархочун хьалхара дош чекхдаьлча, дешархошца дечу къамелан кепехь дӀахьур ду Кульдевичан, Мирзин, Элбертан васташ тӀехь болх бар. Исбаьхьаллин текстан юххера тидам а беш, цу тӀера масалш а далаш, кхочушдо васташ къастор.

«Церан арц» повесть тӀехь кхоьллина долу Кульдевичан, Мирзин, Элбертан васташ къастор ду церан вовшашца йолу юкъаметтигаш билгалъяхарехула. Масала, дешархошка ойлайойтур ю Кульдевичан, Мирзин вовшашца йолчу уьйрийн. Муха ю цу шинна юкъара уьйраш? ХӀун бахьана ду церан иштта уьйраш хиларан? Мирзин амалш муха билгалйо цуьнан Кульдевичца йолчу юкъаметтигаша? Кульдевичах лаьцна хӀун алалур ду вайга, цуьнан Мирзица йогӀучу уьйрашна тӀедоьгӀна? Ишттачу хаттарша гӀо дийр

ду дешархошна оцу балха тІехъ. Уъш кхето беза яздархочо Кульдевичан амалш цуънан нахаца йолчу юкъаметтигаш тергалъярехула теллина хиларх.

Нохчийн йоккхачу юьртарчу участкан правленехъ го вайна Кульдевич. Кхунна тІе цхъацца гІуллакхаш дахъаш баьхкина баккхий нах бу сени чохъ Іаш, шашъ тІеэцаре сатуьйсуш. Не-Іарехъ лаьттаху стражнико цаьрга аьлла: «Пурстоп оьгІазвахна ву, и ваставаллалц собарде». Стражнико аьлларг, пурстоп мукъа вац, кху сохъта сихо болх бу цуънан, жимма иза паргІатваллалц собарде, бохург а дац. Іуьйранна дуьйна баьхкина болу «хІара нах, пенех а телаш, цІенкъа а хевшина, юкъа-юкъа шайн Іасанашна тІе а телаш, наггахъ вовшийн лере а боьлхий, меллаша вовшашка бист а хуьлуш» Іаш бара. Иштта хала Іаш болу и гІийла, баккхий нах оьгІазваханчуьра пурстоп меттаваре хъежа дезаш бу. Доцца аьллачу «пурстоп оьгІазвахна ву, и ваставаллалц собарде» бохучу дешнашца Кульдевичан амалех дуккха а дерг гайтина Бадуев СаьІида.

Кульдевич оьгІазвахана хиларх цунна тІебоьду некъ массарна а бац бихкина. Юьртара совдегар Мирза, кху баккхийчу нахана юккъехула а ваьлла, «шен цІерачу сов цІачу воьдуш санна, шен чубахана гу ши бІаьрг чехка а бетташ, пурстоп волчу» чуиккхира. Юьрта яхъаш йолу банк лачкъоран гІуллакх хьалххе дуьйна Кульдевичца дуьйцуш вара иза. Цу шинна барт хиллачух тера дара, Мирза там хилла «шен шуьйра бат ела а къажош, яккхий цергаш гучу а йохуш», пурстоп волчуьра араваларехъ. Мирза санна болу нах Кульдевичана оьшуш бу: цара кхобуш а, дІакхоьхуш а ву иза. «Мирза араваьлча, Кульдевича, оьзна яьлла цигаьрка чимчутосурга а тесна, цу кІелхъара итт туьманан кехат чехкка схъаэцна, кисана диллира», – боху повесть тІехъ.

Кульдевичан мискачу нахаца йолу юкъаметтигаш къеггина билгалйоху яздархочо Хонмурде а, цуънан доьзалшка а цо хІоттийнарг гойтуш. Кульдевичан а, Мирзин а, Элбертан а маярра йолу амалш, йист йоцу къизалла гучуйолу Хонмурд левар гойтучу эпизодехъ а, цул тІаьхъа Залуба а, Бано а цара хІаллакъяр гайтарехъ а.

Хьехархочо тидам тЕбохуйтур бу повесть тЕхь персонажийн васташ кхолларан башхаллех дешархой кхеторна а, и васташ кхулуш автора пайдаэчна исбаьхаллин гИрсаш бовзийтарна а.

ШолгIачу урокехь Хонмурдан а, цуьнан доьзалийн а васташ къастадо. И кхочушдийр ду повестан текст тЕхь болх беш а, дешархошна хьалха хаттарш хИтторехула а, учебникаца болх беш а.

«Церан арц» повестехь паччахьан Iедалан олалла дIакхехьа хИттийнчу хьабкамийн а, церан гЮьнчий а хилла леллачу хьолахойн а нохчийн къехошца хилла юкъаметтигаш гайтина яздархочо. И кхочушдина коьрта долчу декъана КульдевичагIара мискачу Хонмурдан доьзале хЮттийна ирча хьал гайтарца. Адаман сибатах воьхна, акхаройн амале вирзинчу Кульдевичана а, цунах террачу Мирзина а, Элбертана а повесть тЕхь дуьхьал лаьтташ бу воккха стаг Хонмурд а, цуьнан хIусамнана Бано а, йоI Залуба а. Уьш халкъан векалш бу. Къоман гИллакх-оьздангалла билгалъяьккхина яздархочо церан васташкахула. Бовхачу безамца кхоьллина автора йоккхачу стеган Банон а, цуьнан йоьIан Залубин а васташ. Нохчийн зударийн оьздангалла, гИллакх, цIена дог-ойла гайтина цаьргахь. Шайна тЕIиттаеллачу халонаша, мискачу дахаро гИллакхах ца йохийна къена Бано а я жима Залуба а. Халкъан ламасташца ехаш ю и шиь. Хьаша-да тЕэцар, гИйлачунна гIодар, къинхетаме хилар Хонмурдан а, цуьнан доьзалийн а дагца ду. Хонмурдан кхетамо тЕе ца дуьту, меца ву ша аьлла чувеана стаг, сискал ца луш дIавахийтар. Цундела боху цо обаргаш схьабийца бохуш, ша холчу хЮттийча: «Суна-м ца хайй царах хIумма а, ша айса, цара меца ду шашь аьлча, вай мостагIчунна а луш йолу сискал ялар доцург!»). Кхузахь яздархочо дуьхь-дуьхьал йоккхуш, говза гайтина Хонмурдан къинхетаме дог-ойлий, Кульдевичан акхаройн хьесапехь йолу къизаллий. Кульдевичана тЕхьа лаьтташ паччахьан Iедал ду, оцу Iедалан лехамашца цхьаьнайогIуш ю цуьнан къизалла. Цундела мега Кульдевичана цхьа а бехк а боцуш волу Хонмурд йиттина мелча цIийх вуза а, цул тIаьхьа, итт шо хан а тоьхна, Сибрех вахийта а, цуьнан цIахь бисина доьзалш хIаллакбан а.

Амма иза Кульдевича ХонмурдагIарна тЕхь толам баккхар

дац. ХІунда аьлча, повесть йоьшуш долчу вайна гергахь, шайн гІиллакх-оьздангаллица, цІенчу дог-ойланца, шайн адамаллица тоьлларш Хонмурд а, цуьнан доьзалш а бу. Исбаьхьаллин произведенешкахь тІаьххьаре а толам боккхург ницкъ бац, амма сийлахь-ниг ду (дахарехь а махиллара). Ткъа Кульдевичан а, цунна тІаьхьа бозучийн а васташца сийлахьчух цхьа зирх а бац. Хонмурдан, Банон, Залубин кьинхетаме, комаьрша, дог цІена хилар КульдевичаГеран хьарамлонашца, боьхачу дог-ойланца дустуш санна гайтина повесть тІехь.

Хонмурдан а, цуьнан доьзалийн а васташ къастош иштта хаттарш хІитто мегар ду классана хьалха: Муха гайтина повесть тІехь Хонмурд? Хонмурдан амалш муха билгалъяьхна автора? ХІун маьІна ду яздархочо шен повесть тІехь нохчийн зударийн васташ кхолларан? Банон гІиллакх-оьздангалла муха гайтина? Повесть тІехь Залубин васт кхолларан хІун башхаллаш ю? Муьлхачу исбаьхьаллин приемех пайдаэцна автора къехойн васташ кхуллуш? Повестан текст тІера масалш а далош, жоьпаш лур ду дешархоша оцу хаттаршна.

КхозлагІчу урокехь «ЦІеран арц» повестан идейни маьІна а, исбаьхьаллин башхаллаш а къастор ю. Кхузахь дешархоша хьалхарчу урокахь повесть идейни чулацамах а, исбаьхьаллин башхаллах а бинчу тидамийн жамІаш а деш, оцу хьокъехь церан кхолладелла хаарш кІаргдийр ду.

Повесть тІехь гайтина адамо хало лайна хилар. Кульдевиче тІезцахьара шайш аьлла, баьхкина баккхий нах дукха декъаза бу, стешха бу, Іедало кхеро Іамийна бу уьш. Пурстоп оьгІазваханчуьра меттаваре хьоьжуш Іаш бу уьш. Кульдевича Хонмурд хьийзош, «чохь гІовгІанаш яьлчхьана дуьйна а кхерабелла дІабаха айабелла Іан сени чуьра баккхий нах, мелчу цІийх а вуьзна араволу Хонмурд гича, цунах шен тІаьрг кхет-кхетарг кхералой, шозлагІа цуьнга юха ца хьоьжуш, белш чу а хебош, пенах а хьерчаш, меллаша ара а бевлла, дІабахара». Пурстоьпо шайш тІедитаре сатуьйсусш Іийнчу баккхийчу нехан цу тайпана дІабаха дийзира. Шайна тІехь латточу харцонна, вовшах а кхетта, цхьабосса дуьхьало ян хІинца а кийча бац уьш, охьатаІийна латтийна гІийла, стешха бу.

Повестъ дАйолаелчхъана иза чекхъяллалц цу тЕхъ къеггина бигайлолу авторан ойла. Авторан ойла дуьхьал ю къехошкахъ Газап латочу гУллакхашна. Цундела гайтина и гУллакхаш дАкхохъуш болчу Кульдевичан а, Мирзин а, Элбертан а васташ сел маьтгаза, шайна дуьхьал дешархочун цабезам гАттош. Повесть тЕхъ Кульдевич, Мирзий, Элберт хъахийнчохъ массанхъа а церан ямартло, къызалла, хъарам ойланаш Йораяхна яздархочо. Къехой гайтинчохъ церан оздангалла, хаза гИллакхаш, деган комаьршо къеггина схъаобхъна. Цу тайпана, авторан шен турпалхошца йолчу юкъаметтигашца а билгалбовлу цуьнан идейни тЕтовжамаш.

Повесть тЕхъ къехой гИйла, охъатаИйна гайтинехъ а, къеггина билгалдолу уьш «самабовлуш» хилар, цара шайн паргАтоне хъа къийсам латторг а, уьш тАьххъара а тоьлург хилар а. Хонмурд волчу воьссина хиллачу шина обарго, шайна яа хУма ялар бахъана долуш иза лаьцна, Сибрех вахийтиний хиъча, Кульдевич вен гЕрташ дуккха а къа а хъегна, тАьххъара аьтто а баьлла, иза вийна, боху повесть тЕхъ. Кхузахъ гучудолу адамаша шайна тЕхъ харцо лелайойтург цахилар. Бекхам боцуш ца юьсу муьлхха а харцо.

Говза язийна повесть ю «ЦЦеран арц». Яздархочо тайп-тайпанчу исбаьхьаллин гИрсех а, исбаьхьаллин приемех а пайдаэцна. Бадуев СаьИда дукха дестийна дуьйцу Кульдевичан вочу амалех лаьцна. Вониг дестийна гайтаро, иза Йорадоккхуш, дешархочун ойла цунна дуьхьал йоккху. Бадуевс шен произведенешкахъ хУма дестийна гайтар – иза сийсазадар, цунна дуьхьал къийсам латтор ду, иза эшийна дАдаккха дезаш хилар чАгАдар ду. ХУма исбаьхьаллица дестийна гайтар Бадуевн кхоллараллин хотАан башхалла ю. Ша дуьхьал къийсам латтош долу хУма иза чАгА дестийна гайтарца эша а дой, дАдаккху яздархочо.

Исбаьхьаллин деталех а говза пайдаоьцу Бадуевс. Кульдевича акхаройн къызаллица Хонмурд хийзийнчу участкан правленин цАа чохъ пенах доллуш паччахъан сурт дара, боху яздархочо. «Леррина, вехха цуьнга а хъежна» Иаш вара Кульдевич, Хонмурд шена тЕвалочу хенахъ. КульдевичагАр лелош йолу харцонаш лаккхарчу Йедалера схъайогУш юй-техъа бохучу ойланна тЕе вуьгу яздархочо оцу исбаьхьаллин суьртаца.

Повестъ Ыаморан жамІаш деш, хъехархочо шен къамелехъ билгалдоккхур ду йоккхачу исбаъхъаллица язйна йолу «Церан арц» повесть Бадиев СаьИдан кхоллараллехъ хъовха, ерриге а вайнехан литературехъ а Ыаламат мехала произведени хилар.

Лирически произведенеш

Лирика дахар гайтарехъ чІогІа къаьсташ ю эпосах а, драмех а. Кхузахъ кхин кеп ю исбаъхъаллин сурт хІотторан, ша-тайпана ду дахар гайтар.

Лирически произведенеш дешархошца Ыамош, хъехархочунна гоьнна алсамо теоретически материал хилийтархъама, лирикин коьрта башхаллаш шуьйро билгалгъяха хъовсур ду вай.

Лирикехъ дахар гойту оцу дахарерчу гІуллакхаша, хиламаша меттахъяхна йолу адамиин ойланаш, синхаамаш гайтарехула. Искусствон теоретико Г.В. Гегела яздина: «Дахарехъ дерг поэта шага чу а эцна, цунах шен чулацам бан безаш хиларх бохку лирикин коьрта лехамаш»¹. Дуьненан хиламаш, дахарера гІуллакхаш шен даг чу «схъаоьцу» поэта, тІаккха цуьнан кхоллалуш йолу ойланаш ю вайна лирически произведенешкахъ хаалурш. Эпический, драматический произведенешкахъ яздархоша билгал болчу хиламех лаьцна дуьйцу, тайп-тайпана персонажаш кхулу, церан вовшашца йолу юкъаметтигаш гучуйошу, цара кхочушдеш долу гІуллакхаш гойту. И персонажаш шайн юьхъ-сибатца, амалца, духарца, леларца къамелан башхаллашца къаьсташ хуьлу. Эпически а, драматически а произведенешкахъ чекхдаьлла долу (дІадоладалар а, кхиар а, дерзар а долуш) гІуллакх я гІуллакхаш гойту. Сюжетехъ кхуьуш бу церан чулацам. Масала, Бадиев СаьИдан “Церан арц” повесть тІехъ къоман хъалхалерчу дахаран исбаъхъаллин сурт хІоттийна. Билгал йолу персонажаш ю повесть тІехъ: халкъан векалш Хонмурд, Бану, Залуба, юьртахъ паччахъан Іедал дІакхехъа хІоттийна волу пристав Кульдевич, цунна тІаьхъавозу Мирза а, Эльберт а. Церан вовшашца йогІучу юкъаметтигех, цара кхочушдечу гІуллакхех лаьтта повестан сюжет. Къеггинчу хиламашкахъ гучуболу цуьнан чулацам. Оцу ардамечу шуьйрачу чулацамах схъадолу повестан маьІна а.

¹Гегель Г. В. Эстетика. В 4-х т., т. 3. – М.: Искусство, 1971, с. 449.

Иштта дац лирически произведенешкахъ, кхузахъ дахар гайтаран кхин кеп ю. Ибрагимов Лъьмин «Нохчийчохъ» стихотворенига хьовсур вай.

Ийман доцчохъ синтем боцуш,
Эвляяъ воцчохъ тоба доцуш,
Орца даккхал цхьалха висча,
Ас хьо Деле сайна ехна.
Къа латийча, къера хилла,
Халкъан гайгIа хорам хилла,
Хъераваллал зама зийча,
Ас хьо Деле цIарца ехна.
Нана йоцчохъ ненан воцуш,
Ваша воцчохъ бакъо йоцуш,
Иэсах валлал жоъра висча,
Ас хьо Деле цIийца ехна.
Пана махкахъ пана висна,
Малик делхар сайна дисна,
Эрна арахъ эрна висча,
Ас хьо Деле сайна ехна.

ХIокху произведени тIехъ шен юьхъ-сибат а, куц-кеп а, аматаш а долуш персонаж яц, кхочушхуьлуш хиламаш а бац, гайтина дегI долуш хIума а дац. Адаман дог-ойла, лаам бу оцу стихотворени чулацамехъ берг. Ткъа адаман иштта дог-ойла, иштта лаам кхоьллинарг дахар ду, дахарера гIуллакхаш ду. Дахаран цхьа киртиг тIехIоьгтича, адаман кийрара даьлла аз ду оцу стихотворенин чулацамехъ дерг, даймахках болу дегаIийжам бу. Цундела олу, эпически а, драматически а произведенешкахъ санна, лирикехъ гойтуш дерг а гонахара дахар ду. Бакъду, лирически произведени цхьаъ ша схьаэцча, цу тIехъ, романехъ я повестехъ санна, дахаран дуккха а агIонаш гучу ца йовлу. Кхузахъ гойтург «дахаран цхьа хIоттам бу, адаман билггал йолу ойла ю»¹, цундела лирически произведенешкахъ дахаран шуййра суьрташ ца хуьлу. Амма цхьана муьрехъ язйина йолу лирически произведенеш ерриге а цхьаьний схьаэцча, царна тIехъ билгалйовлу адамиьн ойланийн, къоман

¹ Краткий словарь по эстетике. – М.: Политиздат, 1964, с.181.

дахаран дуккха а агІонаш. Масала, нохчийн тоьлладу поэташа 1995–2005 шерашкахь язйинчу стихотворенешкахь (оцу муьран лири-кехь) шера гуш ду Нохчийчоьхь лаяттина хьал, адамашка кхачьна гІайгІа-бала.

Лирически произведенийн чулацамехь вайна хаалург билггалйолчу хенахь адамийн хилла дог-ойла, синхаамаш бу. Адаман ойланехь дерг дерриге а гайта таро ю лирикин. Г.В. Гегель яздо: «Ойланийн дукха сиха хийцаяр; цецдийларца деган доккхадер; гІайгІа йоцучу синкьераман, забарийн лепар; сингаттам а, гІайгІа а, латкъам а, доцца аьлча, синхаамийн ерриге а дукхалла, бІаьрган негІар тухучу юкьана шен хийцаярца, гуттаренна а кхузахь соцуш ю, ша схьааьлла хиларна»¹. Цу тайпана, лирикин таро ю мел сиха, мел цІехьхана кхочушхуьлуш долу хІума саца а дина, цунах марзо эцийта, я мухха кхитайпа синхьегам кхолла. Дагана, кхетамна Іаьткъинарг ду лирикехь дашца васташкахь гучудолуш дерг. Ткъа гонахарчу дахаро тайп-тайпана а, дуккха а ойланаш, синхаамаш кхуллу адамийн кийрахь. Адамийн ойланенхь долу дерриге а лирикин чулацам хила тарлуш ду. В. Г. Белинскийс баьхна: «Ша-дерриг а шена тІехь ойла соцург, дог тоха долуйтург, синтем бой-ург, хазахьтуьйтург, марзо лург, тем бахьарг, сагатдийриг, мухха а, адамах шех доллуш, цуьнан дог-ойланца дерг, цуьнан даг чохь кхоллалуш долу дерриг а лирико, бакьонца шен а долуш, тІеобцуш ду»². Тайп-тайпана йолу и ойланаш адамийн кийрахь ерриге а цхьаьнаметта кхоллалуш цахиларе терра, цхьана лирически произведени тІехь а ца хуьлу уьш ерриге а цхьаьний. Лирически произведени цхьана хенан барамехь поэтан дагахь кхолладелларг гойтуш хуьлу. Ткъа адаман ойла, синхаамаш арахарчу гІуллакхийн Іаткъамашца сиха хийцабала тарло. Билггалйолчу хенахь шега кхачьна болу деган Іийжам я шен ойла серлаялар поэта сихха, и шен синхьегам хийцабалале, цуьнан меттана кхин хІоттам шен кийра кхачале кехат тІе ца даккхачь, церан хьокьехь йолу лирически произведени яйна ю, иза кхин кхоллалур яц, боху Белинскийс³.

¹ Гегель Г. В. Указ. соч., с. 496.

² Белинский В. Г. Собрание сочинений. В 3-х т., т. 2. – М.: Гослитиздат, 1948, с. 45.

³ Белинский В. Г. Там же, с. 46.

Цу тайпана, дуьненца, шена гонархарчу дахарца поэтан йолу юкъаметтигаш го вайна лирикехь. Iаламехь я адамиин дахарехь шена гуш долчо метгахбоху поэтан синхаамаш, ойланаш, тIаккха кхоллало лирически произведени. Оцу маьIнехь мехала хета Арсанукаев Шайхин «Баьпкан юьхк» цIе йолу стихотворенин тидам бар.

Иштта дIайолалуш ю иза:

Баьпкан юьхк Iуьллу.
Дийнна баьпкан юьхк.
Iуьллу и новкъахь,
Iуьллу дIасалелачу адамиин
гогаш кIел!

Кхузахь поэтан бIаьрг тIехIоьттина лаьттахь, адамаш дIасалелачохь, когаш кIел Iуьллучу баьпкан юьхкана. Лаьттахь Iуьллу баьпкан юьхк а, цунна тIехдуьйлу адамаш а. И сурт поэтана Iаьткъина. Цуьннан синтем байна, дог карзахдаьлла:

ТIехбуьйлу...
ТIехбуьйлу –
ца гуш санна,
ТIехбуьйлу –
бен доцуш.
ТIехбуьйлу –
ойла ца еш.
ТIехбуьйлу –
шайн модни мачашца
кхоамза,
дахаран цуьрг а хьоьшуш!
ТIехбуьйлу....

Оцу суьрто инзарваьккхинчу поэтана карладолу хьалха хилларг, адамо хьалха лайнарг. Xинца шена гуш дерг оцу хьалхалерчуьнца ойланехь дуьстича, кхин а чIогIа тохало поэтан дог, карзахбовлу синхаамаш, дулало аз:

Техбуьйлу –
Ленинградан блокада
Цкъа а ца хилча санна.
Техбуьйлу –
къизачу тЕман
баьстенийн юьххьехь,
мокхачу арахь,
шийлачу мохо локхучу
эГазчу бераша
ахдешначу лай кЕлхъара
берцан кан
цкъа а ца леххийча санна!

Кхузахь поэтан дог-ойла, синхъегам шаьш кхиарехь лакхарчу тЕгГане кхаьчна. Цул тЕаьхъа цецвийлар, тамаш бар лах а лой, шена гинчу хьокъехь паргГат ойлаяре волу иза. Схихотворени ерзош и шайца дАйолаелла дешнаш делахь а, хИнца церан маьІна кхин ду, иза хаало интонацехь а:

Баьпкан юьхк Іуьллу.
Динна баьпкан юьхк!
Іуьллу и новкъахь.
Іуьллу дІасалелачу адамийн
Когаш кЕл...

ХІун ду оцу стихотворенин чулацамехь дерг? Вешан дешнашца схьадийцалур дарий-техъа иза?

Нах дІасалелачу новкъахь Іуьллуш ю баьпкан юьхк. Иза ца гуш санна, шайн мачашца хъеша а хьобшуш, цунна тЕхбуьйлу уьш, Ленинградан блокадехь мацалла адамаш ца делча санна я тЕман шерашкахь азделлачу бераша лай кЕлхъара берцан кенаш ца леххийча санна. Оцу дешнашкахь схьабийцабелий вайга стихотворенин чулацам? Ца бийцабелла. Стихотворени ешча кхоллалуш йолу дог-ойла ца кхоллало вайн и дешнаш дешарх (Стихотворенин чулацамехь дерг кхечу дешнашца, вай дечу къамелан кепехь аьлча, стихаш санна, цо дагана Іаткъам беш хилча, стихаш язьян оьшуш а яцара, поэташа уьш языйир а яцара). Лакхахь ялийнчу «Баьпкан

юьхк» стихотворени тӀехь, кхузахь вай дийцинчул совнаха, гайтина кхин хӀумма а доццушехь, поэтан дегаӀийжам хаало вайна, цуьнан ойланаш вайга а кхочу. Стихотворени тӀехь кхоьллинчу поэтически васто вайн синхаамаш карзахбоху, вайн дог Ӏовжадо, ойланаш йойту. ХӀун бахьана ду техьа поэта кхоьллина исбаьхьаллин васт сел чӀога дагана Ӏаьткъаш хиларан?

Оцунах кхиархьама хьовсур ду вай лирически произведенийн къастамашка.

Лирически произведенеш стихашца язъеш ю. «Лирически исбаьхьаллин бакьдерг кхоллараллехь коьрта маьӀна лелош ерг билггал стих ю»¹, – боху литературоведа В. В. Кожиновс поэтически кхоллараллин бакьонех лаьцна йолчу шен книги тӀехь. Цул совнаха, поэтически произведенийн къастамаш буьйцучу меттехь стихотворени – «лирически произведенийн юкьара цӀе ю»², – аьлла меттигаш а бу. Стихотворенин формано дешнаш цхьана куьцехь дӀанисдо, царна чӀагӀо а луш, чекхдаьллачу маьӀница вовшахтуху. Стихехь шен массо а озаца дека дош, исбаьхьаллица лепа цуьнан маьӀна, гучудолу шена юххерчу дешнашца цуьнан тамашийна хаза уьйраш тасаялар. Стихотворени йоьшуш верг цу тӀера хӀор дош ша-ша а доккхуш, грамматически форманаш а къастош, церан мадарра долу маьӀна а лохуш, стихотворни произведени кхето волахь, цкъа а поэзии хӀун ю хуур дац цунна, марзо а оьцур яц цо. Стихотворенина юкьа догӀучу хӀор дешан а шен-шен маьӀна а ца доккхуш, иза дакъошка а ца йоькьуш, ша ма-ярра дийнна, ерриге а цхьаьна кхето езаш ю. Масала, вай лакхахь ялийна «Баьпкан юьхк» цӀе йолу стихотворени ерриге цхьаний ца ешча, исбаьхьаллин синхьегам кхоллалур бац, ткъа цуьнан поэтически маьӀнех а кхетар вац. Стихотворени шен исбаьхьаллин цхьаалла йолуш хуьлу. Цундела чекхьяьлла йолчу поэтически цхьааллех доллу маьӀна а. И бохург дац лирически произведени дакъошка екьалуш а яц, оцу дакъойн шайн маьӀна а дац, бохург. ХӀор стихотворени стихех (стих

¹ *Кожинов В. В.* Как пишут стихи. О законах поэтического творчества. – М.: Просвещение, 1970., с.124.

² *Брудный Д.Л.* Роды и жанры литературы, их изучение в национальной школе // Изучении теории литературы в национальной школе. Сборник статей. – М., 1979, с. 62.

– стихотворенин цхъа моґIа) лаьтташ ю. Стих дукхяхьолахь цхъа ойла шеца къаьсташ хуьлу. Ерриг а бохург санна стихотворенеш строфашка екъна хуьлу. Строфа шена чохь мелла а чекхдаьлла долу маьIна гучудолуш ю. Масала, Мамакаев Мохьмадан «Даймахке» цIе йолу стихотворени.

Хьо муха буьйцур бу ас дашца?
Вайн безам Iалашбал дош ма дац.
Сайн безам ас дашца буьйцур бац,
Ца дуьжчу дагна бен дIалур бац.

ДIаалахь, дош мохо дIахьур ду,
Кехат тIехь макхделла и довр ду.
XIан-xIа, ас хьо дашца буьйцур бац,
Ца дуьжчу дагна бен дIалур бац!

Нагахь дог дIадижча, цо шеца –
ДIаоьцу даимна безам а...
XIан-xIа, ас хьо дашца буьйцур бац,
Ца дуьжчу дагна бен дIалур бац!

Ерриге а ялийна вай и стихотворени. Кхаа строфах лаьтташ ю иза. Царех xIор строфа шен мелла а чекхдаьлла маьIна долуш ю. Вайга атта билгал а даккхало оцу xIор строфан маьIна. Оцу стихотворенина юкьайогIу xIор стих а шеца цхъа ойла билгалйолуш ю. Масала, хьалхара стих: «Хьо муха буьйцур бу ас дашца?». Чекхьяьлла йолу ойла ю оцу дешнашкахь. ШолгIачу стихан чулацамехь а ю къеггина гучуйолуш ойла. «Вайн безам Iалашбал дош ма дац». Шайн xIоттамца иштта ю оцу стихотворенина юкьайогIу шийтгий а стих. Цу тайпана, стихотворени шайх лаьтташ йолу кегий а, дакхий а дакъош шаьш-шайца мелла а чекхдаьлла хуьлуш а ду. Амма кхеташ ду, стихотворенин маьIна билгалдоккхуш, и стихотворени шайх лаьтташ йолу кегий а, дакхий а дакъойн маьIнаш гучу а дохий, тIаккха и маьIнаш вовшах а тухий, церан хьесап а дой билгалдоккхуш цахилар. Стихотворенин дакъош шаьш мел мехала делахь а, уьш Iаламат чIогIа дозаделла ду вовшех. Уьш исбаьхьаллица, говза вовшахтесна хилар бахьана долуш кхоллалуш

ю лирически произведения. ХІор стих а, строфа а, цул даккхийра дакъош а исбаъхьаллин цхъаалла кхуллуш вовшахкхета лирически стихотворенехъ. И произведения йобьшуш вайн синхъегам кхуллург а цуьнан исбаъхьаллин цхъаалла ю.

Хьовсур вай Гадаев Мохьмада язйинчу «Даймахке сатийсар» стихотворенига:

Чурт санна, лаьтга со
Гум-Азин арахъ.
Тянь-Шанан лаьмнашка
бІаьрг тоьхча, кийрахъ
Генарчу Даймехкан
сурт хІотгало,
Малхбузе мел хьийжи,
дог Ийжадо.

Малх, буза бегийна,
регІа лахбелча,
Суьйре а, даш санна,
сайна язъелча,
Ойлане дарц даьлла
со айавелча,
Даймахка вуссу со,
я Зал жалала.

Бераллехъ хьийзинчу
даккъашка вуссий,
Ламанан арешка гІийла
бІаьрг кхуссий,
ХІиттинчу бІаьргаш чу
сирла хиш дуссий,
Даймахке хьобжу со,
я Зал жалала.

Тезетахъ техкаш го
вайн бошмаш, хьаннаш,
ГІайгІанех юьзна го
тогІенаш, Іаннаш,

Дайн кешнаш доьхначохъ
упханийн аннаш
Хьулдан да воцуш го,
я Зал жалала.
Вай дина ярташ го
тишьелла, гГийла.
Го сирла шовданаш,
дай боцуш мийла,
Вай хьомсар ков-керташ,
каш санна, шийла,
Сов ирча карайо,
я Зал жалала.

Ттаккха со, дог духий,
аьрцнашка волу,
Иийжачу кийрара
мохь-цIогIа долу,
Яьссачу тогIеша
соьца мохь олу.
Iадавой воьрзу со,
я Зал жалала.

Чурт санна, лаятта со
Гум-Азин арахь.
Тянь-Шанан лаьмнашка
бIаьрг тоьхча, кийрахь
Генарчу Даймехкан
сурт хIотгало,
Малхбузе мел хьийжи
дог Иийжадо.

Оцу стихотворенин исбаьхьа цхьаалла кхолларехь мехала ду цу тIера хIора дош а. Уьш поэта лаха а лохуш, говза вовшахтесна. Церан исбаьхьалла, хаза декар нисделла автора уьш говза цхьаьна-тасар, дIанисдар бахьана долуш. Стихан ритм а, цхьа ша-тайпана лирически интонаци а кхоьллина цара. Лирически произведенеш-кахь мехала ду поэтически дош. Литературоведа Н. А. Гуляевс яз-дина: «Лирикехь поэтически дашо Iаламат доккха маьIна леладо.

Кхузахь алссам пайдаоьцу цуьнан ерриге а элементех – маьИнийн а, декаран а, интонацийн а, ритман а. Кхузахь дерриге а чулацаме ду, соцунгИийн биста кхаччалц, и дерриге а поэтически идея гучуяккхарехь гIуллакх деш а ду»¹. Леррина язъеш ю поэтически произведенеш. Бакъволчу поэта къоман меттан хазни юккъера шена оьшуш доллу дешнаш схьа а лохуш, шен поэтически ойла дика гучуйоккху йоллучу кепара дIанисдо уьш стихашкахь. Цхьа дош а, цхьа хьарк а совнаха а доцуш, автора дIанисдина дешнаш ура-атталла шайн меттигаца хийцича а маьИна а, исбаьхьалла а телхаш хуьлу говза кхоьллинчу поэтически произведенин. Иштта ю вай лакхахь ялийна «Даймахке сатийсар» боху стихотворени а. Цу тIера исбаьхьа эпитеташ, дустарш, метафораш лирически турпалхочун шен Даймахке йолу ойла гучуяккха гIо деш ю. Амма стихотворени тIера берриге а суртхIотторан гIирсаш уьш къастийна схьаэцча шайн маьИна долуш белахь а, ерриге а стихотворенин цхьаалла кхуллуш а бу. Исбаьхьаллин произведенин оцу агIонах лаьцна дика боху В. В. Горбуновс шен «Литературин коьрта элементаш тидаме оьцуш» цIе йолчу статья тIехь. «Къасто беза васт хIоттош болу билггалдолчу дешнашна а, дешнийн цхьаьнакхетаршна а тIеберзийна къамелан гIирсаш – дустарш, метафораш, гиперболаш, олицетворенеш – амма «юккъара васталла» а ду, аьлча а стихотворенин могIанан, строфан, дерриге а поэтически дийцаран васталла»². Стихотворенешкахь хIор дош, я билггалболу суртхIотторан гIирс, я васт шен маьИна долуш хилахь а, уьш дерриге а дийнначу лирически произведенин маьИна гучудаккхарехь гIуллакх деш а хуьлу.

Вай лакхахь дийцинарг кхето мегар дац, муьлххачу а стихотворенехь хIор дош а Iаламат мехала ду, кIорггера шен маьИна долуш далийна бохург санна. Вай юьйцуш ерш бакъйолу поэтически произведенеш ю.

Исбаьхьаллин произведенин форма юьйцучохь даиманна а хаа дезарг а, тидамехь хила дезарг а ду и исбаьхьаллин форма ша-щеца мехалла йолуш цахилар. Лирически произведенин форма

¹ Гуляев Н. А. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 1977, с. 154.

² Горбунов В. В. С учетом основных элементов литературы // Русский язык в национальной школе, 1981, № 1, с. 43.

мел говза елахь а, иза ша яц мехала ерг. Оцу произведенин маъІна, цуънан идейни чулацам КЮрггера, дагах хъакхалучу кепара гучу-бокхуш хиларх йоллу поэтически форманан мехалла. «Куц гойтуш, бакъдерг ду поэзин дезарш, ...Вайн хенан башха сурт нийса ган деза», – баъхна Мамакаев Іаьрбис. Шен заманан лехамаш кхочуш-баре хъажадо бакъволчу поэта шен исбаъхъаллин дош. Лирически произведенийн мехалла, кхечу жанрашкахь йолчу произведенийн мехалла а санна, церан идейни чулацаме хъаьжжина къастош ю. Поэта шен стихотворенехь бохуш долчуьнца, цунах схьадолучу маъІница хадабо оцу стихотворенин мах.

Лирически произведенеш шайн хЮттамца тайп-тайпана хуьлу. Поэзин теоретико Б. Эйхенбаума шен «Мелодика русского лирического стиха» цІе йолчу балха тІехь яздо: «Лирически стихотворени хила тарло хІуманых лавцна дуьйцуш а, хаам беш а, диалоган кепехь а, амма эпосах а, драмех а иза къаьсташ ю шен ша-тайпанчу «лирически» интонацица»¹. И лирически интонаци лору автора лирически произведенийн коьртачу башхаллах цхъаь. Интонацехь «билгалйовлу стихан фонетически а, мукъаман а башхаллаш а, поэтически текстан маъІнийн дукхалла а»². Интонацино гЮ до стихотворенин маъІнех кхиа. Масала, Мамакаев Мохьмадан «Тулгаша а дуьйцу» цІе йолчу лирически стихотворенин чулацам цуънан интонацехь а къастало.

Со лам чу воГура кху ширчу новкъа,
Некъаца тидам беш, тІулгашка хьийжи.
Дай баъхна Гирсаш а, хилларг а довзош
Цу тІулгийн тархаша шайн мотт а бийци.

Хьан бах хьо, сан Даймокх, яханчу хенахь,
Йоза а хьайн доцуш, бІарзбелла баъхна?
Къийсамо аьгначу хьан тІулган белшахь
Гуш ду-кх яздина сан дайшка кхачьнарг...

¹ Эйхенбаум Б. М. О поэзии. – М.–Л.: Советский писатель 1969, с. 330.

² Квятковский А. П. Поэтический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1966, с. 122.

Хьалхарчу строфахь йолу хаамбаран интонаци шолгIачу строфахь хаттаран интонацига йоьрзу. Оцу риторически хаттарца поэта чIагIдо ша бохуш дерг, шен ойланехь дерг. КхидIа а хийцалуш йолчу интонацино гIо до оцу стихотворенин чулацамах кIорггера кхета.

Ахматова Раисин цхьайолчу стихотворенешкахь цхьа шатайпана кIеда-мерза, эшаран интонаци хуьлу, кест-кеста хабаран мукъаме а йоьрзуш:

Хуур дац кхолламо хIун кечдо вайна:
Забарна санна цкъа совгIат до цо.
Ткъа, юха, ахь хIинцалц гулдинарг дерриг
Лаххьадой дIадоккхий, дог дохадо.

Сан мел дерг дIаэца – эшац и суна:
Беха некъ бу хьалха – и ду сан хьал!
Амма хьоб, хIай кхоллам, ду сан цхьа дехар:
Адамийн харцонах ларъелахь со!

Лирически турпалхочун дахарца йолу юкъаметтигаш дика билгалйовлу оцу интонацехь.

XIор поэтан кхоллараллехь ю тайп-тайпана интонационни екар долу стихаш. Церан лирически интонацино стихотворенин маьIнийн бес-бесара агIонаш гучуйоху, ойланаш хийцялар, кIаргьялар гойту.

Стихан маьIна мелла а хийца таро ю интонацин. Интонаци хийцаелча, стихотворенин билггалчу строфан маьIна мелла а хийцало цуьнан хьалха хиллачу маьIнига хьаьжча. «Баьпкан юьхк» цIе йолу стихотворени шеца дIайолалуш йолу строфа иза чекхийолуш ялийнарг ю. Амма кхечу маьIнехь ека иза стихотворенин чаккхенгахь (вай хьалха дийцира оцу хьокъехь). Оцу стихашна (строфана) кхин маьIна луш ерг хийцаелла интонаци ю. И интонаци поэта билгалъяьккхина айдаран хьаьрк хийцарца а, дукха тIадамаш хIитторца а.

Стихан интонаци билгалъяьккхарехь доккха маьIна ду хьаьркаш хIитторан: айдаран а, хаттаран а хьаьркаш, дукха тIадамаш, запятой, тIадам, сизалг.

Шайн чулацаме хъаъжжина тайпанашка екъалуш ю лирически произведенеш: граждански лирика, Иаламан лирика, безаман, доттагАллин лирика и. дІ. кх. Амма муълхха а бакъйолу поэтически произведени оцарах цхъана тайпанца билгалгъяълла Іаш ца хуьлу. Масала, Цуруев Шерипан «Лайн чимаш» цІе йолу стихотворени:

Заз санна, ловзарца, серла а довлий,
Лайн чимаш дайн оьгу можачу бай тІе.
Делхарца, арзаца суна тІе кхевдий,
Бай тІера, ден а лой, доьрзу сан байте.

Йоца ю лайн чимийн оьмар кху буса,
Тийна ду лайн чимийн тІаьххъара делхар.
ГІерта уьш цундела ловзарх дог дуза,
И ловзар – Южаллина хьалхара хелхар.

Уьш беттан серлонехъ мел ирсе ловзу,
Къа доцу мел цІена дахар ду церан.
Дахаран ирчалла кхиале йовза
Деларца доьлху уьш, ловзарца – кхелха.

Харцонца ца ларош, ца яйлуш гІайгІа,
Вайн дахар дІадолу, хуьлий цхъа гІовгІа.
Лайн чимаш дайн оьгу можачу бай тІе.
Бай тІера, ден а лой, доьрзу сан байте.

И стихотворени Иаламах лаьцна ю аьлла дитича, кхачае хир дацара. Иалам гайтарца, лайн чимийн хазалла йийцарца чекх ца болу цуьнан чулацам, Иаламан исбаьхьалла йийцина ца Іа иза. Цо ойла йойту дуьненан марзонийн а, и марзонаш кхачалуш хиларан а, дахаран исбаьхьаллин а, цуьнан харцонийн а, адаман оьмаран а, валар-висаран а, иштта дІ. кх.

Цу тайпана, бакъйолчу лирически произведенин чулацам цхъана хІуманехула билгалбаьлла ца Іа, цо кІорге йолу синхъегамаш кхуллу, ойланашка воккху.

Поэта ша дечу къамелах, шен хазахетар, воккхавер, сингаттам я шен цхъа кхин ойланаш билгалйохуш йолчу монологах лаьтташ

хуьлу дукха хьолахь лирически стихотворени. Масала, Мамакаев Мохьмадан «Даймахке», «Тулгаша а дуьйцу», «Зама», Мамакаев Гаьрбин «Кавказан Латта», «Сайн кӀанте», Арсанукаев Шайхин «Лаьттана, Сискална хастам беш...», «Гиний шуна?». Эдилов Хасмохьмадан «Сий делахь, Латта!», Гацаев СаьИдан «Цхьа а дац сан ойла къуьйлуш», Бисултанов Аптин «Десачу гуьйна те,,,», «Ас хьан чӀабанех гӀайгӀа юцуру ю». Лирически стихотворенеш Иаламан суьрташ хӀиттош а я цхьа хӀума гойтуш а, ардаме чулацам болуш а хила тарло. Амма церан чулацамехь коьртаниг и суьрташ, хиламаш бац, оцу стихотворенехь гайтинчо меттахьяьккхина авторан ойла, синхаамаш бу. Масала, Бисултанов Аптин «Десачу гуьйна те...»

Десачу гуьйна те
меца пхьуй санна,
кӀецаш еш, хьан кӀентий
гуллучу дийнахь
сан илли дӀадоьду,
гила-борз санна,
акхачу хьаннашкахь
лазамна угӀа.

Нохчийчохь, хьо йоцуш хилча,
со мича гӀур вара, мича?!

Карраш зен гӀевттинчу
майданийн койша
устазаш неӀалтах
багочу дийнахь
сан илли дӀадоьду,
сира сай санна,
тарханийн назмане
ладоьгӀуш латта.

Нохчийчохь, хьо йоцуш хилча,
Со мича гӀур вара, мича?!

Курхалчаш, гӀазотан
байракхаш ловзош,

къомах кхаж тарбелла
хьийзачу дийнахь
Сан илли дІадоьду,
ИндагІа санна,
еллачу ярташкахь
хьан серло леха.

Нохчийчохь, хьо йоцуш хилча,
Со мича гІур вара, мича?!

Кхоаме, тишачу
барзакъе санна,
халкъ шен лайн амалшка
хьобжучу дийнахь
сан илли дІадоьду,
къена мурд санна,
бицбинчу бІан новкъахь
гІаролехь латта.

Нохчийчохь, хьо йоцуш хилча,
Со мича гІур вара, мича?!

Хьо йохка Іеминчу
къуйн стешха кІезий
баьччанийн ловзарех
ловзучу дийнахь
Сан илли дІадоьду,
аьрзуно санна,
хьан некъийн хІора сиз
бІаьрсица къийла.

Нохчийчохь, хьо йоцуш хилча,
Со мича гІур вара, мича?!

Авторан монологах лаьтташ ю и стихотворени. Даймахкахь хІиттинчу бохамечу хьолаша меттахъяьккхина поэтан ойла, цуьнан дегалазам, дегалийжам бу стихотворенин чулацамехь берг.

Авторан ойланаш, цуьнан лаамаш, синхаамаш шеца билгал-

болучу исбаьхьаллин вастах лирически турпалхо олу. Лирически турпалхо шен дегI а долуш, юьхь-сибат а долуш персонаж яц. Цуьнан амалш хиламашкахь, ардамашкахь гучуйовлуш яц. Иза лирически произведенешкахь авторан дог-ойла, цуьнан дуьненехьежар шеца билгалдолу исбаьхьаллин васт ду. Цхьа лирически стихотворени ша схьаэцча, вайна хаало лирически турпалхочун амалш, цуьнан дог-ойланийн билггалйолчу хенахь хилла цхьа хЮттам. Поэтан ерриге а произведенешкахь кхоччуш гучудолу билггалдолу лирически турпалхочун васт. Лирически турпалхо иза ша поэт лара ца веза. Лирически турпалхочун синхаамаш а кхето мегар дац еккьа поэтан ойланаш а, синхаамаш а санна. Иза иштта кхетош хилча дукха лахлур дара поэтан кхоллараллин а, ерриге лирикин а маъIна. Лирически турпалхочун а, поэтан а юкьаметтигаш къасторах лаьцна литературоведа В. Р. Щербинас яздина: «Весьма сложен, не может быть верно освещен на основе однолинейных решений вопрос о соотношении лирического героя в поэзии с личностью самого поэта, поскольку поэт большей частью включает во внутреннее содержание своего лирического героя не только свой личный опыт, но и большой, широкий опыт своего времени, в соответствии со своими творческими задачами, субъективно выдвигает те или иные аспекты, проблемы и стороны действительности»¹. Лирически турпалхочун васт, кхечу жанрашкахь йолчу произведенешкахь а васт кхуллуш ма-хиллара, дахарера материал а гулийой, иза исбаьхьаллин кепехь литта а лубьттий, шен поэтически фантазица те а дузий, кхуллуш ду. Дукха хьолахь лирически турпалхочун васт, цуьнан дог-ойла, дуьненехьежар авторан дахарерчу гIуллакхашца, лехамашца, дуьненехьежарца цхьаьнадогIуш хуьлу.

Лирически турпалхо боху кхетам массара а цхьатерра теоб-цуш бац, делахь а шуьйра баьржина бу иза литературоведенехь а, литература хьехаран школийн а, вузийн а практикехь а.

Поэт билггалчу хенахь вехаш а, шен хенахьлерчу нахаца уьйраш йогIуш а, юкьараллин лехамаш кхочушбеш а хуьлуш ву. Цундела бакьволчу поэтан ойланаш шен заманан лехамашца, хал-

¹ Щербина В. Р. Проблемы литературного образования в средней школе. – М.: Просвещение, 1978, с. 104.

къан хъашташца цхъаьна йоГуш хуьлу. Лирически произведенеш тЕхь авторан ойланашкахь вайна гучудериг – иза еккъа авторан дог-ойла, цуьнан дуьненехежар хилла ца Iаш, юкъяраллин маьIна дерг, халкъан лехамашца дерг ду. Лирически произведенийн оцу башхаллех кхето беза дешархой.

Юккьерчу школехь лирически произведенеш Iамо дуйлалуш лирикех долу дешархойн хаарш карла а дохуш, кхидIа уьш кIарг а деш, лирически произведенийн жанрови башхаллех а, лирически турпалхочух а юкъяра кхетам лур бу. Масех методически некъ бу лирически произведенеш Iаморехь зебелла: обзорно-тематически кепехь Iамор (теманашца вовшашна герга йоГу стихотворенеш цхъаьнан йийцар); яздархочун биографи йийцарца цхъаьна цуьнан стихотворенеш къастор; монографически кепехь Iамор (кхузахь стихотворени ша къастийна Iамайо, ерриге а цуьнан идейно-эстетически агIонаш а толлуш). Царех муьлххачу некъах пайда оьцуш хилча а, лакхарчу классашкахь дешархошна йовзуйту лирически произведенийн ша-гайпана йолу башхаллаш, тидам тЕбохуйту оцу произведенех марзо эца дешархой Iаморна, царна уьш езаялийтарна.

Монографически кепехь стихотворени Iамор хЮкху кепара дIадахьа бIегIийла ю:

1. Iамо езачу стихотворенин идейно-тематически чулацаман а, исбаьхьаллин суртхIотторан гIирсийн а ойла а еш, цуьнан текст тЕхь хъехархочо ша болх бар.

2. Классехь, стихотворени Iамо йолош, хъехархочун хьалхара дош (яздархочун биографих а, стихотворени язйинчу заманах а, цу тЕхь гайтинчу гIуллакхех а лаьцна).

3. Дешархошна кхето хала долчу дешнаш тЕхь болх бар.

4. Стихотворени хъехархочо къастош ешар.

5. Дуьххьара ешначул тIаьхьа дешархоша стихотворени тЕ муха эцна, церан хIун синхьегамаш кхоллабелла хъажархьама, доцца къамел дар.

6. Дешархошка стихотворени ешийтар.

7. Стихотворенин къастор:

а) стихотворенин лирически чулацам билгалбаккхар;

б) стихотворенин дIахIоттам къастор (лирически турпалхочун

синхаамаш, ойланаш гучуйошу муълхачу исбаъхьаллин деталех пайдаэцна; поэтически суртхӀотторан гӀирсаш, ритм, рифма, интонаци, меттан башхаллаш);

в) стихотворенин чулацаман, цуьнан маъӀнин таханлерчу дахарца уьйр тасар.

8. Дешархошна стихотворени къастош еша Iамор.

9. Стихотворени дагахь Iамо кечамбар.

10. Хьехархочун дерзоран дош.

Оцу кепара дIадахь мегар дара, масала, 10-чу классехь Гадаев Мохьмадан «Даймахке сатийсар» цIе йолу стихотворени Iамор.

Школехь Iамочу произведенешна юкъахь гIеххьа меттиг дIалоцуш ю Мамакаев Iаьрбин лирика. Дешархоша 9-чу классехь Iамош ю цуьнан «Сайн кIанте», «Кавказан Латта», «Даге», «ЙоIе» (ИндагIаш дахделла акхтаргийн, диттийн) цIерш йолу стихотворенеш.

Обзорно-тематически кепехь Iамо бIегIийла ю 9-чу классехь поэтан лирика. И тема Iамор иштта вовшахтаха тарлур ду.

Мамакаев Iаьрбин кхолларалла Iамо йолош, цуьнан дахаран некъ а, поэзин чулацам а буйцуш, хьехархочо билгалдоккхур ду поэтан кхоллараллин орамаш къоман дахарх доккуш хилар. Халкъан ойланаш, сатийсамаш, адамиин хазакетарш, церан дегаIийжамаш бу поэтан лирикин чулацамехь.

Мамакаев Iаьрбин кхоллараллехь тайп-тайпанчу жанрашкахь йолу произведенеш ю: лирически миниатюраш, сюжет йолу яккхий стихотворенеш, поэмаш, дийцарш, повесть, очерк, пьесаш. Делахь а поэтан кхолларалла коьрта долчу декъана лирически жанрашкахь кхиьна. Ерриге а нохчийн поэзехь а гIараваьлла лирически поэт хилла иза. Цуьнан дуккха а стихотворенеш эшаршка ерзийна.

Шуьйра чулацам болуш ю Мамакаев Iаьрбин кхолларалла. Дахаран дуккха а агIонийн ойлайо поэта: Даймохк, даймехкан Iаламан исбаъхьалла, стеган вахаран Iалашо («Кавказан латта», «Сайн кIанте», «Сарахь Теркан тогIехь», «БIаьстенан Iуьйре», «Шуьйта»); къинхьегаман адаманна паргIато кхайкхор («Терк»,

«Шен седа»); паргIатчу дахарехъа кыйсам латгийнчеран сий дар а, замано хьалха хIиттош долу декхарш кхочушдар а («Ден коша тIехъ», «Партизанийн илли», «1921-чу шеран 13 сентябрь», «Вайн дайша буьйсанах...»); дог цIена, оьзда безам, тешаме доттагIалла («ЙоIе», «Айза», «Нохчийн лаьмнашках»); юкьараллин дахарехъ поэтан декхарш а, поэзин меттиг а («Даге»). МостагIех Даймохк паргIатбакхаран, кьоман паргIато Iалашъяран ойла чIагIеш яра Сийлахь-боккха Даймехкан тIом лаьттинчу хенахъ Мамакаев Iаьрбис язйина произведенеш («ДоттагI Iароллехъ», «Дерриге тIамна», «Даймехкан тIом бечохъ», «Чевнаш хиллачу капитане»). Поэта шен кхолларалла, исбаьхьаллин ницкъ адамын хьашташка, синпаргIатоне хьажийнера:

Алкханчах ека хьо,
Синошна там луш,
Лозунгах кхайкха хьо,
Дегнашна ницкъ луш!

боху цо шен поэзига. Юх-юха а боккхачу айамца, керлачу исбаьхьаллин ницкъаца яздо Мамакаев Iаьрбис шен хьомечу Даймахках лаьцна. Ерриге а кхоллараллех чекхболу шен махках, шен кьомах болу цуьнан дегалазам.

Даймехкан дуьхьа вехаш ву поэтан лирически турпалхо. Стеган кьонахалла, оьздангалла цо халкъана, махкана дечу гIуллакхца билгалйолуш хилар чIагIдо поэта. «Сан дог, хьо деттало кьахьобгуш халкъана», – иштта ю поэтан лирически турпалхочун вахаран Iалашо. «Сайн кIанте» цIе йолчу стихотворенехъ кьеггина го и ойла. Даймехкан дуьхьа, халкъан дуьхьа вахар, шен хаарш, хьуьнарш, дерриге шен дахар халкъана, хьомечу махкана дIалуш хилар лору цо стеган сийлалла. Халкъан лазамашца, цуьнан хазахетаршца вехаш хиларца хадабо поэта стеган мах:

Хьайн мехкан, хьайн халкъан
Ирс дебна аьлла,
Догдика хиллачу
Сирлачу дийнахъ,

Дуьненах воккхавеш,
Са малха даьлла
Хьо велахь, кьонахчун
Дог ду хьан кийрахь!

Адамийн хьашташка ладугуш, нехан баланаш, гIайгIанаш юх-хера тIеобцуш верг лору халкъалахь кьонах. Иза чIагIдо автора а:

Вайнехан хьал-де ахь
Хийра гIуллакх ларахь,
Хьо кьонах воцийла
Хаалда хьуна.
Вуьззина нохчийн кIант
Сайн воI ву алахь,
Ирсан да суо хеташ
Там хир бу суна!

Иштта боху «Сайн кIанте» цIе йолу стихотворенин лирически турпалхочо.

«Кавказан Латта» стихотворени Iамош хьехархочо дуьйцур ду Мамакаев Iаьрбин кхоллараллехь даймехкан а, патриотизман а, интернационализман а тематикех лаьцна. Поэтан ерриге а произведенеш Даймахке болчу безамах юьззина ю. Патриот, интернационалист ву поэтан лирически турпалхо. Цуьнан интернационализм ша вина мохк, цуьнан Iалам, цуьнан адамаш дезарна тIера дIайолалуш ю

Йист йоцуш шен Даймохк дукхабезачу лирически турпалхочун васт хIутту вайна хьалха «Кавказан Латта» цIе йолчу стихотворени йоьшуш. Цуьнан ерриге а ойланаш, лаамаш, сатийсамаш Даймахках хьерча, цуьнца бен хила тарлуш дац ирс а, сапарIат вахар а, Iожаллин сахьт техIоьттича а Даймахках кьаьстина хилар ца деа цунна:

...Цундела лаьар-кха,
Iожалла ягIахь,
Сайн каш а
Хьан лаьттахь
Хуьлийла, дагIахь!

Говза далийна поэта кхузахъ и тӀаьххъара долу «дагӀахъ» боху дош. Оцу дашца шен турпалхочун амалех дуккха а дерг билгалдаьккхина автора. Цуьнан шен Даймахке болу боккха лерам го вайна кхузахъ. Махко, халкъо шен кӀант лоруш тӀеэцар йоккха сийлалла хета цунна. ХӀинццалц схьа Даймехкан дубъха динарг а, кхидӀа вахаран некъ кхачабаллалц шен дан ницкъ кхочуберг а кӀезиг хета цунна оцу сийлаллица дубъстича.

Дешархошка хоттур ду: «ХӀун ду оцу моӀанийн иштта маьӀна дан вайн таро хуьлубуйтург?» Царна билгалдолу, и маьӀна стихашна лург, коьрта долчу декъана, тӀаьххъара далийна долу «дагӀахъ» боху дош хилар. Цу тайпана, дешархой Ӏема стихехъ билгалчу дешан маьӀна довза, шен меттехъ далийнчу говзачу дашо стихана исбаьхьалла луш, цуьнан маьӀна кӀаргдеш хиларх кхиа. «Оцу стихотворенин исбаьхьаллин суртхӀотторан гӀирсаш муха бу?» – олий, хотту дешархошка. Цара тидамца юха а йоьшу стихотворени. ТӀаккха дубъцу хазачу поэтически басаршца Мамакаев Ӏаьрбис Даймахке болу безам гайтина хиларх лаьцна. «Ва Кавказ, сан марзо, сан серло, безам», «Беркатан, майраллин, хазаллин латта», «Поэзин, музыкин хьостанан латта», «Сан син аз, бӀаьргийн нур Кавказ» – и ерриге а исбаьхьа эпитеташ а, метафораш а хьаналчу кӀентан шен Даймакаца йолу юкъаметтигаш билгалйохуш ю, олу цара.

Ӏаламат мехала ю Мамакаев Ӏаьрбин «Даге» цӀе йолу стихотворени а. Адамийн дахарехъ поэзин хӀун маьӀна ду? ХӀунда оьшуш ю иза? Поэтана хьалха хӀун декхарш лаьтта? Муха меттиг лаца еза цо дахарехъ? Ша нийса вехий-техьа, ша ала дезарг аьллий-техьа, дан дезарг диний-техьа? Иштта хаттарш хӀуьтту муьлххачу а воккхачу поэтана хьалха. Оцу хаттарш тӀехъ ойла еш язйича санна хетало Мамакаев Ӏаьрбин “Даге” цӀе йолу стихотворени.

Авторан монологах лаьтташ ю “Даге” стихотворени. Иза язйина 1957 шарахъ. Цул тӀаьхьа цхьана шарахъ а ца ваьхна поэт.

Шовзткъа шаренга бен валаза волчу поэта, шен Ӏожалла герга юйла хууш санна, яздо:

Суьйренга лестина
сан шерийн йорта,
Дог, шек ма далалахъ,
хьалхе ду алий;

Йисинчу хъайн ханна
гЮза а далий,
ЙогГучу суьйренан
беркат а ларий,
Гуьйранна ца динарг
дан кхиа гЮрта,
Кхетаммий,
безаммий
хилийта шорта.

Шен даге дечу къамелан кепехъ язйина автора стихотворени. Цо ойлайо шен дІадаханчу дахаран, ша яздинчу хьокъехъ, яздан таро йоцуш дисна, кийрахъ шена Іеткъаш лаьттинчийн хьокъехъ:

Яздан, ницкъ боллушехъ,
ца яз деш дисна,
Дагахъ дерг дІаяздан
таро ца хилла,
Безаман алонна
хьо юьстах тилла.
Лаамца,
лаамза
некъаш тІе дийлла.
Кхолламо гамдинарг
ницкъ боцуш нисдан,
Хиллачу гІелонна
хьо кІел ма дислахъ!

Шуьйра маьІна ду стихотворенин. Цу тІехъ автора ойлайо, дахарехъ мухачу лехамашца хила еза поэзи, хІун декхарш кхочушдан деза поэта, дуьнене хьежамаш муха хила беа цуьнан, нахаца йолу юкъаметтигаш, уьйраш муха хила еза, шегара хІун амалш гайта еза цо.

Автора чІагІдо, муьлххачу а хьелашкахъ хилча а, поэт нийсонна тІера ца волуш, бакъдерг нахе дІакхачош, цІенчу, беркатечу ойланащца вехаш а, яз деш а хила везар. Шен стихотворени тІехъ цо боху:

Хъайн мукъам,
хъайн ойла
ма-ярра хьолахь,
Эхь деца дагахь цхъаь,
дуйцуш кхин хилча,
Поэт бакъ, нийсачу
некъах дАтилча,
Ценаниг бехдича,
боьханиг дилча.
Гонахе бакъонан
бАьргашца голахь,
Стаг кхарда йиш йоцчу
амалца гОлахь!

Халкъан ойланашца детталуш хила деза поэтан дог. «Сохътан сий ца лобхуш, халкъана язде», – боху цо. Къоман дахарехь хилларг, долуш дерг, хиндерг дийцар, осалалла, кЕзгалла сийсазъяр, тайнадерг, обзданиг сийлахь деш, чIагIдар лору автора поэтан декхар.

Юьххьера дуйна ерриге а стихотворенех чекхйолу халкъана, махкана хъанал хиларан ойла. Оцу ойланца ерза а йо автора шен стихотворени:

Нах безаш, нахана
ша везаш ваха –
Шен халкъан воI волчу
бу ирсан корта.
Ша винчу
мехкан хъал
хилийта шорта,
Халкъана хъайн хьуьнар
дIадала гIорта.
ГIуллакхийн сий цкъа а
дойур дац наха,
Поэтан вахаран
маIна сов даха!

Поэт кьоман хьашташца вехаш а волуш, поэзи халкъан лехамашца йогъуш хила езар чIагIдо Мамакаев Iаьрбис «Даге» стихотворенехь.

Исбаьхьаллин ницкъах юьззина йолу и стихотворени йоьшуш а, юьйцуш а цунах дешархошка кIорггера марзо оьцуьйтур ю хьехархочо. Кхузахь дешархошка шайга билгалбохуьйтур бу оцу стихотворенина айам луш болу исбаьхьаллин гIирсаш: ша-тайпана интонаци а, риторически тIедерзораш а, айдарш а, синтаксисан башхаллаш а.

Мамакаев Iаьрбин лирикин юкъяра маьIна деш, хьехархочо ала мегар ду: «Поэтан лирически произведенеш йоьшуш, автора цхьаьна вай тергалйо Теркан тIулгIенаш а, Теркан тогIеш а, баьрг беларца го вайна «сирлачу шовданийн хьесашца ерина... Даймехкан аренаш», «баьстено къагийна ламанийн баххьаш»; поэтан зевнечу дашо лерг хьоьстуш, ладугIу вайн баьццарчу бошмашкахь декачу олхазарийн эшаршка; хазахеташ хьуьйсу «алкханчийн ловзаршка». Мамакаев Iаьрбин лирика дог делош, оила серлайоккхуш ю».

Поэтан лирически произведенийн исбаьхьаллин башхалаш-на тIе дешархойн тидам бахийтархьама, иштта хаттарш хIиттадо клас-сана хьалха: «Муха хета шуна авторан поэтически мотт?», «Тидам бе стихотворенеш тIехь васт кхолларан, поэтически суртхIотторан башхаллийн». Хьехархочуьннан гIоьнца дешархошна гучудолу Мамакаев Iаьрбин произведенийн коьрта башхалла уьш цIеначу нохчийн маттаца язйина хилар, хIоранна а даг тIе кхочуш долу исбаьхьаллин суьрташ а, васташ а царна тIехь кхоьллина хилар, кьоман дахарехь, адабийн ойланехь дерг хьакъйоллучу исбаьхьаллин кеп а дерзийна сьхагайтина хилар. Оьзда гIиллакхаш, цIена безам, тешаме доттагIалла, халкъан беркате ламасташ го вайна поэтан лирикехь. Бакъйолу поэзи ю Мамакаев Iаьрбин стихашкахь. Шерачу, цIеначу маттаца цхьа тайпа а чолхе йоцуш долу исбаьхьаллин сурт хIоттадо поэта. Ненан меттан хазни юккъяра шена оьшуш доллу дош сьха а лохуш, шен поэтически оила гучуяккхархьама иза хила деззачу метте ДIанисдина автора. Цо керла дешнаш а ца кхоьллина, меттан синтаксис а ца талхийна, стихийн куц хаздан гIерташ «исбаьхьаллин гIирсаш»

тЕкЕлел а ца боьттина. Къаьсттина гуш ду, нохчийн мотт шен йоцчу кепе нисбан а ца гЕрташ, цуьнан бакъенаш ларйина хилар.

Цу тайпана кхочушдан тарлуш ду Мамакаев Иаьрбин лирически произведенеш обзорно-тематически кепехь Иамор.

Лиро-эпически произведенеш

Лирический, эпический билгалонаш шайгахь цхъаьна ийна йолу произведенеш лиро-эпически лору. Царна юкбайогIу: поэма, баллада, ода, турпалаллин иллеш, туьйра-кица.

Оцу произведенешкахь, эпически жанрашкахь йолчу произведенешкахь санна, персонажаш а хуьлу, цара кхочушдеш долчу гIуллакхех, хиламех лаьтташ йолу ардаме сюжет а хуьлу. Оцу эпически сюжетехула доцуш, цул совнаха, поэтан ойланаш, синхаамаш гучубовлуш а хуьлу царна тЕхь. Лирически произведенешкахь санна, поэтан синхаамашкахула, цуьнан ойланашкахула дахар гайтар а кхочушдо ишттачу произведенешкахь.

Лиро-эпически произведенийн угтар яьржина жанр поэма ю. Цундела поэмин башхаллаш къастор ю вай. Иза кхочушдийр ду Мамакаев Иаьрбин «Нохчийн лаьмнашкахь» поэма талларца.

Мамакаев Иаьрбин 1940-чу шарахь араьяллачу «Теркан тулгЕ» поэтически сборник тЕхь зорба тоьхна яра «АслагИий, Селехьаттий» цЕ а йолуш йоккха поэма. 1939-чу шарахь язйина йолу и поэма поэтан кхоллараллехь йоккха меттиг дIалаьцна ца Иаш, нохчийн эпически поэзи кхиарехь а керла тЕгIа хилла дIахЮьттина. 1958-чу шарахь автора, кIеззиг хийцамаш беш то а йина, керла цЕ а тиллина, арахецна шен поэма. ХIетахь дуьйна вайн литературехь «Нохчийн лаьмнашкахь» бохучу цIарца евзаш ю и произведени.

Мамакаев Иаьрбин поэтически корматалла къеггина гучуйолу оцу поэми тЕхь. Ша гайтина йолу дахаран материал исбаьхьаллин кепехь кIорггера листина поэта. Поэмин идейно-тематически чулацам шуьйра бу. Нохчийн Iер-дахаран дуккха а исбаьхьаллин суьрташ дехкина автора. Иаламат хаза гайтина даймехкан Иалам а, халкъан гIиллакхаш а. Хьалхалерчу заманахь чIирьекхаран

Иадатан тӀаьхье а, обаргаллин гӀуллакхаш а къастийна. ДогцӀена безам а, тешаме доттагӀалла а гайтина. «Нохчийн лаьмнашкахь» поэма Иаморо дешархойн къоман хьалха дӀадаханчу дахарх долу хаарш алсамдохур ду, Ӏыздачу, дикачу гӀиллакхех пайдаэца Иамор бу, халкъе а, даймахке а болу безам чӀагӀбийр бу.

Поэма Иамош къасто деза хӀара гӀуллакхаш: поэми тӀехь чӀирьекхаран Иадат а, цуьнан тӀаьхье а гайтар; тешаме доттагӀалла а, догцӀена безам а; авторан даймахке а, халкъе а йолу хьанал ойла; поэмин исбаьхьаллин башхаллаш; лиро-эпически жанрах болу кхетам кӀаргбар.

И Иалашонаш кхочушгьярхьама поэма Иамор хӀокху хьесапехь нисдича бегӀийла хуьлу:

1. «Нохчийн лаьмнашкахь» цӀе йолу поэма язгьаран истори.
2. Поэмин проблематика а, композици а.
3. ДогцӀенчу безаман а, тешамечу доттагӀаллин а тема.
4. Поэми тӀехь чӀирьекхаран Иадат гайтаран башхаллаш.
5. Поэми тӀехь авторан дог-ойла.
6. Поэмин идейни маъӀна.
7. Поэмин исбаьхьаллин башхаллаш.
8. Дешархойн лиро-эпически жанрах долу хаарш кӀаргдар.

Поэми тӀехь болх бан дуьйлалуш пайдехьа хуьлу дешархойн хьалхарчу классашкахь кхолладелла поэмин жанрах долу теоретически хаарш карладахар. Цара гӀо дийр ду поэми тӀехь болх беш.

Муьлха поэмаш Иамийна аш хьалхарчу классашкахь? Муьлхачу исбаьхьаллин произведенех олу поэма? Муьлхарш бу поэмин жанрови къастамаш?

Иштта хаттарш а хӀиттош, классехь динчу къамело дешархой, поэмех лаьцна хьалха шаьш Иамийнарг карла а доккхий, керлачу поэми тӀехь болх бан кечбо.

«Нохчийн лаьмнашкахь» цӀе йолу поэма Иамо йолаечу юьххьехь дешархой кхетийча дика хир ду иза язгьаран историх а, цуьнан проблематикех а, композицих а. И гӀуллакхаш юьххехь дийцаро

таро хуьлуьйтур ю поэмин хиламех, цуьнан чулацамах дешархой кхоччуш кхето, идейни а, исбаьхьаллин а башхаллаш къасторна дикка кечам а бийр бу.

Оцунна тIе а доьгIна поэма Iамош дуьххьарлера урок хьехархочо йолор ю ткъех минотана лерина йолчу лекцица. Хьехархочо шен лекцехь коьртачунна тIе тидам бахийтархьама дешархошка дIаязьяйтича дика хир ду цуьнан йоцца план. ХIокху тайпана хир ю и план:

1. «Нохчийн лаьмнашкахь» цIе йолчу поэмо Мамакаев Iаьрбин кхоллараллехь дIалоцу меттиг.
2. Поэма язьяран истори.
3. Поэма язъеш автора шена хьалха хIиттийна Iалашонаш.
4. Поэмин проблематика.
5. Поэмин композици.

Дешархоша йоцца дIаязйича бакъахьа ду хьехархочун лекци.

Шен лекцехь хьехархочо дуьйцуьр ду «Нохчийн лаьмнашкахь» поэми тIехь Мамакаев Iаьрбин кхоллараллин похIма, исбаьхьаллин говзалла къеггина гучуйолуш хиларх лаьцна. Поэтан уггаре йоккха а, тоьлашха а йолу произведени ю иза. 1934-чу шарахь шен стихотворенешна зорба тоха волавеллачу поэта дуккха а произведенеш язйина «Нохчийн лаьмнашкахь» поэмел хьалха. Цаьрга хьаьжча, билгалдолу кхоллараллин хьалхарчу муьрехь а Мамакаев поэзи шуйра тематика йолуш хилар.

Мамакаев Iаьрбин кхолларалла коьрта долчу декъана лирически жанрашкахь кхуьуш яра. Еьриге а нохчийн поьзехь а гIараваьлла лирически поэт хилла иза цу хенахь. «Нохчийн лаьмнашкахь» поэма зорбанера араяларо Мамакаевн поэтически корматаллин керла агIо гайтина. Поэзин йоккхачу эпически жанрехь йолчу произведени тIехь халкъан дахарехь кIорггера маьIна долу гIуллакхаш къастийна поэта. Шена тIехь хIиттош йолчу проблемашца а, идейни чулацамца а, исбаьхьаллин говзаллица а Мамакаев Iаьрбин кхоллараллехь тоьлашха йолу эпически произведени ю и поэма, еьриге а нохчийн эпически поьзехь хIинца а дикачех цхьаь ю иза.

Поэма язъяран истори юьйцуш хъехархо соцур ву хЮкху гЮллакхаш тЮехь. «Нохчийн лаьмнашкахь» поэма язйна 1939-чу шарахь. Зорбанера араьлла иза 1940-чу шарахь «Теркан тулге» цЮе йолчу поэтически сборника тЮехь «АслагИий, Селехьаттий» цЮе а йолуш. Мамакаев Йаьрбис гутгара а шен произведенеш тоеш, ешархочун даг тЮе кхочучу агЮр цуьнан мотг а, хатI а, исбаьхьаллин форма а шаръеш хилла. Иштта болх бина цо шен поэми тЮехь а дуьххъара и зорба тоьхна араьллачул тЮаьхъа а. Автор реза вацара поэмин цхьацца йолчу меттигашна. Масала, поэми тЮехь обаргаллех доьзна долчу гЮллакхашна. Поэта хийцамаш бина, юха то а йина, «Нохчийн лаьмнашкахь» аьлла цЮе а йолуш, и араьлла 1958 шарахь «Теркан тогИи» бохачу Мамакаевн поэтически сборника тЮехь. Ма-дарра аьлча, поэмин цхьадолу дакъош дара хЮетахь зорбатюьхнарш. Уьш дара: поэмин хьалхара дош, хьалхара дакъа, доьалгIа дакъа, тЮаьхъара дош. Вукху дакъойн боцца чулацам балийнера юхасхьабийцаран кепехь. Цул тЮаьхъа 1964-чу шарахь цхьана томехь араевллачу Мамакаев Йаьрбин сочиненеш юкъахь яра «Нохчийн лаьмнашкахь» цЮе йолу поэмин ерриге а текст.

Хъехархочо дуьйцур ду поэма язъеш поэтана хьалха лаьттинчу Iалашонех а, поэмин проблематиках а лаьцна. «Нохчийн лаьмнашкахь» цЮе йолу поэма, муьлхха а бакъйолу исбаьхьаллин произведени санна, шен хЮр вастаца цхьацца проблема хЮоттош а, иза къастош а ю. И ерриге проблемаш школехь къасто таронаш а яц я декхар а дац. Цундела вай лакхахь билгалъяхьнарш ю (поэми тЮехь чИиръекхаран Iадат а, цуьнан тЮаьхъе а гайтар; тешаме доттагIалла а, дог цЮена безам а; авторан даймахке а, халкъе а йолу хьанал ойла; поэмин исбаьхьаллин башхаллаш; лиро-эпически жанрах болу кхетам кIаргбар) классехь къаста а еш, дешархой шайх кIорггера кхето безарш.

Поэмин композици къастош, хъехархочо билгалдоккхур ду поэма хьалхарчу дашах а, деа декъах а, тЮаьхъарчу дашах а лаьтгаш хилар. Хьалхара дош доккха дац – 8 строфа чулоцуш ду. Цу тЮехь автора шен поэмин хиламаш нохчийн дахарехь хуьлуш хиллачу гЮллакхех бозуш хилар а, иза язъеш шена хьалха лаьттинчу Iалашонех а дуьйцу.

Хьалхарчу декъа тӀехь поэмин турпалхой а бовзуйту, церан вовшашца йолу уыйраш а хоуьйту. Кхузахь дӀайолало поэмин коьрта проблемаш къастор шайх дозаделла йолу сюжетни зӀенаш: АслагӀий – Селехьаттий, АслагӀий – ШахӀиддий – Селехьаттий, АслагӀий – цуьнан чӀирхой. Цу тайпана, поэмин коьрта проблемаш хьалхарчу декъа тӀехь юкьайоцу автора.

ШолгӀачу декъа тӀехь керла сюжетни зӀе ю – АслагӀий – обаргашший. Шена тӀехь чӀир хилар бахьана долуш, шен чӀирхойх къаьккина обаргех дӀакхета АслагӀа, цаьрца хилча мукъана халкъана, махкана пайдехьа хир вацара техьа ша, олий. Паччахьан сал-ташна дуьхьал бечу тӀамехь дакъалоцу АслагӀас.

Поэмин кхоалгӀа дакъа АслагӀий – ШахӀид – Селехат сю-жетни зӀенаца къастош йолу проблемаш кхидӀа а кӀаргъеш ду. ШахӀидан гӀиллакх-амалш а кӀорггера билгалйовлу.

Поэмин хиламаш шайн кхиарца кульминаци кхочу доьалгӀачу декъа тӀехь. ГӀуллакхийн дерзар а кхузахь ду. АслагӀий, Селехьаттий чӀирьекхаран Ӏадато тӀаьххьар а дожадо.

Доцца далийнчу тӀаьхьарчу дашца автора боху: яккхий халонаш шеца йолуш хилла халкъан хьалхалера дахар, амма иза хилларг, дӀадахнарг ду, ткъа вайн дахарехь тахане сирла, ирс долуш ю, кхане кхин дика йогӀур ю.

Поэмин хӀора декъана хьалха эпиграф ялийна. Эпиграф олу произведенина (я цуьнан дакъошна) хьалха далийна, цуьнан коьрта маьӀна доцца шайца гучудолучу дешнех. Уьш, гуттар бохург санна, кхечу произведени тӀера схьаэцна, я кхечу цхьаммо аьлла говза дешнаш хуьлу. «Нохчийн лаьмнашкахь» поэмин деа декъах хӀоранна а хьалха ерш халкъан иллешний, эшаршний тӀера схьаэцна эпиграфаш ю. Иштта, хьалхара дакъа долалуш ялийна ю халкъан илли тӀера схьаэцна хӀара эпиграф:

Стиглахь марха ва йоцуш,
Мела догӀа догӀур дац,
Кийрахь бала ва боцуш,
Ши бӀаьриг боьлхур бац.

Оцу дешнаша сингаттам хьоху, цара билгалдоккху кхидІа дуьйцу дерш гІайгІане, балане гІуллакхаш хилар.

Композици кхидІа а къастош, дешархойн тидам тЕбохуйту поэма халкъан барта кхоллараллица юххера уьйр йолуш хиларна. Вай билгал ма-даккхара, массо а эпиграф халкъан иллешний, эшаршний тЕра схьаэчна ю. Поэмина говза юкьадалийна масех халкъан илли а, эшарш а. Масала, хьалхарчу декъа тЕхь Селехьатан йиш «ДІабuzu малх дІабузале», кхоалгІачу декъа тЕхь корера йиш «Де доьхна со йисча», доьалгІачу декъа тЕхь хьуьнхара мукъам, илли «Вай делча денлур дац». Поэмин мотт а, стих а ю халкъан барта кхоллараллица уьйр хилар билгалдолуш.

Иштта поэмин и агІонаш къастош йолу хьахархочун лекци чекхьяьллачул тІаьхьа дешархоша болх бо поэмин хьалхарчу даша тЕхь. Хьалхара дош къастош доьшу хьехархочо ша, я оцу балхана хьалххе кечвинчу дика, шера ешаран корматалла йолчу дешархочо.

Дешархой ца кхетачу дешнийн маьІна до: Башлам – кхузахь: шена тЕхь даима ло лаьтгаш болу лекха лам; арц – башлаьмнел лахара, хьун а, буц а тЕхь йолу лам.

Хьалхарчу даша тЕхь болх беш хІара хаттарш хІиттадо дешархошна хьалха:

Поэма язьяран Іалашо муха билгалйоккху автора хьалхарчу дашехь?

Ша дийца воллург доккха маьІне хилар а, къоман дахарх бакьдолу суьрташ поэми тЕхь кхоьллина хилар а муха билгалдаьккхина поэта?

Авторан дог-ойла хаалой вайна поэмин хьалхарчу дашехь? Муха ю цуьнан даймахке а, халкъе а йолу ойла?

Шен поэма йоьшуш волчуьнца муха юкьаметтигаш кхуллу автора?

Дешархошка ницкъ ма-кхоччу шайга жопаш далийта деза оцу хаттаршна. Хьалхарчу дешан маьІнех а, поэтически башхаллех а уьш шаьш кхуьу агІо лаха еза. ЦІахь дагахь Іамайойту дешархошка хьалхарчу даш тЕра кхоь-йиь строфа.

Поэмин дакъош тЕхь болх беш, и дакъош дешале хьалха цу

тІерачу халачу дешнийн маЫна до хьехархочо, уьш уьн тІе дІа а яздеш. ХІара дешнаш ду дукха хьолахь дешархошна маЫна ца хуурш: *боьра* – ламнашкахь таЫна меттиг, шина дукъан юкъ; *чара* – чохь хІума юьттуш йолу йоккха пхьегІа; *утарма* – чІа-гІо еш боьгІна богІам; *товха* – хьалхалера пеш; *бере* – говрахь волу стаг.

Хьалхарчу декъан чулацамах дешархой кхето гІо дийр ду хІокху хаттарша (уьш дешархошка тетрадаш тІе дІаяздайтича дика хир ду):

ХІун бахъана ду АслагІа юьрта а, шен нахах а ваьлла лела дезаран?

ШахІид волчу хІунда воьссина АслагІа? Муха тІеэцна, муха хьошалла дина ШахІида?

ШахІид волчуьра дІаваха хІунда дийзира АслагІин? Муха къаьста и шиь вовшах?

Селехъатан АслагІе безам буй?

АслагІица дІа хІунда ца йобду Селехъат?

Стенга, хъанна тІе воьду АслагІа?

Поэма йобшуш, цуьнан чулацам тІе дешархойн тидам ба-хийтар алсамдаккхаран Іалашо ю оцу хаттарийн. Цундела поэма еша йолаяле дешархошка ала деза, хьалхара дакъа дешна девлча хІокху хаттаршна жобпаш далар тІехь ду шуна аьлла. Оцу хаттарех пайдаэца мегар ду тІейогІучу хенахь дешархой хьалхарчу декъан чулацамах кхетар толлуш а. Классехь хьалхара дакъа доьшуш дешархойн тидам тІебохуьйту поэми тІехь суртхІотторан а, васт кхолларан а гІирсашна, меттан а, стихан а башхаллашна. Цу тайпа-на болх дІахьур бу поэмин кхидолу дакъош доьшуш а. Чулацамах дешархой кхетачу агІор хаттарш хІиттийна, шайга жобпаш лахий-тича дика хир ду поэма ешарца цхьаьна.

КхидІа текст тІехь болх беш поэмин коьрта проблемаш къа-сто еза. АслагІий – Селехъаттий, АслагІий – ШахІиддий, АслагІий – ШахІиддий – Селехъаттий, АслагІий – цуьнан чІирхой – иштта йолу сюжетни зІенаш листарца, оцу персонажийн васташ къастор-ца билгалдевр ду и проблемаш ястаран некъаш.

Поэмин коьрта турпалхо АслагІа чІиро дакъазваьккхина ле-

лаш цхьалха стаг ву. Хун ду Аслагера даьлларг, хун бахьана ду цуьнга чир кховдаяран? Оцу хаттаршна шалхе йоцуш, кьеггина жоп ду поэми тӀехь:

Маццах цкъа (ткъа маца?)
Тхox стаг вер тӀехтоьхна,
Чирна тхан ден карах
Стаг валар хиллера.
Еха хан ялале
Тхан да а кхелхира,
Со кхийна валале
Сoьга чир хьейира.

Кьоначу Аслаге чир хьейина, хинца иза лурвоьлла стаг ву. «Дехаре юрт эхарх машар ца хилира». Гергарнаш, нийсархой дӀа а тесна, шен цийнах, винчу юьртах ваьлла, хийрачу нахехь лечкьина Iен деза цуьнан, я хьуьнан хотешкахь, адам ца кхоччехь лела веза. Де а, буйса а маьрша яц, гуттар а Iожалла когаш кӀел ю. Хаддаза иза лoьхуш волу мостагӀ тӀекхавьчна минот, цуьнан дахарехь тӀавьхьарниг хир ю. Иштта ду кьинхетам боцчу чиран низам. Лурволаро дуьненан марзонах воккху стаг, халкъана а, даймехкана а пайдехьа хиларх хадаво. Иза Iаламат кьеггина гойту поэми тӀехь Аслагин вастаца. Лурвоьлла хилар бахьана долуш ца йоуьйту Аслаге иза везаш а, цунна езаш а йолу Селехьат шен дас, нанас. Дезаш долу шиь холчу хIоттадо Аслагина тӀехь чир хиларо, оцу гIуллакхо ирс дайьина цу шиннан.

Мамакаевс шен турпалхо яккхийчу халонашкахула чекхвахарца гойту ширчу Iадатийн тӀеIаткъам. Чирхошна гучуваьлча, нехан юьртахь доттагӀ волчохь Iан а маьрша дац Аслагина. Цийнах, цIарах ваьлла, бевзарш-безарш битина, безамах, ирсах хаьдда дуьххьал дӀа шен са лардеш хьунхахь лечкьина Iийча а ца вуьту лурвоьлларг.

Поэми тӀехь йоккхачу исбаьхьаллица гайтина чир тӀехь хиларо стаг дакъаза воккхуш хилар. «Маццах цкъа» кхуьнан ден карах стаг валар бахьана долуш, адамех терра вахарх а, леларх а ваьлла Аслага.

Маршоно хъгавеш
Шен вахар гИйла ду,
ЧИрхоша къехкавеш
Кху хъуьнхахъ шен бен бу.
Ког биллал латта дац,
Ша теша йиш йолуш,
КІайн маълхан хьо, дуьне,
Ша маца дуур-техъа? –

бохуш, гИйла ойла йойту АслагІе шен декъазчу кхолламо. Психологически кхачам боллуш гойту Мамакаев Іаьрбис турпалхойн ойланаш. Исбаьхьаллин сурт ешархо тешавеш, дагах хъакхалуччу кепехь хІоттадо.

Бехк боцуш тІебеанчу балано хаддаза ойла йойту АслагІе маьршачу дахарх лаьцна, набарх а изза дуьхьал туьйсу цунна:

ЧИрхоша витина
Маьрша стаг шех хилла.
Селехъат ялийна
Ирс долуш ша хилла,
ГІан-набарш гуш шена
Іуьллур и вицвелла.

Дог лозуьйтуш сурт ду иза. Иштта набарх дуьхьал теснарг бен кхин хІума ца хилла дуьненчоьх лурвоьллачу стеган самалха-даккха бохучу маьІнехь хІоттийна поэта и исбаьхьаллин сурт. Яккхийчу халонех чекхвоху Мамакаевс шен произведенин коьрта турпалхо. «Къастгал воцчу хенахъ дех-ненах къаьстира», цІийнах а, юьртах а вала дийзира, тешаме доттагІчун ШахІидан хІусамера а дІавахаза ца велира, «даго къастийна оьзда йоІ Селехъат» а шена сил дукха еззашехъа ялайойла ца хилира. Обаргех дІакхетча, паччахъан эскаран отрядана дуьхьал бинчу тІамехъ вон чов йира. Цу тайпана халонаш лов АслагІас чІирхойх къехкаш.

Халонаш ларах кІелхъара ца волу АслагІа, мичча иза вахарх а, хІуьа хиларх а даиманна цунна тІаьхъаяьлла лелаш Іожалла ю.

Южалло эххар а сьха а лоцу АслагIа. Ешархочунна Iаламат чIогIа Iаьткъаш сурт ду хьуьнхахь хаза гIан набарш гуш Iуьллучу АслагIина чIирхо тIекхочуш поэми тIехь хIоттийнарг:

Чирхочун шаьлта, ло
Санна, кIайн лестира,
Бехк боцчу некхах цо
И шаьлта йоьллира.
АстагIа АслагIа
ТIулга тIехь сеттира,
Лехначу дегIаха
ЦIийн хьоста кхоьссира.

Халахетарца дагана Iаьткъачу агIор яздина ду и могIанаш.

«Чирхочун шаьлта», «Бехк боцчу некхах», «АстагIа АслагIа», «Лехначу дегIах», «ЦIийн хьоста», «Шаьлта йоьллира» – цхьаьна-метта далийна оццул дукха и шийла, валар хьоьхуш долу дешнаш бехке воцчу стагана чIиро тIекховдийнчу кьизчу Южаллин сурт хIоттош ду.

Iштта гIуллакхаш Нохчийчохь дуьхьар хилла дац, я хIумма а инзаре а дац иза хIинцалц хиллачел: «Хийлазза и саннарг дайна хьун эшшара ца гучха и хилларг меллаша техкира», – боху поэта.

Поэмин турпалхой шаьш а дуьхьал бу чIирьекхар тIедожочу ххиэлана, амма уьш шайн заманахь кьомана юкьахь лелачу Iада-ташца бехаш нах бу, оцу Iадато кхийна церан гIиллакхаш-амалш, оцу Iадатан лехамаш бу цара хIинца шайн гIуллакхийн бухе бохкурш а. Цундела шена ца луьушехь вен дийзи чIирхочун АслагIа. Бешерашкахь дуьйна адамашна юкьахь долчу Iадатана дуьхьал вала хала ду, кхераме ду. Амма кьона зуда Селехьят йолу оцу Iадатца кьийсаме. Селехьят, дас-нанас маре еллачу моллехь ца Iаш, йодий АслагIа волчу хьуьнах йогIу. Амма иза тIекхочу чIирхочун карах леш волчу АслагIас тIаьххьара синкьурдаш деш. ЧIирана вийначу АслагIин хаьнтIера сьхаяьккхина тапча ша-шена а тоьхна, Селехьатан ялар шена дукхавезаш волу АслагIа верна холчхIоттар хилла ца Iа – иза Селехьят чIирьекхаран Iадатца кьийсаме ялар ду.

ДоттагІаллин тема къастош хъехархо соцур ву хІокху гІул-лакхаш тІехь. Мамакаев Іаьрбис шен поэми тІехь гойту Асла-гІин, ШахІидан кхолладелла тешаме доттагІалла. Лурвоьлла АслагІа «цхьалха стаг велахь а, ШахІид ву тешаме», олий, шена иза вуьйцуш хазарна, цуьнан хІусаме воьду чІирхойх лачкъа. АслагІин бала а, гІайгІа а шена тІе оьцу ШахІида, ваша хуьлий дІахІутту цунна иза, вочух а, зуламах а Іалашво. ШахІид волчохь шо а даьккхина АслагІа дІавоьдуш, Іаламат халахеташ вовшах-къаьста ши доттагІ. Поэми тІехь доттагІий къаьсташ хІоттийнчу суьрто гойту церан вовшашца йолу йоккха марзо а, дегайовхо а. Цкъа тасаделла доттагІалла дицлуш а, довш а дац. «Висахь а со цхьалха, ца хетта вай хийра», – боху ШахІида. ДоттагІий хийра хила а ца хилира. Дуккха а хан яьллачул тІаьхьа чевнаш а хилла, халчу хьолехь ша волуш АслагІас шена текхача аьлла, хаам бича, дукха сиха кхочушбира доттагІчун лаам ШахІида. Шена ца дезачу марера яда гІо а дина, Селехьат эчна вахара ШахІид АслагІа волчу. Йоккхачу исбаьхьаллица гайтина, АслагІий, Селехьаттий кхелхича, ШахІидан холчу хІоттар. Дика накьост а, тешаме доттагІ а, оьзда стаг а ву ШахІид.

Цу тайпана, дешархошка тидам бойтур бу поэми тІехь доттагІаллин уьйраш чІога лоруш а, леррина лелош а хилар автора къеггина гайтарна.

«Нохчийн лаьмнашкахь» поэма лиро-эпически произведени ю. Поэми тІехь хІиттийна йолу теманаш эпически а, лирически а кепехь къастайо автора. Поэмин эпически агІо билгалйолу коьрта долчунна цуьнан сюжет ардаме хиларца, эпически гІирсаьшца дехкина АслагІин, Селехьатан, ШахІидан васташ. Шуйра гайтина адамийн Іер-дахар, лерина дуйцу къоман оьздачу гІиллакхех, боккхачу безамца яздо нохчийн ярташкарчу дахаран суьртех. Оцу дерригено а гІо до поэми тІехь нохчийн халкъан ХІХ бІешарахьле-ра дахар эпически шуьйра гайта.

Къеггина билгалйолу поэми тІехь цуьнан лирически агІо а. Ерриге а поэма ю шеца лирически а, эпически а билгалонаш йоккхачу исбаьхьаллица цхьаьна ийна.

«Нохчийн лаьмнашкахь» поэмин чулацам къасточу хенахь де-

шархойн хаддаза тидам латтабо оцу поэтически произведени тГехь турпалхойн гГуллакхаш, дахарехь болу хиламаш гайтина ца Іаш, поэтан оила а кьеггина гучуйолуш хиларна. Поэмин муьлхха а проблема кьастош таро ю цуьнан лирически агІо билгалгьяккха.

Композици кьастош билгалдоккхур ду поэма шеца йолалуш долу хьалхара дош а, иза чекхьяьлча далийна тІаьхьра дош а авторера хилар. Кхузахь вайна хьалхахІутту шен халкъ а, даймохк а безаш, царах дог а лозуш волчу оздачу лирически турпалхочун васт. Поэмин сюжетана юьстах а вуьйлуш, дахаран гГуллакхех лаьцна философски ойланаш йо автора, шен турпалхошка йолу шовкъаш гучуйошу, даймехкан Іаламан хазаллех цецвуьйлу. Дуккха а долчу лирически юьстахвийларшкахь поэта дахарх, безамах доттагІаллех, валарх-висарх еш йолчу ойланаша гІо до поэмин хиламех кІорггера кхета.

Поэмин васташ кьастош дуьйцур ду кхечу васташна юккьехь билгалдолуш авторан васт а хиларх. Хьалхарчу дашехь поэма йоьшуш волчуьнга кьамел до автора шен поэмин чулацамах лаьцна, цунах дагаволуш санна, ойланашка вахана ву иза. Хьехамаш бар доцуш, дагаваларан хьесапехь схьадуьйцу цо шена ала лууш дерг. Поэма йолалушшехь юххера гергарло тосу цо иза йоьшуш волчуьнца а, шен поэмин турпалхошца а. И гергарло кІеда-мерза дІа а хьо поэма чекхьяьллалц.

АслагІин накьост ву автор. Цунна Іеткъа АслагІас балахьегар, иза Іалашван, кІелхьарваккха оила лаьтта цуьнан. Набкхетта Іуьллучу АслагІина чІирхо тІекхочуш са ца тохаделлачу авторан даг чуьра аз долу:

«Ма гІерта, ма гІертахьа
Цунна герга, витахьа,
Кьона пекъар ву иза,
Кьуоналлех ирс эцаза,
Шен паргІато йовзаза».

Селехьатах дог лозуш, кьинхетамечу дешнашца вистхуьлу цуьнга автор. Шен накьостех хаьдда, ша висанчу ШахІиде беана бала байбан гІерта автор, цуьнан дог оьцуш боху цо.

Маржа яI, ШахИд, хьо
Вохна, ткъа бехк а бац!
Хъайн дагца чIагIло хьо –
Уьш шиь кхин гIоттур дац...
Iадатой, Iаламой
Хъан бан а аьтто бац.
Бакъонан малх кхетталц
Хъан нехан ирс хир дац!

Поэми тIехь къеггина го зуламечу гIуллакхашна лирически турпалхо дуьхьал хилар. Къаьсттина чIога билгалйолу авторан патриотически дог-ойла, цунна даймохк а, шен халкъ а Iаламат дукхадзар.

«Нохчийн лаьмнашкахь» поэмин лирически билгалонаш къастош дешархошца дийцаре до, муха гучуйолу поэми тIехь авторан ойла, муьлхачу поэтически гIирсашца, мухачу исбаьхьаллин басаршца гайтина поэта шен турпалхошка йолу шовкъаш, озабе-замаш, поэми тIехь дийцинчу гIуллакхашна ша резахилар я уьш шена цадзар. Иштта болх дIабахъаро дешархой кхетабо поэмин лирически билгалонийн башхаллех.

«Нохчийн лаьмнашкахь» поэмин лирически билгалонаша цуьнан эпически чулацам кIаргбо, идейни маьIнах кхета гIо до. Поэми тIехь шуьйра гайтина халкъан дахар, кхоьллина хьуьнаречу турпалхойн васташ, дехкина исбаьхьчу Iаламан суьрташ. И дерриге а эпически хIуманаш поэта гайтина шен дагчухула чекхдовлуш санна, деган йовхо царна дIаелла цо. Цундела поэми тIера хIора васт шеца эпически а, лирически а билгалонаш цхьаьна ийна ду. Оцу хьолах дешархой кхетабо поэмин хьалхара дош Iамош а, АслагIин, Селехъатан, ШахИдан васташ къастош а, поэми тIехь даймехкан васт а, Iаламан суьрташ кхоллар дуйцуш а.

Дукха ду поэми тIехь исбаьхьа хIиттийна Нохчийчоьнан Iаламан суьрташ. Церан шайн маьIна ду. Хьовсур вай поэмин дуьхьарчу могаIанашкахь хIоттийначу суьрте:

Къеначу лаьмнашций,
Ширачу хьаннашций,
Dадевлларш хьехадеш,
Къамел дан йиш хилча,

Ций лайнчу тУлгаший,
Тюм гинчу пепнаший,
ЛадогГург велхавеш,
Хийла аз хазор дара.

Оцу халонийн теш хиллачу, амма зoьрталчу Таламан суьрто произведенин чулацам эпически шуьйра хирг хилар хоуьйту, цу тЕхь дуьйцу долу даккхий гУллакхаш шен хьекьалца литта поэта мелла а кечво йoьшуш верг. Цуьнца цхьаьна поэтан лирически ойла гучуйолу вайна кхузахь, иза дийца воллург цуьнан дог Гийжош хУма хилар билгалдолу. Мамакаев Таьрбис шен поэмин хОра дакъа бохург санна дАдоладо Таламан сурт гайтарца. Лекхачу лаьмнийн, шерачу аренийн, ширачу хьаннийн, шийлачу шовданийн поэтически суьрташ кхолларо гЮ до поэми тЕхь даймехкан эпически васт кхолла.

Турпалхойн дог-ойла гайтар кАргдаран Талашо йолуш а даладо автора Таламан суьрташ. Масала, Селехьат моллин хУсамера ШахИдаца йодучу хенахь дукха буьрса «Таьржа Таржьелла еанера» буьйса, «ткъес лепаш стелахаьштиг деттара», «тулгЕшца тЕдетташ догТа чехка делира». И буьйса санна, карзахдаьлла дара хИнца АслагИна тЕкхача сихьеллачу Селехьатан дог. ТИаьхьа гучудолу иза сихьелла шен Южаллина тЕйoьдуш хилар.

Иштта авторан тайп-тайпана Талашонаш кхочушъеш ду поэми тЕхь Таламан суьрташ гайтар.

Поэмин исбаьхьаллин башхаллаш къасточу хенахь дешархойн тидам тЕбохуйту поэма халкъан барта кхоллараллех пайда oьцуш языйна хиларна. Халкъан иллешна, эшаршна тЕра ялийна ю массо дакъойн маьИна доцца гучудоккхуш йолу эпиграфаш. Дукха хьолахь Селехьатан дог-ойла а, цуьнгара гАйгТа-бала а гучуболу цо лoькхучу эшарца. Поэта кЕззиг хуьйцуш а я хийцане ца хуьйцуш а ялийна йолу нохчийн халкъан лирически эшарш ю уьш. Оцу эшаршца гучудолу Селехьатан гИллакх-oьздангалла йолуш а, кЕда-мерза а хилар, шен безам ларбийр болуш а, везачун дуьхьа халонаш лoвр йолуш а хилар.

АслагIас шен «гАйгIане ойланаш» а ялхайо иллешца («Хьуьнхара мукьам», «Селехьате дайитина кехат»). Поэмин турпалхой шайн къомах дIакъаьстина боцуш, шаьш лелочу

гІуллакхашца а, шайн гІиллакхашца а халкъаца хилар чІагІдо царна халкъан барта кхолларалла евзаш а, езаш а хиларо, шайн ойланаш цара иллешка, эшаршка яхкаро.

Мамакаев Іаьрбис пайдаэчна халкъан произведенийн меттан поэтически гІирсех а. Дуккха а ю поэми тІехь барта произведене-нешкахь гуттар а лелаш йолу эпитеташ, дустарш: «нана дуйне», «мерза маршалла», «кІайн бамба», «мела цІий», «меца борз», «дог майра» цу тайпана кхин а.

Чолхе инверсийш а, маьІна сов хуйцуш далийна дешнаш а доцуш, кхета атта а, шера ешалуш а ю поэмин стих. Цу тІера цхьайолу стихаш халкъан эшарш хилла дІахІиттина (масала, «Мерза маршалла ду массаьрга», хІинца а езаш, локкхуш йолу).

Дактилан барамехь язйина ю поэма. Иза строфашка екьна ю, хІор строфа 8 стихах лаьтта. Рифмовка жІарийн хьесапехь а (перекрестная), юххера а (смежная) ю.

Меттан поэтически гІирсаш: метафораш, эпитеташ, дустарш говза кхоьллина поэта. Турпалхойн дог-ойла бакьонца гайтар, хуьлуш долчун сурт къегина хІоттадар кхочушдо цара. Цхьалха висинчу АслагІин сингаттам билгалбоккху ишттачу дешнашца:

Ялхаеш Іуьллу со
Сайн гІайгІа гоне –
Корах чукхевдинчу
Акхтарган тІоме.

Поэмин хІор персонажан мотт шен къастамаш болуш бу, ша буйьцучуьнан социальни хьоле а, амале а хьаьжжина. Масала, моллин къамела юкъахь дукха ду динах доьзна долу дешнаш: «иммансиз», «шайтІа», «мутаІеламаш», «хьуьжар», «ялсамане», «наьІалт». Моллас буйьцучу матто а билгалдоккху иза динна юххера стаг хилар.

Мамакаев Іаьрбис ша пайда оьцуш болу берриге а исбаьхьаллин гІирсаш поэмин коьрта идея кхочушъярна тІехьажийна бу.

Поэма Ёаморан жам Ёашдаран урокехь дешархойн тидам Ёебохуьйту «Нохчийн лаьмнашкахь» поэмин жанрови къастамашна. Цаьрга х Ёинца шайга схьадуьйцуьйту поэмин эпически а, лирически а билгалонех лоций, иза лиро-эпически произведени хилар ч Ёаг Ёдойту цаьрга.

Цул т Ёаьхьа хьехархочо дешархойн поэмех болу теоретически кхетам к Ёаггбо. Классехь къастадо муьлхачу произведенех олу поэма, муха ю цуьнан жанрови билгалонаш, х Ёун тайпанаш ду поэмин, нохчийн литературехь поэмин жанр кхоллаяр а, кхиар а. Доцца хьахад нохчийн поэмийн идейно-тематически чулацамах а, жанрови башхаллех а. Дешархошка тетрадаш т Ёехь х Ёокху тайпана д Ёаяздайта мегар ду:

Поэма олу дерриге а къоман дахарехь а доккха ма Ёна долу г Ёуллакхаш а къастош, хьуьнаречу турпалхойн васташ а кхуллуш, лирический, эпический, мелла а драматический билгалонаш шеца йолчу йоккхачу стихотворни произведенех.

Поэмин жанрови билгалонаш ю:

1. Халкъан дахарехь доккха ма Ёна долу г Ёуллакхаш шен чулацамехь хилар.

2. Даккий хьуьнарш хастаме дар, хьуьнаречу турпалхойн амалш гайтар.

3. Поэмин д Ёах Ёоттаман бухе йиллина я эпически сюжет хуьлу, я дахарехь долчу г Ёуллакхаша метгахь аьккхинчу поэтан ойланах лаьтгаш йолу сюжет хуьлу.

4. Стихашца язйина а, лирический, эпический, мелла а драматический билгалонаш шеца йолуш а хуьлу поэма.

Поэмин тайпанаш дуккха ду, кхузахь ялийнарш церан юкъара жанрови билгалонаш ю.

Нохчийн халкъан барта кхоллараллехь поэма (илли) кхоллаелла XVI – XVII б Ёешерашкахь. Халкъана шен дикачу к Ёнтийн хьуьнарш хастаме деш дийца лаарна, уьш т Ёекхуьучу т Ёаьхьешка д Ёахайта лаарна еххачу хенахь кхуьуш схьаеана халкъан барта коллараллехь поэма (илли). Иштта ду «Теркаца хьала-охьа вехаш хиллачу эла Мусостан, Адин Сурхон илли», «Эвтархойн Ахьмад»,

«Мадин Жаьммарзий, Жумин Акхтолий», цѣрш йолу а, цаьрга terra дуккха а кхидолу а иллеш.

Нохчийн йозанан литературехь поэма дубьхьара юкбаяьлла XX бѣшеран 20-чу шерашкахь. Бадуев СаьИдан, Мамакаев Мохьмадан, Ножаев Ахьмадан поэмаш яра уьш.

Хинцалерчу нохчийн литературехь сиха кхубуш схьайогӀу поэмин жанр.

Драматически произведенеш

Эпически а, лирически а произведенех шайн дӀахӀоттамца чӀогӀа къаьсташ ю драматически произведенеш. Уьш сцени тӀехь хӀитто лерина а йолуш, персонажаша дечу къамелан кепехь хуьлу. Церан коьрта башхалла ю адамиин амалш «ардамехула, къовсамехула»¹ билгалйовлуш хилар.

Драматически произведенешкахь ша-тайпа маьӀна ду исбаьхьаллин къовсаман (конфликт). Кхузахь дерриге а васташ кхоллар а, гӀуллакхийн кхиар а кхочушхуьлу деккъа драматически къовсамехула. Хаамбаран (повествовательни) произведенешкахь санна, авторан къамел ца хуьлу пьесашкахь. Цундела пьесийн персонажийн амалш церан шайн къамелашкахь, цара лелочу гӀуллакхашкахь гучуйовлу, автора ша дубьцучуьнца, шен ойланаш гайтарца билгал ца йохуш. Драматически произведенин турпалхой вовшашца къийсаме бовлу, дукха хьолахь Ӏаламат ира хуьлу царна юкьара къовсам. Оцу къовсамехь билгалйовлу персонажийн амалш, церан дубьненехьежар. Авторан лехамаш а, пьесин идейни чулацам а билгалболу драматически къовсам кхиаре а, берзаре а хьаьжжина.

Драматически произведени тӀехь школахь болх бан дукха хьолахь бӀегӀийла хуьлу «авторан лорах» воьдуш иза къасторехула. Цу кепара произведени къастош хилча дан дезарг ду цуьнан сюжет шайх лаьтташ йолу, оцу произведенин идейни а, исбаьхьаллин а чулацам шайгахула билгалбовлуш йолу коьрта эпизодаш, цу тӀехь кхочушхуьлуш долу коьрта гӀуллакхаш, уьш

¹ Словарь литературоведческих терминов. М.: Просвещение, 1974, с. 82.

кхиаре хъаьжжина, дешархошца къастор. Иштта драматически произведени къастош, дешархоша тидам бо авторан ойла кхиаран, цуьнан идейни тГетовжамийн. Произведенин идейни чулацам а, исбаьхьаллин форма а цхъатерра, вовшех ца йоккхуш толлу цара.

Лакхяхь леррина гайтина Хамидов Iабдул-Хьамидан «Лийр-боцурш» драма къасторан некъаш. Цундела кхузахь драматически произведенеш Iаморан цхъадолу юкъара методически хъелаш билгалдахарх тоам бийр бу вай.

Дукха хьолахь хIокху методически приемех пайдаоьцу драматически произведени Iаморан урокехь: хъехархочун лекци, пьесин текст кхетош ешар, дешархошка яххъашкахь дакъош дешийтар (я, пьеса жима елахь, ерриге ешийтар), классана хьалха хаттарш а хIиттош, пьесин чулацам тIехь болх бар.

Драматически произведени йоьшуш а, цуьнан текст тIехь болх беш а дешархойн тидам тIебохуьйтур бу персонажийн къамелашкахь, цара кхочушдечу гIуллакхашкахь церан амалш гучуйовлуш хиларна. ЦIахь шашь пьеса йоьшуш а, цуьнан чулацаман ойла еш а, персонажийн хIора репликин, кхочушхуьлуш долчу гIуллакхийн леррина тидам бан безаш хиларх кхетор бу дешархой. Муьлхха а драматически произведени еша а, цуьнан чулацамах, маьIнех кхета а дешархой Iамо хьожур ву хъехархо, билгалйолчу пьеси тIехь болх беш.

Драматически произведени дукха хьолахь цIахь шашь еша ца лууш хуьлу дешархой. Цара иза йоьшу агIо лохур ю хъехархочо. Пьесин дакъош яххъашкахь доьшуьйтуш а, пьеси тIехь дешархойн тидам тIегIон болу меттигаш билгалйохуш а, цу тIерачу къовсамах лаьцна дуьйцуш а болх бо хъехархочо юьхьанца дешархойн пьеси-га безам бахийтаран Iалашонца.

Текст тIехь болх беш, дешархошна гойтур ду пьесин персонажийн амалш церан къамелашкахь, цара кхочушдечу гIуллакхашкахь билгалйовлуш хилар, хаамбаран (повествовательни) произведенешкахь санна, авторан къамел, цуьнан ойланаш кхузахь гуш цахилар. Драматически произведенийн турпалхой вовшашца къийсаме бовлу, оцу, дукха хьолахь ирачу,

къовсамехъ гучуйовлу церан амалш. Дешархошна кхетам лур бу драматически къовсамах (конфликтах), цуънан къастамаш бовзуйтур бу.

Драматически произведени дешархошца къастор коърта долчу декъана хЮкху кепара кхочушдан тарлур ду:

1. Пьеса язъяран истори а, иза сцени тЕхъ хЮтторан хьокъехъ а. (Хъехархочун дош).

2. Пьесин къовсам (конфликт) къастор:

а) хЮн материал ю пьесин чулацамехъ ерг, мацалера гЮл-лакхаш ду цу тЕхъ къастораш, оцу заманан а, адамиин цу хенахъ-лерчу Йер-дахаран а билгалонаш муха го произведени тЕхъ;

б) пьеси тЕхъ хИттийнчу проблемин юкъараллин дахарехъ долу маЪна, тайп-тайпанчу социальни тобанех долчу адамиин юкъаметтигаш оцу проблемашца билгалъяхар;

в) пьесин коърта къовсам билгалбаккхар;

г) пьеси тЕра гЮллакхаш дАдоладаларан а, уыш кхиаран а тидам бар (пьесин дакъош дешар, коъртачу хиламиин маЪна дар, цу тЕрачу персонажийн юкъаметтигех кхиар);

д) пьеси тЕрачу гЮллакхийн дерзаран тидам бар.

3. Пьесин къовсамах лаьцна дешархоша схъадийцар. Пьесин маЪна (идейни чулацам).

4. Дешархоша дийцинарг тЕдузуш а, жамІаш деш а долу хъехархочун дерзор.

Исбаъхъаллин произведени шен жанран башхаллашка хъаьжжина къасторо таро хуьлуьйту оцу произведенин идейно-тематически чулацамна цуънан исбаъхъаллин форма талларехула тЕкхиа. Иштта произведени толлуш, цуънан чулацам а, форма а, берриге васт кхолларан а, сурт хЮтторан а гИрсаш шайн исбаъхъаллин цхъаалла йолуш хилар гайта бЕгИийла хуьлу. Иза Іаламат мехала ду дешархошна исбаъхъаллин произведенин башхаллаш йовзарехъ.

КХОАЛГІА ДАКЪА

ХАЛКЪАН БАРТА ПРОИЗВЕДЕНЕШ ІАМОР

Школехь нохчийн литература хъеха йолалуш дешархоша дуьххъара Іамошъерш халкъан барта произведенеш ю. 5-чу классехь туьйранаш, кицанаш, хІетал-металш Іамадо; 6-чу классехь иллеш, наьрт-аьрстхойх долу дийцарш Іамадо; 7-чу классехь юха а иллеш Іамадо: эпический, лирический иллеш; 9-чу классехь халкъан барта кхолларалла шуьйра йийцаре йо, фольклоран ерриге жанраш карла а йохуш, царах кІорггера кхетам ло.

Школехь Іамочу барта кхоллараллин произведенеш юкъахь дукхахдерш иллеш ду. Иллеш Іаламат мехала жанр ю нохчийн барта поэзехь, къоман исбаьхъаллин дешан хазна ларалуш ду уьш. Къаьсттина лакхарчу исбаьхъаллица кхоьल्लीна ду нохчийн лирически иллеш. Іилманчаша яздо: «Ширачу лирически иллийн шайн исбаьхъаллин мехалла цкъа а йовр яц. Дерриг а дуьненан поэзин хазни чу гІур ду вайн шира лирически иллеш, нохчийн халкъан кхолларалла гойтуш»¹. Иштгачарах ду «Нохчийн шира илли» а, «Сай» цІе йолу халкъан илли а.

«Нохчийн шира илли»

ХІинчачул бІе шовзткъа шо хъалха Гуьржех, Тифлисехь, араецначу «Сборник сведений о кавказских горцах» (вып.І, 1868 г.) олучу издани тІехь оьрсийн маттахь зорбатоьхна хилла кхидолчу нохчийн иллешца цхъаьна «Нохчийн шира илли» а. ХІетахь оцу илли тІе тидам бахна баккхийчу оьрсийн яздархойн. Лев Толстойс шен доттагІчунна Іаламат говза поэт-лирик волчу Афанасий Фетана дахьийтина кхечу нохчийн иллешца цхъаьна и илли а, чІоѓІа

¹ Нохчийн советски литературин историн очеркаш. Грозный, 1961, 15 арІо.

лакхара мах а хадош¹. А. Фета а лакхарчу поэзих лерина илли. Стихашка а дерзийна (хьалха прозехь гочдина хилла иза) оьрсийн матте даьккхина цо иза а, цуьнца кхин шиь нохчийн илли а.

Иштта ду А. Фетан оьрсийн матте даьхна нохчийн лирически иллеш:

Песни кавказских горцев

Станет насыпь могилы моей просыхать, –
И забудешь меня ты, родимая мать;

Как заглушит трава все кладбище в конец,
То заглушит и скорбь твою, старый отец;

А обсохнут глаза у сестры у моей,
Так и вылетит горе из сердца у ней.

Ты, горячая пуля, смерть носишь с собой,
Но не ты ли была моей верной рабой?

Земля черная, ты ли покроешь меня?
Не тебя ли топтал я ногами коня?

Холодна ты, о, смерть, даже смерть храбреца;
Но я был властелином твоим до конца:

Свое тело в добычу земле отдаю,
Но зато небеса примут душу мою.

«Выйди, мать, наружу, посмотри на диво:
Из-под снега травка проросла красиво.
Влезь-ка, мать, на крышу, глянь-ка на восток:
Из-под льда ущелья вешний вон цветок».

¹ Л.Н. Толстой. Полн. собр. соч., т. 62, М. 1953, с. 209. Письмо от 26 октября 1875 года.

– «Не пробиться травке из-под груды снежной,
Изо льда ущелья цвет не виден нежный
Никакого дива: влюблена-то ты,
Так тебе на снеге чудятся цветы»¹.

«Песни кавказских горцев» це а йолуш, зорбатоьхна поэта и нохчийн иллеш. Хинца а А. Фетан стихотворенеш юкьахь зорбатухуш а ду уш.

Вайн заманяхь а поэтийн тидам шена тЕхь соцуш а, дукхазза а дейцина а ду «Нохчийн шира илли». ГПараваьлла волчу оьрсийн советски поэта Н.И. Гребневс кхин цкьа а оьрсийн матте а даьккхина «Песни безымянных певцов» це йолчу ша кечийнчу книги тЕхь зорбатоьхна цунна².

Хинца дешаран хрестомати тЕхь зорбатоьхначу иллин шолгIа дакьа ду оьрсийн яздархоша дейцинарг. И дакьа ша цхьа произведени санна лелаш а ду барта кхоллараллехь. Цхьайолу барта произведенеш дуккха а вариантскахь лелаш хуьлу халкьа юкьахь, вай дуьйцуш долчу иллин шолгIа дакьа а ду кьаьстина, ша цхьа произведени санна, барта кхоллараллехь девзаш.

Л. Толстойс шен «Хаджи-Мурат» це йолчу повесть тЕхь а далийна шена дукхадезаделла долу и илли.

Оьрсийн советски воккхачу поэта, литературоведа, филологически Иилманийн доктора Корней Иванович Чуковскийс шен тIаьхьарлерчу книгех йолчу «Высокое искусство» бохучу книги тЕхь кьаьмнийн поэтически произведенеш оьрсийн матте яхар дуьйцучохь леррина теллина нохчийн и исбаьхьа илли оьрсийн матте дохуш тайп-тайпанчу авторша дина гочдарш³.

Оцу дерригено а кхин цкьа а тоьшалла до нохчийн лирически иллеш халкьан йоккха хазна хиларан, церан идейни а, исбаьхьаллин а чулацам йоккха мехалла йолуш хиларан. Хьехархо ма-хуьллу кIорггера кхето хьожур ву дешархой лирически иллин маьIнех а,

¹ А.А. Фет. Полное собрание стихотворений в 6 томах, т.2, книга 6. СПб.1912, с.356.

² «Песни безымянных певцов. Народная лирика Северного Кавказа». Махачкала, 1960, с. 388.

³ Корней Чуковский. Собрание сочинений в 6 томах, т. 3. М. 1966, с. 482-485.

церан исбаъхъаллин башхаллех а.

«Нохчийн шира илли» (кхечу кепара тутмакхан илли а олу цунах) 7 классехь Iамош ду.

Хрестомати тIехь зорбатоьхна долу «Нохчийн шира илли» кхаа декъах лаьтташ ду, хIора дакъа ша къастийна а долуш:

I

Да виса хъан делаI, ва мерза ва дуьне,
Хьо диънарг мила ву, бохуриг ва хилла?
Да вала хъан делаI, кийрара дилха дог,
Хъайна там ва хилча, лом санна, айалой,
Йишин бер ва хуьлий, мел коча качло хьо!
Хъайна там ца хилча, гIийла бо ва санна,
ОхъатаьИий ва гIеллой, дера ча ва санна,
Мел дера дарло хьо, кийрара дилха дог!

II

Цхъа дада вара шен вехачу ва юьртахь,
Дадина вицлур ву, кошан чурт ва доьжча,
Цхъа баба яра шен вехачу ва юьртахь,
Бабина вицлур ву, коштIе буц яьлча,
Цхъа йиша яра шен, шел жима ва йолуш,
Йишина вицлур ву, хаза кIант ва вайча,
Цхъа ваша вара шен, шел сов амал ва доцуш,
Вешина вицлур вац, шен хене ва виллалц.

III

Ша ваза елара ша вина ва нана,
Довзаза велар ша хIара мерза ва дуьне.
Да виса хъан делаI, тIейогIу ва суьйре!
Нахана йогIу хьо хаза нус ва хуьлий,
Шена-ма йогIу хьо, меца борз ва хуьлий.
Хъалахъаьжча вайна гун и сийна стигланаш,
ЦIиэн деши ва хилла, йиэзачун елара,
Цкъа бIаьриг ва тоха шен езар ва гина;
ДIахъаьжча вайна гун и Iаьржа латтанаш,
КIайн дети ва хилла, диэзачун делара,

Цкъа хене ва хаа шен ваша ва хилла;
ДѠахъаьжча вайна гун и лекха ламанаш,
ЦѠиэн цѠаста ва хилла, диэзачун делара,
Дагара ва дийца шен доттаГІ ва гина!

Иллин хѠора дакъа ша цхъаь схъаэцча а, цу тѠехъ чекхъаьл-
ла йолу турпалхочун ойла гучуйолу. Ма-дарра аьлча, оцу иллин
дакъош вовшех къаьстина, ша-ша лелаш а хилла халкъа юкъахъ.
Масала, къаьсттана дукха девзаш ду цуьнан шолгІа дакъа.

Цундела хъехархочун аьтто бу хѠора дакъа ша-ша а доьшуш,
цу тѠехъ болх дѠабахъа.

Цхъа сахът билгалдаьккхина программаша илли Іамо. Оцу цхъана
урокехъ кхочушдан деза хъехархочо и илли къастош дешар а, цуьнан
идейно-исбаьхъаллин чулацам дешархошка дѠакхачор а, цуьнан
лаккхарчу исбаьхъаллех марзо а оьцуьйтуш, дешархошка шайга иза
къастош дешийтар а. Классехъ илли Іамо доладеш хъехархочо дуьйцур
ду дешархошна халкъан лирически иллийн башхаллех лаьцна, уьш
лаккхара исбаьхъалла йолуш хиларх, оьрсийн баккхийчу яздархоша
нохчийн лирически иллеш муха лоруш хилла, цара оьрсийн матге а до-
хуш, зорбанехъ уьш арахецарах лаьцна. Лакхахъ вай ялийна материал
оцу Іалашонна лерина а ю. Хьалхара дош чекхдаьлча, хъехархочо ша
доьшур ду классехъ илли. Иза деша леррина кечам бина хила а веза
хъехархо. Текст ешна ша ваьлча, дешархошна илли муха хета хъажа,
цуьнга ладугІуш церан хІун ойланаш кхоллаелла хъажа, хъехархочо
иштта хаттарш хІотто мегар ду классана хьалха:

Муха хийтира шуна илли?

ХІун дагадоуьйту, муха ойла йойту цо?

Оцу хаттаршна жьопаш луш дешархоша билгалдоккху цу тѠехъ
турпалхочун сингаттаме ойланаш гучуйовлуш хилар, шен махке,
гергарчу нахе, доттаГІашка цо сатуьйсусх хилар. Оцу иллино гІийла
ойла йойту, адамаша Іазап лайна хилар, бала хъегна хилар хоуьйту,
олу дешархоша. Шен махках ваьккхина, дех-ненах, йишех-вешех, шен
нийсархойх, доттаГІех къастийнчу тутмакхан гІийла ойланаш ю иллин
чулацамехъ ерш. Дешархой иллин чулацамах кхетарна герга хилар
билгалдаьлчалул тѠаьхъа, текст дакъошкахъ еша а йоьшуш, цуьнан
кѠорггера маьІна гучудаккхаран болх дѠахъо хъехархочо. Текст еша а

йоьшуш, цунах дешархой кхеторан кеп хир ю оцу белхан.

Иллин хьалхара дакъа сингаттамо, цхьана гIайгIано меттахьяь-хна йолу турпалхочун ойланаш гойтуш ду. Халчу дахарехь шен хьанал Iалашо кхочушъян таро ца хилла турпалхочун. Стаг шен дахарх самалха а долуш, дуьненах воккха а веш, цунах марзо а оьцуш, ваха кхоьल्लीна ву. Амма оцу дерригенах а хьадда иллин турпалхо:

Да виса хьан делаI, ва мерза ва дуьне,
Хьо диьнарг мила ву, бохуриг ва хилла?

И дешнаш балано Iавжийнчу дагчуьра схьадевлла ду. Сингаттамах дуьзна турпалхочун дог, цуьнан ойланаш гIийла ю, хаддаза тIехь лаьттинчу балано охьатаIийна иза, гIайгIане ойланаш ян дезийтина цуьнан.

Тутмакх хIинца гIийла ву, цуьнан ойланаш сингаттаме ю. Амма цунна девзина дика денош а. Хьалха шен махкахь, цахь волуш, шен гергарчаьрца, доттаIашца, нийсархошца цхьаьна волуш дуьненан марзо а евзина цунна, сакьбералуш а, самалха долуш а хилла иза. Ткъа хIинца иза дIадаьлла, дагалецамаш а хилла дIадахна. Тутмакхан кийрара дог са дуучу гIайгIано карзахдаьккхина:

Да вала хьан делаI, кийрара дилха дог,
Хьайна там ва хилча, лом санна, айалой,
Йишин бер ва хуьлий, мел коча качло хьо!
Хьайна там ца хилча, гIийла бо ва санна,
ОхьатаьIий ва гIеллой, дера ча ва санна,
Мел дера дарло хьо, кийрара дилха дог!

Иллин и хьалхара дакъа доьшуш а, цунах дешархой кхетош а хьехархочо дешархошца цхьаьна билгалбохур бу цу тIера исбаьхьаллин гIирсаш. И илли сел чIогIа дагах кхеташ хиларан бахьана ду иза говза кхоьल्लीна хилар. Цу тIехь пайдаэцна риторически тIедерзорех («Да виса хьан делаI, ва мерза ва дуьне»), риторически хаттарех («Хьо диьнарг мила ву, бохуриг а хилла?»), дустарех («Лом санна, айалой»), гуттара а лелачу эпитетах («Дилха дог», «ГIийла бо»), метафорех («Йишин бер

ва хуэлий, мел коча качло хьо!»). Исбаьхьа мотт а, шера ритм а ю иллин.

Иллин шолгIачу декъа тIехь гайтина тутмакхо шен гергарнаш дагалацар. Шен да, нана, йиша, ваша хьахаво тутмакхо, амма цо догдиллина шена уьш гург хиларх. Цара ша а вицвийр ву, боху цо, цхьаь воцчо. Цунна вицлур вац:

Цхьа дада вара шен вехачу ва юьртаь,
Дадина вицлур ву, кошан чурт ва доьжча,
Цхьа баба яра шен вехачу ва юьртаь,
Бабина вицлур ву, коштIе буц яьлча,
Цхьа йиша яра шен, шел жима ва йолуш,
Йишина вицлур ву, хаза кIант ва вайча,
Цхьа ваша вара шен, шел сов амал ва доцуш,
Вешина вицлур вац, шен хене ва виллалц.

Вонехь а, диканехь а вешина юххе хIуттуш верг ваша ву. Халкъан кхетамехь уггар хьалха ваша ларван везаш верг ваша ву, хIуьа тIехIоьттича а вешин бала вешига кхочуш бу. Стаг ша цхьаь хилар билгалдоккхуш олу: «юххе вала ваша воцуш ву иза». Цундела иллешкахь ваша веза лору.

Иллин хьалхарчу декъа тIехь тутмакхо еш йолчу гIийлачу ойланийн бахьана гучудолу шолгIачу декъа тIехь. Уггар а шен хьомечу нахах, шена дукха безачу нахах къаьстина иллин турпалхо, иза гуттаренна къастар а лору цо. Стеган вахаран, цуьнан уьйрийн ойлайо кхузахь. ТIаьххьаре а ша дуьнена чуьра дIаваьлча, ша хьанна дагавогIур ву, хьенан дагчохь вуьсур ву, мила ву шех лаьцна дийца а, ша хьахо а, боху турпалхочо.

КхоалгIачу декъа тIехь кхидIа а кIаргдо иллин и маьIна. Тутмакхан гIийлачу ойланийн уьйриг схьабасталуш бу, цара волчунна тIе а холчу хIоттаво иза. цуьнан кийрара шийла аз долу:

Ша ваза елара ша вина ва нана,
Довзаза велар ша хIар мерза ва дуьне.
Да виса хьан делаI, тIейогIу ва суьйре!
Нахана йогIу хьо хаза нус ва хуэлий,
Шена-ма йогIу хьо, меца борз ва хуэлий.

Амма сатийсар диллина адамашна, мел хала киртиг тIе хIоьттича а, дикане сагуьйсу адамо. Иллин турпалхо а ву маршоне, паргIатоне са-туьйсуш. Иза кхоалгIачу декъа тIехь гучудолу. Гергарнаш дагабахкаро цуьнга сагасийтина цаьрца цхъаьна охъахааре, вистхиларе, дагаваларе. Стигал, латга, дерриг дуьне а дIадала кийча ву иза цкъа шен вешица охъахуург, доттагIчух дагаверг, шен езарх цкъа бIаьрг тухург:

Хъалахъаьжча вайна гун и сийна стигланаш,
ЦIиэн деши ва хилла, йиэзачун елара,
Цкъа бIаьриг ва тоха шен езар ва гина;
ДIахъаьжча вайна гун и Iаьржа латтанаш,
КIайн дети ва хилла, диэзачун делара,
Цкъа хене ва хаа шен ваша ва хилла;
ДIахъажча вайна гун и лекха ламанаш,
ЦIиэн цIаста ва хилла, диэзачун делара,
Дагара ва дийца шен доттагI ва гина!

Даймахках, гергарчарах, безачарах къаьстина ву иллин турпалхо, гIайгIане, балане ду цуьнан денош. И цхъаь хилла ца Iа балано Iаьвшина, уьш бIеннаш, эзарнаш хилла. Ишттачийн синхаамаш, ойланаш гойтуш кхоьллина халкъо и шира илли.

Дешархой иллин чулацамах, цуьнан исбаьхъаллин башхаллех кхетийнчул тIаьхъа, урокехь Iамийнарг тIе а чIагIдеш, дешархошка къастош доьшуьйтур ду илли.

«Сай»

(Халкъан илли)

Исбаьхъа ду нохчийн халкъан лирически иллеш. Шайн чулацаман а, исбаьхъаллин а ша-тайпана къастамаш бу церан. Лирически иллин ардаме сюжет ца хуьлу. Иллин турпалхочо лелийна гIуллакхаш я цхъа хиламаш бац оцу иллеш тIехь схъагойтуш, амма дахарехь я Iаламехь долчу хIумнаша меттахъаьккхина йолу адамийн ойланаш,

синхъегамаш бу. Хаддаза къахъоьгуш, паргIатоне, ирсехъа сатуьйсуш, адамо шен ойланаш ялхийна лирически иллешкахъ. Дагах хъакхалуш, дог Ювжош ду и иллеш, йоккха исбаьхьалла ю царца.

Халкъан иллеш юккъехъ ду гонахарчу Iаламах, дийнатех лаьцна долу лирически иллеш а. Царна тIехъ исбаьхъа суьрташ хIиттош гойту даймехкан Iаламера шовданаш, лаьмнаш я акхарой, олхазарш. Оцу суьрташкахула, исбаьхьаллин васташкахула гучуйолу халкъан ойла, цуьнан сатийсамаш, дегайовхонаш. Оцу иллеша гойту Iаламан исбаьхьаллех болу халкъан кхетам.

Iаламат йоккхачу исбаьхьаллица кхоьллина «Сай» цIе йолу халкъан илли. Цу тIера сен васт боккхачу безамца, адамийн дегайовхонца кхоьллина ду. Сен хазалла, цуьнан исбаьхъа куц гайтина илли тIехъ. Шен барамехъ доккха дац илли. Иза дерриге а цхъана предложених лаьтташ ду. Говзачу дашца инзаре хаза сен исбаьхьаллин сурт хIоттийна илли тIехъ, цуьнан озда амалш йийцина. Вай кхузахъ дерриге а даладо и илли, цу тIера цхъа дакъа я цхъа могIанаш далийча, халкъо кхоьллина долу исбаьхьаллин васт духу.

Ламанаш духдуьйлу шал шийла шовданаш
Шен бекъачу кийранна Iаббалц ца молуш,
Варша йисте ва йолу маргIалан сийна буц
Шен оздачу зорханна буззалц ца юуш,
Цу хъуьнан хотешкахъ берзан йорт ва етташ,
Инан кIорге ва буьйлуш, мела муж ва муьйлуш,
Дукъ лакха ва буьйлуш, сема ла ва доьгIуш,
Иччархочун ва тоьпо лацарна ва кхоьруш,
Мокхазан ва бердах куьран га ва хьоккхуш,
Цу попан орамах торгIал тIа ва детташ,
Лергаш дуьхьал ва туьйсуш, кур аркъал сеттабеш,
Орцал лаха ва буьйлуш, гIелашка ва гIергIаш
Масане сай лела гIелашца ва боцуш,
Вай бен дац, кIенатий, бохуриг ца хуьлуш?

И илли дешча, вайна хаало Iаламан исбаьхьалла. Сен озда амалш, хаза куц, сирла сибат – и дерриге а хаалуш санна, гуш санна

хетало. Даиманна а сема, гуттара а ладоьгуш бу сай, цкъа а сатийна бац иза. Я шена болчу кхерамах кӀелхьарбала гӀерташ, я шен цхьана Галашонна тӀекхача гӀерташ, цкъа а сацар доцуш, синтем боцуш гайтина сай. Ламанан шийла хи малийна, маргӀалан сийна буц зийна шен оьздачу кийранна там ца беш, хьуьнан хотешкахь берзан йорт егташ лела сай. Иччархочун тоьпах кхоьруш, сема ладоьгу цо. Накьостех хаьдда, ша бисина синтем байна цуьнан: «Мокхазан ва бердах куьран га ва хьоькхуш, цу попан орамах торгӀал тӀа ва детташ, лергаш дуьхьал ва туьйсус, кур аркъал сеттабеш», – гӀелашка гӀергӀаш лела сай. Шерачу, цӀенчу нохчийн магтаца, барта кхоллараллин суртхӀотторан гӀирсех: гуттаренан а эпитетех, олицетворенех, метафорех, риторически тӀедерзорех а, хаттарех а пайда оьцуш кхоьллина и поэзин жовхӀар ларалуш долу исбаьхьаллин васт.

Сен поэтически васт кхолларал совнаха, кӀорггера кхин маьӀна а ду оцу лирически иллин чулацаман, ойла йича гучудолуш. Адамийн дахар, адамийн гӀайгӀанаш, сатийсамаш дагабохкуьйту цо, адамийн уьйраш, безам буьйцуш санна хетало илли тӀехь. Иллина и маьӀна луш ерг, коьрта долчунна, тӀаьххьара стих ю. Ша цхьаь бисина, гӀайгӀане, гӀелашка гӀергӀаш болу сен хаза куц а гайтина, оьзда амалш а йийцина, тӀаккха боху илли тӀехь:

Вай бен дац, кӀенатий, бохуриг ца хуьлуш?

Шена чохь риторически тӀедерзар а, риторически хаттар а долчу оцу тӀаьххьарчу стихо кӀаргдо иллин маьӀна. Иллин чулацамехь долчу хӀуманашца адамийн дахаран ойлаярна тӀевуьгу цо.

Цхьана урокехь Гамудо дешархошца «Сай» боху халкъан илли. Нохчийн барта кхоллараллехь кхечу иллешца цхьаьна Галамах, акхаройх, олхазарех лаьцна дуьйцуш долу лирически иллеш а хуьлу аьлла, доцца хьаха а дина, «Сай» цӀе йолу илли дешарца дӀайолор ю хьехархочо урок. Иллин эстетически чулацам дешархошка дӀакхачар дозаделла ду хьехархочо иза дешаран кепех. Еа стопах лаьттаху дактиль барамехь ду илли.

Иза паргІатчу эшарехъ деша деза, хІор стих а, еха хиларе терра (дактилан йиъ стопа – шийтта дешдакъа), юккъехъ соцунгІа (пауза) йолуш йоьшу:

Ламанaх духдуйлу / шал шийла шовданаш
Шен бекъачу кийранна / Іаббалц ца молуш,
Варша йисте ва йолу / маргІалан сийна буц
Шен оздачу зорханна / буззалц ца юуш...

ХІора стихехъ а соцунгІана тІекхочуш йиш жимма лахъеш деша деза илли, ткъа иштта хІора стих чекхйолучохъ а йиш лахъян еза. Дерриге илли йоккхачу цхъана предложених (периодах) лаьтташ ду, иза доьшуш дагардаран интонаци хила а еза, хІор запятойна тІаьхъа йиш мелла а чІагІъяр тІедожош йолу. Иллин тІаьххъара стих кхечу интонацица йоьшу. Цунна тІекхочуш дагар-даран интонаци чекх а йолуьйтуш, гІеххъа йоккха соцунгІа йо, тІаккха аз а ойбуш, тІедерзаран а, хаттаран а эшарца тІаьххъара стих йоьшу. Оцу стихехъ хаттарца цхъаьна чагІдар а ду. Ма-дарра аьлча, тІаьххъарчу стихан маьІна чІагІдар ду. Вай доцурш кхин а бу дуьнен тІехъ шайна хетарг ца хуьлуш, бохург ду цуьнан маьІна.

Иштта и дерриге а тидаме а оьцуш, кечам а бина доьшур ду хъехархочо классехъ и лирически илли. Иза доьшуш, хъехархочо шена хьалха хІоттош йолу Іалашо ю оцу иллих дешархошка марзо эцийтар а.

Дешархошна маьІна ца девзаш хила тарлу дешнаш ду илли тІехъ. Илли дешале хьалха церан маьІнех дешархой кхетор бу хъе-хархочо: *варш* – хьун юькъа йолу, адам кІезга кхочу меттиг; *муж* – кхузахъ: лаьтташ долу хи, Іам; *кур* – кхузахъ: сен маІаш; *зорх* – кийра; *арц* – тІулган лаьмнел лахара, тІе хьун йолу лам; *гІала* – стен сай; *гІепгІа* – Іоьху; *торгІала* – бос, кхузахъ: сен бос; *иччархо* – таллархо.

Дешархойн книгаш дІачІаьгІна а йолуш, доьшу хъехархочо илли, дагахъ цо иза дешахъ, гуттар дика а хир ду. Дешна ваьллачул тІаьхъа хоттур ду дешархошка:

Хун хета шуна хЮкху илли тЕхь хазаниг, исбаьхьаниг?

Дерриге а хаза ду и илли. Сен аматаш, цуьнан амалш, цуьнан лелар чЮгIа хаза гайтина илли тЕхь, – олу дешархоша.

Хьехархочо, цаьрца реза а хуьлуш, билгалдоккху илли оццул чЮгIа хазахоьтуьйтуш дерг цу тЕхь Iаламат говза кхоьллина долу сен исбаьхьа васт хилар. Дешархошка васт хЮттош юха а еша а йоьшуьйтуш, цу тЕхь исбаьхьаллин суртхЮтторан башхаллаш къасторан болх дIахьо хьехархочо. Иллин цхьанхьа а ца юхуш шера ритм ю, хЮр стих а шен маьIница а, дIахЮттамца а чекхьяьлла ю. Илли тЕра хЮр дош а шен къеггина маьIна долуш, исбаьхьаллин сурт хЮтторехь билгалйолу меттиг дIалоцуш ду. Алссам ю илли тЕхь цунна исбаьхьалла луш йолу эпитеташ: маргIалан сийна буц, мела муж, торгIала тIа, мокхазан берд и.дI.кх., исбаьхьаллин метафораш: «Цу хьуьнан хотешкахь берзан йорт ва егташ», «сема ла ва доьгIуш». Кхузахь хьехархочо дешархойн метафорех болу кхетам кIаргбийр бу.

Иллин маьIнех дешархой кхетор кIаргдеш, хьехархочо хотту: башха исбаьхьаллин сурт а хЮттош, сен дахар гайтарал совнаха кхин маьIна дуй оцу лирически иллин?

Адамийн дахар а хала хилар гайтина илли тЕхь. «Вай бен дац, кIенатий, бохуриг ца хуьлуш?» – оцу дешнаша хоуьйту адамаш а шайн Iалашонашка, сатийсамашка ца кхочуш хилар, олу дешархоша.

Хьехархочо тIедузур ду дешархойн жобпаш. Коьрта долчунна иштта хир ду цо олучуьнан маьIна. Иллино ойлайойту дуьненан исбаьхьаллин, Iаламан аьхналлин. Адамийн гонахарчу Iаламца йолу уьйраш хаало вайна, адаман Iаламах болу кхетам го вайна. Сен халчу, кхерамечу дахаран суртхЮтторца а, илли дерзош далийнчу дешнашца а адамийн дахаран ойла а йойту.

Иллин текст тЕхь болх бинчул тIаьхьа, дешархошка иза юха а къастош доьшуьйтур ду. Хьехархочо дешархошна гЮ а деш, шардийр ду илли къастош дешар.

Исбаьхьаллин произведени йоьшуш дешнаш схьааларехь дешархоша дечу гIалатех къаьсттина билгалдаьлла цхьа гIалат ду. ЧЮгIа даьржина а ду иза. И ду – чаккхенгахь «н» элп яз деш долу

нохчийн дешнаш нийса цаалар. Хъехархочо шен балха тIехъ юьх-хъехъ дуйна а тIе тидам а бахийтина, шеца кыйсам латто безаш хIума ду иза. Хъехархочунна гIоьнна, кхин материал цахилар тидаме а эцна, вай кхузахъ даладо Я. Вагаповн «Нохчийн орфоэпех масех дош» цIе йолчу статья тIера «н» элпаца чекхдовлуш долу дешнаш нийса аларах лаьцна дерг:

а) Нохчийн маттахъ «н» элпаца чекхдовлучу дешнашкахъ аз «н» ала деза тIеэцначу дешнашкаххий (аккордеон, баян...), цхъана дешдекъах лаьтгачу цIердешнашкаххий (хьун, бен, бун...), и «н» элпана тIехъа яздан догIу мукъа аз, ритм ца йохорхъама ца яз деш дитинехъ («Цкъа а ца деъна кIорни догIу». Кхузахъ «деана» яздан догIура).

б) Кхидолчу дерриге а дешнашкахъ церан чаккхенгахъ долу элп «н» мукъаза аз «н» гойтуш дац. Оцу дешнийн чаккхенашкахъ аз «н» ца хуьлу, и алар нийса дац. **Сан, зен, бен, лен ган, деган, ненан** иштта кхидолчу а дешнашкахъ «н» элпо мукъа аз «н» ца гойтуш, шена хьалха догIу мукъа аз мерах хазо дезар гойту. «**Сан сахийза алийша**», – бохучу предложнехъ «сан», «са» боху ши дош вовшех къастош дерг хьалхарчу дашера аз «а» мерах хезаш хилар ду. Ткъа йозанехъ и аз мерах хазо дезаш хилар билгалдаьккхина оцу озана тIехъа элп «н» а диллина. Иза маьIна долуш ду «а» пунктехъ дагардина доцчу нохчийн дерриге а дешнийн чаккхенгара «н» элп: цигахъ аз «н» ала мегар дац, цунна хьалхара мукъа аз мерах хазо деза».¹ Оцу статья тIехъ нохчийн дешнаш а, аьзнаш а нийса аларан кхин а алсамо бакьонаш билгалгъяхна, амма вай кхузахъ и статья ерриге а ялайойла дац. Хъехархочунна пайдехъа хир ду иза ерриге а еша а ешна, цуьнан лехамаш шен балха тIехъ кхочушбича.

«Сай» илли дешархошка доьшуьйтуш а, цу тIера хIора дош а, стих а нийса схьаала а, дIаеша а Iаморна тIе тидам бохуьйтур бу хъехархочо. Урок чекхийолуш илли Iаморан жамI дийр ду.

¹ Нохчийн иллеш, эшарш. ХIоттийнарш: Т.Ахмадова, Я. Вагапов. Нохч-ГIалгIайн книжни издательство, 1973, арIо 111.

Барта кхолларалла 9-чу классехь Іаморан хьокъехь

Нохчийн барта кхолларалла Іаморна алссам тидам тІебохуйту 9-чу классехь. Хьалхарчу классашкахь нохчийн барта произведенеш Іамош дешархойн кхолладелла хаарш карла а дохуш, кІарг а деш, кхин керла хаарш ло. Кхузахь нохчийн фольклоран дерриге тайпанаш довзуйту: иллеш, туьйранаш, эшарш, шира дийцарш, забаре хабарш, ира аларш, наьрт-эрстхойх лаьцна долу дийцарш, кицанаш, хІетал-металш. Оцу хІора тайпанах кхоччуш кхетам ло. Дешархойн халкъан барта кхоллараллех долу хаарш цхьана бараме а далаш, тІедузу. Исбаьхьаллин литературиний, барта кхоллараллиний юккъера къастамаш (шайн чулацаман а, исбаьхьаллин а башхаллашца) бовзуйту, къоман барта кхоллараллин мехалаллех кхетабо дешархой.

Литературин программаша 9-чу классехь барта кхолларалла Іамор коьрта долчунна хІокху кепара кхочушдар тІедожадо:

Нохчийн халкъан барта кхолларалла а, цуьнан башхаллаш а. Барта кхоллараллехь халкъан ойла, лаамаш, сатийсамаш, дегайовхо билгалъялар. Нохчийн барта кхоллараллин тайпанаш: иллеш, эшарш, туьйранаш, шира дийцарш, хабарш, аларш, наьрт-эрстхойх лаьцна дийцарш, Молла-Несартан хабарш, тийжамаш, кицанаш, хІетал-металш.

Нохчийн халкъан барта кхолларалла гульяр, дІаязъяр, зорботохар. XIX бІешарахь Л.Н. Толстойс нохчийн барта произведенеш дІаязъяр, П.К. Усларий, Досин Къедассий шайн белхаш тІехь нохчийн барта произведенеш зорботохар. Лаудаев Умалта а, Ахриев ЧагІас а барта произведенеш гульеш, зорботохар.

Эльдарханов Таьштамара, Шерипов Асланбека нохчийн барта произведенеш дІа а язъеш, зорботохар.

Нохчийн яздархоша Нажаев Ахьмада, Сальмурзаев Мохьмада, Бадугев СаьІида, Арсанов СаьІид-Бейс барта произведенеш гульяр, зорбанехь арахекар.

Оьрсийн яздархоша А. С. Пушкина, М. Ю. Лермонтовс, Л. Н.

Толстойс, кхечара а шайн кхоллараллехь нохчийн барта произведе-
денех пайдаэцар.

Эльмурзаев Сираьждис, Мациев Ахьмада барта кхолларалла
гульярехь а, зорбанехь арахецарехь а дина гIуллакх.

Хинцалерчу фольклористаша къоман барта кхолларалла
гульярехь,иза Iалашьгарехь,Илманца талларехь беш болу болх.

Хинцалерчу исбаьхьаллин литературин барта кхолларалли-
ца йолу зIенаш.

Туьйранаш. Туьйранаш – нохчийн барта кхоллараллехь
уггаре даьржинчу тайпанех цхьаь. Туьйранин тайпанаш. Инзаре-
тамашийна хIуманаш дуьйцуш а, дийнатийн хьокъехь а, адамийн
дахаран хьолех лаьцна долу а туьйранаш.

Туьйранашкахь диканиг, сийлахьниг чIагIдеш, вочунна,
зуламечунна дуьхьал кьийсам латтор. Халкъо даима туьйра-
нашкахь вонал дика, харционал бакъо, сийсазчул сийлахьниг
толадар.

Туьйранин башхаллаш. Инзаре-тамашена, хила йиш йоцуш
долу хIуманаш бакъдолуш санна далор. Хьайбанаш, акхарой,
олхазарш адамийн амалшца гайтар. Гойтуш дерг хIуьа а делахь,
цара адамийн юкъаметтигийн, Iер-дахарехь кхоллалучу гIуллакхийн
ойлаяйтар. Туьйранин чулацамехь дерг хаздеш, ладогIа дог
доуьйтуш дийцар. Туьйранин исбаьхьалла.

Туьйранаш - халкъан барта кхоллараллин мехала хазна.

Тексташ: “Эла Тепсаркьий, Жоьра-Бабин Жонсаркьий”, “Чин-
гIаз”, “Алхаст а, Маьха-Аьзни а”, “Борз”, “Лулахой”, “ЧIоьнчIалгтий,
йиэшаппий”, “Мискачу стеган кIант”. Оцу туьйранех хьехархочо а,
дешархоша а хьаржина 2-3 туьйра дийцаре дийр ду.

Шира дийцарш, хабарш, аларш. Халкъан барта кхоллараллехь
тайп-тайпанан чулацам болу шира дийцарш, хабарш, аларш. Царех
цхьадерш туьйранех тера а долуш, инзаре-тамашена хIуманаш
дуьйцуш хилар, важдерш ширчу заманахьлерчу дахарх доьзна
хилар.

Билгалйолчу меттигех (юьртах, ломах, регIах, хих, бIаьвнех)

лаьцна дийцарш. Цхъана хенахълера исторически хиламаш я билгалчу наха лелийна гIуллакхаш шайн чулацамехь долу дийцарш.

Наьрт-эртхойх дийцарш. Церан чулацам а, башхаллаш а. Наьрт-эртхойх долчу нохчийн дийцарийн ша-тайпанан къастамаш. Iаьржа-ХожаIарах дийцарш, церан башхаллаш. Наьрт-эртхойх, Iаьржа-ХожаIарах долчу нохчийн дийцарийн кхечу къаьмнийн уьш санна йолчу барта произведенешца цхъаьна догIуш дерг а, къаьсташ дерг а.

Молла-Несартан хабарш. Аларш. Чехкааларш.

Тексташ: “ГIонат-гIала”, “МажкIа бaсe”, “Хьекъал долу зуда”, “АстагIа Тимар”, “Наьрт-эртхой а, наьрт-болатхой а”, “Соскан-Солса а, Iаламала а”, “Iаьржа-Хожа”.

Царах хьехархочо а, дешархоша а хаьржинчу 3-4 дийцар тIехь болх бийр бу.

Эшарш. Халкъан эшарш, церан чулацам а, маьIна а. Даггара йолчу ойланца, исбаьха лирически сурт хIоттош мехкарийн эшаршкахь кегийрхойн безамах лаьцна, адамийн хазахетарех, халахетарех, дахарехь кхоллалучу адамийн юкъаметтигех лаьцна дийцар.

Нохчийн халкъан эшарийн тайпанаш. Къинхьегаман эшарш. Безаман эшарш, хелхара эшарш, забаре эшарш, Iер-дахаран хьокъехь эшарш.

Аьхначу басаршца ша-тайпанчу дустаршца, метафоршца исбаьхьаллин васташ эшаршкахь кхоллар. Iаламехь, гонахарчу дахарехь долчу билгалчу хIуманех пайда оьцуш исбаьхьаллин сурташ хIитторца адамийн ойла эшаршкахь гучуяккхар.

Халкъан барта кхоллараллехь эшарийн мехалла.

Хьехархочо а, дешархоша а хаьржинчу эшарш тIехь болх бар.

Иллеш. Иллеш - нохчийн барта кхоллараллехь коьртачу, уггаре мехалчу произведенийн цхъа тайпа. Даймохк безар, иза Iалашбар, вовшашца барт хилар, кхечу къаьмнашца доттагIаллин уьйраш лелор, халкъан, мехкан гIуллакхна тIера хилар иллешкахь

чIагIдар. Къонахалла, овздангалла, къинхетамалла, адамиин сий лардар иллешкахъ кхайкхор.

Лирически а, турпалаллин а иллеш. Лирически иллийн къастамаш. Ардаме сюжет а йоцуш, иллин турпалхочо лелийна гIуллакхаш я цхъа хиламаш баържина гайтар а доцуш, амма гонахарчу дахаро я Iаламехъ долчу хIумнаша, хиламаша меттахъяьккхина турпалхочун ойла лирически иллешкахъ гучуялар. Лирически иллешкахъ исбаъхъаллин сурт хIотторан гIирсаш, васт кхолларан башхаллаш.

Турпалаллин иллеш. Церан чулацам, дIахIоттам, исбаъхъаллин башхаллаш. Къоман дахарехъ маъIна долу гIуллакхаш иллийн чулацамехъ хилар. Халкъан ламасташ, гIиллакхаш чIагIдар. Шен дикачу кIентийн хуьнарш хастаме деш дийца, тIекхуьучу тIаьхъешка уьш дIахайта лаарца кхоьллина иллеш. Халчу дахаран новкъахъ тайп-тайпанчу халонашца къуьйсуш, тайп-тайпанчу мостагIашна духъал къийсам латтош халкъана хьалхабовлуш хилла, къонахалла гайтина турпалхой иллешкахъ бийцар. Иллин сюжет. Стих а, сурт хIотторан, васт кхолларан гIирсаш а.

Нохчийн илланчаш: Чийтмаран Зовр. Сулейманов Баудди а, цуьнан иллеш а. Гакашев Мохъмад, Орзимов Денисолта.

Тексташ: “Теркаца хъала-охъа вехаш хиллачу Эла Мусостан, Адин Сурхон илли”, “Аьккхийн Жанхотан илли”, “Таркхойн кIентан, Жерочун кIентан, Жумин Акхтулин илли”, “ГихтIарчу Жоьрбабин Ганин илли”, “Iаьржа НогIин илли”, “Ваша воцчу Сайлахин илли”, “Эла Монцин, Жерочун кIентан илли”, “Девлатгирин-эвла яккхарх долу илли”.

Оцу текстех хъехархочо а, дешархоша а хаьржинчу 2-3 илли тIехъ болх бийр бу.

Кицанаш. Кицанаш нохчийн барта кхоллараллехъ кегийра, амма шайн къеггина маъIна долу произведенеш. Кицанийн чулацамехъ дерг дукха хенахъ дуьйна дахарехъ зеделларг, адамо шен хьокъехъ ойлайийнарг, тидаме эцнарг хилар. Кицанаш доцца аьллачу, атта дагахъ лаьтгачу дешнашца кхетам луш, диканиг хьокъуш, вочух ларваран маъIна долуш хилар.

ХІетал-металш. ХІетал-металийн башхаллаш. ХІетал-металшкахь цхьа хІума кхечу хІуманехула, шен аматашца, билгалонашца кьайлах йолчуьнца йогІучу хІуманца билгальяккхар. ХІетал-металш адамийн эс кхиорехь мехала хилар.

Хьехархочо а, дешархоша а хаьржинчу кицанийн, хІетал-металийн маьІна а деш, царна тІехь болх бар.

Дешархоша баккхийчаьргара, юьртахошкара барта произведенеш дІа а язъеш, уьш классехь йийцаре а еш, болх бар. Куьйгайо-занан материалаш кечъяр.

Иштта бу 9-чу классехь барта кхолларалла Іаморехь программийн лехамаш. Оцу берриге лехамашна кхачам боллуш жоп луш ю 9-чу классан литературин учебник тІера нохчийн барта кхоллараллин башхаллаш кьастош йолу материал. Учебник кестта зорбанера арайолуш ю. Цундела вай кхузахь кхин даржийна ца дуьйцу 9-чу классехь барта произведенеш Іаморах лаьцна. Хьехархочо а, дешархоша а учебникан материалах кхоччуш пайдаэцчхьана тоам хир бу.

ДОБАЛГИА ДАКЪА

ЛИТЕРАТУРИН ТЕОРИ

Авторан васт – авторан кѣамелехула кхочушхуѣлуш долу исбаѣхѣаллин васт. Исбаѣхѣаллин произведени тѣхѣ автор дийцархо хилла ца Іаш, цу тѣрачу хиламийн дарехѣ теш а волуш, дакѣалоцуш велахѣ, оцу произведенехѣ **авторан васт** кѣабсташ билгалдолу. Коѣрта долчу декѣана авторан кѣамелехула кхочушхуѣлу и васт.

Прозаически произведенешкахѣ авторан (дийцархочун) кѣамел ду, персонажийн кѣамелах дозуш а доцуш. Оцу авторан кѣамелан башхаллашца (цуѣннан хІоттамца, интонацица и. дІ. кх.) гѣхѣачулла гучуйолу авторан оЙла, цуѣннан хѣежамаш, шен персонажех а, ша гойтуцух а цунна хеташдерг.

Драматургически произведенеш персонажийн кѣамелех лаѣт-таш ю, авторан кѣамел Іаламат кІезиг а долуш. Персонажех хаамаш баррий, сцена муха кечѣян еза дийцаррий бен кхин авторан кѣамел хуѣлуш а дац драматургически произведенешкахѣ.

Лирически произведенешкахѣ авторан синхаамаш билгал-бовлу. **Авторан васт** кѣабсташ билгалдолу дукха хѣолахѣ лироэ-пически произведенешкахѣ, кхузахѣ авторан кѣамел хуѣлу хѣал-харчу дашехѣ, тІаѣхѣарчу дашехѣ, лирически юѣстахвийларшкахѣ. Мамакаев Іаѣрбин «Нохчийн лаѣмнашкахѣ» поэми тѣхѣ, Эдилов Хасмохѣмадан «Сийлаха» поэми тѣхѣ, Мамакаев Мохѣмадан, Ар-санукаев Шайхин поэмаш тѣхѣ кѣеггина гучудолу **авторан васт**. «Нохчийн лаѣмнашкахѣ» поѣмин хѣалхара дош а, иза чекхѣѣлча далийна тІаѣхѣара дош а авторера ду. Поѣмин сюжетана юѣстах а вуѣйлуш, дахаран гІуллакхех лаѣцна философски ойланаш юо автора, поѣмин турпалхошка шен юолу шовкѣаш гучуйохо, дай-мехкан Іаламан хазаллех цецвуѣйлу. Адамийн дахарх, доттагІаллех, беѣамах, валарх-висарх лаѣцна ойланаш юо цо. Оцу дерригенца билгалдолу **авторан васт**.

Автограф (-аш), ю–ю; автографан, автографна, автографо, автографе (грек. *autos* – *ша*, *grapho* – *яздо*) – яздархочо шен куьйга язйина шен произведени, кехат я шен куьйга ша язйина хЛуъа а кхийолу хЛума.

Баккхийчу яздархойн, Илманчийн **автографаш** Иаламат мехала ю, царех пайдаоьцу исбаьхьаллин произведенеш зорбане кечъеш а, арахоьцуш а. **Автографаша** гЮ до литературоведашна, Илманан белхахозна яздархочун исбаьхьаллин хатГ довза, цуьнан кхоллараллех кЮрггера кхиа.

Автоним (-аш), ю–ю; автониман, автонимна, автонимо, автониме (грек. *autos* – *ша*, шен, *опота* – *цIе*) – псевдоним лелош волчу яздархочун шен бакъйолу цIе. Масала, нохчийн поэтан Кан-ташан бакъйолу цIе, я **автоним**, Ибрагимов Льюма Махмудович ю, оьрсийн яздархочун Корней Иванович Чуковскийн автоним Николай Васильевич Корнейчуков яра, французийн яздархочун Стендалан **автоним** Анри Мари Бейль хилла.

Авторизаци (-ш), ю–ю; авторизацин, авторизацина, авторизацино, авторизацига – кхечахъа кечийна йолу (куьйга схъаязйина я зорбанехъ арахецна, я кхечу матте якккхина) шен произведенин текст автора, хъажа а хъаьжна, магаяр. Таккха и текст шеко йоцуш нийса лору. Ошаев Халида шен “Алун шераш” роман оьрсийн маттахъ язйина, цуьнан нохчийн маттахъ долу гочдар **авторизаци** йина дара.

Аганан эшарш – нохчийн барта кхоллараллин цхъа тайпа. Массо а къаьмнийн фольклорехъ ма-хиллара, нохчийн барта кхоллараллехъ а ю **аганан эшарш**. Нанас жима бер дижош, ага тахкош, меллаша узам беш хилла. Бер хьостуш, цунна марзо, аьхналла луш парГат дека эшаран аз:

Хъан нана йоГу хъуна
ГараГулийн боларахъ,
Хъан дада воГу хъуна
Сира сайн боларахъ.

Тайпа-тайпана чулацам бу аганан эшарийн, амма уьш ерриге а цхъана Иалашонца кхоьллина ю.

Акростих (-аш), ю–ю; акростихан, акростихана, акростихо, акростихе (гр. akros - йист, йистера; stichos - моґа, стих) - моґанийн хьалхара элпаш лакхара охьа дешча, җе я муьлхха а дош, я дешнаш гучудовлу стихотворени. Дукха хьолахь автора цхьанна лерамбеш язйо **акростих**. Автора шен стихотворени леринчуьнан җе хуьлу моґанийн элпаш лакхара охьа дешча гучуериг.

Базбелла богӀу сан шерийн мохь хӀинца,
Ирхешна пебетгаъ Јама сан деза.
Лаац-кха, хӀетте а, амал сайн хийца,
Къаналла тӀеэца дац-кха дог реза.
И къардан, и къандан ницкъ бац, цундела,
Сан Седа, баьрг сирла, ког байн со лела,
Езаш кху Дуьненан, Адамийн Хазалла!

(А р с а н у к а е в Ш. Акростих.)

Билкъисе - доьшу вай оцу стихийн хьалхарчу элпашка лакхара охьа хьаьжча. **Акростиханна** ша язйинчу комментарий авторо боху: “Билкъис - Сулейма-пайхамар паччахь волчу заманахь ехаш хилла паччахь ю. Јаламат хьекъал долуш а, оьзда а, Јаламат хаза а и хиларна массанхьа гӀараяьлла Билкъис. Сулейма-пайхамарна лиьна цо има дилла (Билкъис язычница хилла), амма Билкъисна ца лиьна шен деланаш дӀатаса. Сулейма-пайхамаро тӀамца кхерам тесча а, кхера ца луш, тӀамна кечъелла и. Эххар а, Билкъисан хьекъаллий, оьздангаллий, хазаллий тоьлла, тӀом ца хуьлуш, Билкъиса бертахь има а дуьллуш дӀадирзина и дов.

Билкъисера схьадогӀуш дуйте вайна хьекъаллий, оьздангаллий, хазаллий езар? Къаьсттина адамийн хазалла?!”

Акростих хила тарло забар еш, я Јоттар еш язйина. Иштта ю Арсанукаев Шайхин “Эвсаре яздархо”

Масех том хиллал ахь кехаташ къарздина,
Уггаре эвсаре яздархо хьох хилла.
Заманан йохаллехь кхин а ахь яздийр ду,
Амма, хьайн хан йойуш, дешнаш ахь хоьржур дац.

Ерриге маса том хъан хир ю хууш дац,
Вуон ду-кх цхъаь: **Дукхалла Дикалле** йобъзуш яц!

Кобрте “Акростих” яздой, билгалйоху авторша и тайпана стихотворенеш. Амма и ца яз деш а нисло, тIаккха иза акростих хилар йобъшучарна мацца а тIаьхъа бен билгал ца долуш а дуьсу, тидам а ца хуьлий.

Акростихехь цхъа дош хилла ца Iаш, масех дош билгалдоккхуш а нисло. Лахахь вай ялош йолу стихотворени автора **акростих** ю аьлла, билгал ца йина, амма кхузахь 4 це гучуйолу.

Аганан мукъамийн эшарехь
Дахарна лийсина амал
Ас хуьйцур яц-кха хъан эшарехь,
МотгаргIа толийна зама.

Рузмалан кхелашка даьккхича,
Орам хъан бехке хиллера.
Зурмано къамкъаргаш якхйича,
Амалш а хъан цхъалхаевр ю.

Хъаналчу тойнашкахь тоба деш,
Ангали санна, уьш зуьйр ю.
Верасах тIаьхъенан доладеш,
Ас лайна оьмарийн уьйр ю.

Бешерийн ткьолгIачу эшарехь
Ехар ю цу уьйран амал.
Ринжанехь йолийнчу эшарехь
Сох дагаюьйлу кхин зама.

(А х м а т у к а е в А.)

Хьокху **акростихан** хIора строфан могIанийн хъалхарчу эл-пашца цIерш ю: хъалхарниг – *Адам*, шолгIаниг – *Роза*, кхоалгIаниг – *Хъава*, йобалгIаниг – *Берс*.

Дуьххъара **акростих** язйинарг лору хІинчачул 25 бІе шо хьалха Сицилехъ ваьхна грекийн поэт, драматург Эпихарм. ХІетахъ дуьйна схьа хІинцалц дуьненан литературашкахъ ю **акростих**. Авторан говзаллех ду, моґІанийн хьалхара элпаш билгалчу дешнашка дерзорхьама, лол тухуш тІеозийча санна, язйина йоцуш, **акростих** юьззина исбаьхьаллин произведени хилийтар.

МоґІанийн хьалхарчу элпашца дешнаш билгалдахарал совнаха **акростихан** кхин кепаш а ю, моґІанан юккьерчу элпашца я тІаьххьарчу элпашца дешнаш нисдеш а. МоґІанаш чекхдовлучу, тІаьххьарчу элпашца дош далийначу стихотворенех телестих олу, моґІанийн юккьерчу элпашца дош далийна хилча месостих олу.

Акт (-аш), ю–ю; актан, актана, акто, акте (лат. *actus* – *дар, ардар*) – драматически произведенин а, спектаклан а чекхдаьлла долу цхьа дакъа. Хамидов Іабдул-Хьамидан “Совдатгий, Дауддий” пьеса кхаа акташ лаьтгаш ю, хІора актехъ шишша сурт а долуш.

Аларш ду – нохчийн барта кхоллараллехъ кегийра, дукхахъ-олахъ масех дашах лаьтгаш долу дийцарш. Масала: Іалхан-Юрт Іалхас йиллина ю. “Яхъ йолу кІентий, маса дой, хаза мехкарий ма эшабойла кху юьртахъ”, – аьлла боху Іалхас, и юрт йилла дуьххъара хьокха ша тухуш.

Аллитера́ци (-еш), ю–ю; аллитерацин, аллитерацина, аллитерацино, аллитерацига (лат. *ad* – юххе, цуьнца, *littera* – элп) – стихашкахъ, наггахъ прозехъ а, дешнийн декар къасторхьама цхьа мукъаза аз я цхьатера долу мукъаза аьзнаш юх-юха а далор. **Аллитерацино** дешнаш я моґІанаш текстехъ къастадо, церан декаран ницкъ сабоккхуш:

Арен тІе ваьлла ахъ
Шега бІаьрг тоьхча,
Шена тІеийзавеш,
хьийзаво цо.

Гена мел валарах
Гуш лаьтга суна
ЛегІинчу регІара

зоьртала поп.

(Г а д а е в М. РегІара поп)

Гадаев Мохьмадан стихотворени тІера далийнчу оцу моґанашкахь шинхьа ю **аллитераци**: “Шена тІеийзавеш хьийзаво цо”, “ЛегІинчу регІара зоьртала поп”. Хьалхарчу стихехь з, шолґачу стихехь **гІ** абзнаш юха-юха аларца кхоьллина аллитераци.

Кхин цхьа масал а:

Суна го Іаламан хьоь болчу безаман хьаьркаш,
Лечкьадо масалш а сайх хуьлуш ца ваьлла кьу:
Баьлланга **б**Іараша биллина боьмаша **б**Іаьргаш
Хьайчеран сийначу айманийн йийсарехь бу.

(Ю с у п о в І и л м а н. Аьхкенап этюд)

Нохчийн барта кхоллараллин произведенешкахь а хуьлу **аллитераци**, масала, “Теркаца хьала-охьа вехаш хиллачу эла Мусостан, Адин Сурхон илли” тІера цьа моґа:

Чо чехка чола куй бІаьштиг тІе теІабеш.

Альманáх (-аш), ю–ю; альманахан, альманахана, альманахо, альманахе (Іаьрб. аль манах – *меттамотт, хенан хІоттам*) – яздархойн произведенеш (дукхяхьолахь кьоначу яздархойн произведенеш) зорбатухуш арайолу литературин сборник.

Дуьххьара («средневековье» олучу хенахь) **альманах** олуш хилла Іаьрбашкара схьаэцначу астрономих, географих хаамаш, таблицаш тІехь йолчу сборниках, календарах. ТІаьхьо историх болу хаамаш, тайп-тайпана кегийра хабарш, стихотворенеш тІетоха йолийна **альманахашна**.

Литературин **альманах** дуьххьара араьялла лору Францехь 1764 шарахь. Дуьххьарлера оьрсийн литературин **альманах** араьялла 1771 шарахь Петербургехь, «Российский Парнас» цІе а йолуш. Нохчийн литературин сборникаш (**альманах**, журнал) арайийлина

1932 шарахь: «Латга» (1–4), 1933 шарахь «Итт бӀаьсте», 1934 шарахь «Кхиам», кхиерш а.

Нохчийн Республикин яздархойн Союзо 1958-1994 шерашкахь арахоьцуш яра литературин-исбаьхьаллин, юкьараллин-политически альманах “Орга” (хӀинца журнал).

Амплифика́ци (-еш), ю–ю – амплификацин, амплификаци-на, амплификацино, амплификацине (лат. *amplificatio* – *шордар*) – цхьанатайпанара долу дешнаш я шайн грамматически хӀоттамца цхьатера йолу предложенеш поэтически къамелан исбаьхьаллин синӀаткъам сабаккхархьама юх-юха а ялор:

Тийналла –
и еса пхьегӀа –
бӀе эзар дуьненан гӀовгӀано:
веларо, велхаро,
эшаро, хабаро,
шакаро, шабаро... –
и хьалаюзу.

(Абдулаев А. Тийналла...)

Кхузахь **амплификаци** предложенин цхьанатайпанара меженаш йолчу къаьстинчу дешнех лаьтташ ю: *веларо, велхаро, эшаро, хабаро, шакаро, шабаро*.

Юьззинчу предложенех лаьтташ йолчу хӀокху **амплификацино** а цхьа ша-тайпа аьхналла луш хета стихашна:

КӀорга ду боху ахь Нохчийчохь Ӏаьмнаш,
Лекха ду боху ахь Нохчийчохь лаьмнаш,
Мерза ду боху ахь лулахойн кхьаьнаш,
Шорта бу боху ахь хьо йовза хьаьгнарш.

(Бисултанов А. Шовданна ӀиндагӀ дан...)

Ерриге исбаьхьаллин произведени а хила тарло **амплификацеш** тӀехь кхоьллина. Иштгачарах ю хӀара стихотворени. Кхузахь **амплификаци** юьззинчу предложенех а, кхин а яккхийчу грамматически конструкторех а лаьтташ ю:

Ас хьобга балхор бу
Мацца а кху хенан бала,
Ас хьуна обхьур ю
Сайн дагна мел хилла чевнаш,
Ас хьуна дуьйцур ду
Йохорах вайшиннан гГала,
Хаддаза диллина
Латгарах махкахойн кевнаш.

Со хьуна воьлхур ву,
Деган хиш бӀаьргашха Іенош,
Ахь динчу дозаллин
Бух хадар далхадеш хьуна:
Ахь тхуна лардинчу
Іадатийн жовхІарш а эгош,
Дьоналлек дохарх тхо
Ас, тийжаш, дуьйцур ду хьуна.

Ас хьуна достур ду
Къизаллек болх бинчийн васташ,
Ас хьуна гойтур ду
Чалтачийн хьуьнаре хьийзар,
Ас хьобца доькьур ду
Хеназа гергарчийн къастарш,
Дьозалек баьхначу
Вайн наной вовшашна тийжар.

Ас кийрахь хуьйдина
Вайн махкахь мел хилла бохам,
И дерриг гулдина
ДІакхачо эхарга сайца:
Гечделахь суна ахь –
Ца бисна кхин хьуна гайта
Кху лаьтгахь дикано
Вонна тІехь баьккхина толам.

(Халидов А. Юха а дега.)

Амфибра́хи (-еш), ю–ю; амфибрахин, амфибрахина, амфибрахино, амфибрахи́га (грек. amphibrachus – *шина а аҠора доцаниг*) – шолгIачу дешдекъа тIехь тохар а долуш, кхаа дешдекъах лаьтташ стихан гIулч йолу стихан барам. Амфибрахин барамехь язйинчу стихийн къастамаш бу шолгIачуй, пхьалгIачуй, борхIалгIачуй, цхьайтталгIачуй, цу рожехь кхидIа а долчу дешдакъош тIехь тохар хилар.

Амфибрахин схема иштта ю: V – V V – V V – V V – V.

Ана́круса (ана́круза) (-ш), ю–ю; анакрусин, анакрузина, анакрусо, анакруси́га (грек. anacrousIs – *дIататтадалар*) – стихан барамашкахь тохар долчу дешдекъана хьалха лаьтта тохар доцу дешдакъа.

Ямбан (V –), амфибрахин (V – V) барамашкахь **анакруса** цхьана дешдекъах лаьтташ ю, анапестан (VV –) барамехь шина дешдекъах лаьтташ ю. Хорей (– V), дактиль (– VV) барамашкахь **анакруса** ян а яц: тохар долчу дешдакъошца дIайолалуш ю оцу шина барамехь йолу стихаш.

Анакруса олу билгалйолчу стихан гIулчана хьалха тохар доцу совнаха дешдакъа нисделча а. Масала, дактилан гIулчана хьалха тохар доцу дешдакъа хилча.

Ана́пест (-аш), ю–ю; анапестан, анапестана, анапесто, анапесте (грек. anapaistos – *юханехъа тохар, юханехъа дактиль*) – кхоалгIачу дешдекъа тIехь тохар а долуш, кхаа дешдекъах лаьтташ стихан гIулч йолу барам. **Анапестан** барамехь язйинчу стихийн билгало ю кхоалгIачуй, ялхалгIачуй, уьссалгIачуй, шуййтталгIачуй, цу рожехь кхидIа а долчу дешдакъош тIехь тохар хилар.

Анапестан схема иштта ю: V V – VV – VV – VV –

Анекдо́т (-аш) ду–ду; анекдотан, анекдотана, анекдото, анекдоте (грек. anekdotos – *зорбатохаз*) – забаре, беламе хIума-нах лаьцна доцца барта дийцар. Тайп-тайпана чулацам а болуш, цхьа цIехьхана, ца мьотгучу маъIница доьрзуш хуьлу **анекдоташ**. Дукхахьолахь **анекдоташ** гIалин фольклорехь даьржина ду.

Дуьххъара **анекдоташ** аьлла билгалдина VI-чу бешарахь византийски историко Прокопийс император Юстинианан дахарх лаьцна яздина “Тайная история” цӀе йолу сатирически йозанаш. Дикка цул тӀаьхьа йолчу хенашкахь а **анекдоташ** олуш хилла ирачу, забаречу дийцарех. Кобрта долчу декъана политически чулацам болуш хилла уьш.

Исбаьхьаллин литературехь жима дийцар я произведени юккъехь цхьа эпизод хуьлу **анекдотан** билгалонаш йолуш, масала, Хамидов Абдул-Хьамидан “Хингал” цӀе йолу дийцар.

Аннота́ци (ш), ю–ю; аннотацин, аннотацина, аннотацино, аннотацига (лат. *annotatio* – *билгалдаккхар*) – произведенин боцца чулацам гойтуш яздинарг. Язъяран Иалашоне хьаьжжина, **аннотаци** тӀехь произведенин мехалла билгалъяккха а тарло, цуьнан авторх лаьцна хаамаш бала а тарло.

Анони́м (-аш) ву–бу, ю–ю; анониман, анонимана, анонимо, анониме (грек. *anonumot* – *цӀе йоцуш*) – шен цӀе я псевдоним ца язъеш произведени арахецна волу автор. Масала, Дудаев Абдис юьхьанца шен цхьайолчу стихотворенешна буха цӀе язъяран метана I. дуьллуш хилла.

Аноним олу авторан цӀе а я арахецначун цӀе а йоцуш зорбанехь араьяллачу произведених а.

Антоло́ги (-ш) ю–ю; антологин, антологина, антологино, антологига (грек. *anthos* – *зезаг*, *lego* – *гулдо*) – тайп-тайпанчу авторийн хаьржинчу исбаьхьаллин произведених лаьтта сборник. Дуьненахь а дуьххьарлера **антологи** лоруш ю гергарчу хьесапехь 2100 шо хьалха ваьхначу грекийн поэто Мелеагра хӀоттийна йолу «Греческая антология». 1839 шарахь араьялла «Розовый букет, составленный из лучших цветов русской поэзии» цӀе йолу **антологи**.

Нохчийн поэзин масех **антологи** араьялла. Мехала яра 1959 шарахь Москвахь зорбатоьхна Мамакаев М., Асанов Н. хӀоттийна «Поэзия Чечено-Ингушетии» **антологи**. ТӀаьххъара араьяллачарах

ю (2003 ш.) Канташа хЮттийна йолу нохчийн поэзин **антологи**.
Пятигорскехь 2003 шарахь арахецна 5 томехь кечъеш йолчу «Антология литературы народов Северного Кавказа» книгин хьалхара том. Цу тЕхь нохчийн поэтийн произведенеш а ю.

Антоним (-аш) ю–ю; антониман, антонимана, антонимо, антониме (грек. *anti* – *дубьхьал*, *опота* – *цIе*) – вовшашна дубьхьал маЪна долу дешнаш: серло – бода, йовхо – шело, хи – цIе, стигал – латта, яхь - хьагI.

Апострофа ю (гр. *apostrophe* – юьстахдалар) – чохь са доцчу хIумане, адаме санна, вистхиларан кепехь кхоьллинчу тIедерзарх лаьтташ болу поэтически кьамелан карчам:

ХIей, тулгIенаш,

Шу ма хьаьвдда йобьху!

(Сулаев М. ХIей, тулгIенаш!)

Шеца воцчу стаге, иза юххехь волуш санна, вистхиларан кепехь кхоьллинчу поэтически тIедерзарх лаьтташ а хуьлу **апострофа**.

Ардаме сюжет – исбаьхьаллин произведени тЕхь кхочушхуьлучу хиламех, турпалхоша кхочушдечу гIуллакхех лаьтташ йолу сюжет. Эпический, драматургический произведенешкахь хуьлу **ардаме сюжет**. Къегинчу хиламех, билгалйолчу персонажаша кхочушдечу гIуллакхех (шайн дIадолор а, кхиар а, дерзор а долуш) лаьтташ ю, масала, Бадиев СаьИдан «ЦIеран арц», «Бешто» повесташ, Сулаев Мохьмадан «Лаьмнашна ца дицло» роман, Хамидов Iабдул-Хьамидан «Лийрбоцурш» драма. **Ардаме сюжеташ** ю оцу произведенийн.

Арсис (гр. *arsis* – айар, лакхадаккхар) – стихан гIулчан деха (чIогIа) олуш долу дакъа. Масала, дактилан хьалхара дакъа.

Архаизм (-аш), ю–ю; архаизман, архаизмана, архаизмо, архаизме (гр. *archaios* – шира) – матта юккъера дIадаьлла, хIинца лелаш доцу, ширделла дош. Исбаьхьаллин произведенешкахь (по-

езехъ а, прозехъ а) **архаизмех** пайдаоьцу тайп-тайпана Галашонашца. Яздархоша **архаизмаш** ялайо персонажийн васташ кхуллуш а, хьалхалерчу хенан битамаш хИттош а.

Ассонанс (-аш) ю–ю; ассонансан, ассонансана, ассонансо, ассонансе (лат. *assonare* – *цхьаьнадоглуш декар*) – стихашкахъ цхьа мукъа аз я цхьатерра долу мукъа аьзнаш юх-юха а далор: «Шийла дарц хьийзорца мох цийза корехъ» (Айсханов Ш.). «Езий-техъа везачунна елалий елха?» (Эдилов Х.).

Ассонанс олу мукъа аьзнаш цхьатера а долуш, мукъазнаш къаьсташ долчу нийса йоччу рифмех а: (*боьгІна – воьхна, кхьаьнаш – хьаьгнариш, Іаьнарлахъ – Іамалахъ*).

Афоризм (-аш), ю–ю; афоризман, афоризмана, афоризмо, афоризме (гр. *aphorismos* – доцца аьлларг) – чекхдаьлла маьІна а долуш, доцца аьллачу къеггинчу дешнашка ерзийна ойла.

Ибрагимов Льюмин **афоризмаш**: «Дала делча, наха а ло. Дала тоьхча, наха а туху»; «Стеган дош цул майра хилча, и дош доха сахът дац»; «Іехочо, ша Іехавелла а моттуьйтуйи, Іехаво»; «Памо юхатоьхна тІом, тІаьхье кхиьча, юха болало»; «Доха гергадахча, ловзар а гІаддоьду»; «Цкъацкъа ши бІаьрг ца оьшишучу хьожу»; «Хийла дагахъ дерг дагахъ дисна».

Хамидов Іабдул-Хьамидан произведенеш тІера **афоризмаш**: «ДІа – коч, схъа – коч»; «Тоьлаш дерг карийча, оьшуш дерг дуьту»; «Некъа юххе боьгІна Іаж санна, тІехвол-воллучо муьшка а еш»; «Юучу хІуманийн паччахъ жиьжиг-галнаш ду». Хамидов Іабдул-Хьамидан произведенешкахъ динна диалогаш а нисло **афоризмех** лаьтташ. Масала, Бож-Іела комеди тІехъ:

Сутарби. ...ХІара, Бож-Іела, оцу сан хьайх доллучу декхарна цхьана шарна лело хІара керт лохъа соьга.

Бож-Іела. *Метиг санна, духа хьайгахъа ву хьо.*

Сутарби. ТІаккха ткъа? *Цел санна, хьоьгахъа хила-м ца веза со?*

Бож-Іела. *Собгахъа хила-м ца веза, херх санна, дІа а, схъа а хила-м веза. Лергина ца Іаши, тІера неІ даккха ма гІертал хьо.*

Оцу диалоган тІаьххьарчу кхаа репликехь йиь **афоризм** ю.

Беллетристика ю (фр. belles lettres – исбаьхьа литература) – прозехь йолчу исбаьхьаллин произведенийн (роман, повесть, дийцар, очерк) юкьара це.

Байт (-аш) ю–ю; **байган, байгана, байго, байте** (Іаьрб. байтун – *стих*) – малхбалехьарчу поэзехь: шен чекхдаьлла маьІна а долуш вовших рифмица йозаеллачу шина стихах лаьтташ йолу строфа. Малхбалехьарчу къаьмнийн сийлахь-баккхийчу поэтийн Фирдоусин (IX–X бІешераш), Низами Ганджевин (XII бІешо), Алишер Навоин (XV бІешо) дукха яккхий поэмаш ю **байташкахь** язйина. Масала, Фирдоусин «Шахнаме» це йолу поэма 55 эзар байтах лаьтташ ю.

Нохчийн поэзехь а ю **байташца** язйина произведенеш. Масала, Бисултанов Аптин стихотворени:

Сан сица гІорийна хьан бІаьргийн малх,
Сох кхин ца кхаьрда кху юьргара нах.

Дозаллех дІавоьлла со, бабин воІ,
Дахарах дІайоьлла хьо, коча йоІ.

Цкъа а кхин ца лазо тешаман бІаьрг,
Дахаро хІоттийна дерзоран хьаьрк.

Делахь а, ямартло ас маракъуьйлуш,
Хьан юьхь тІе кхийда-кх сан шерийн куьйгаш.

И стихотворени 4 **байтах** лаьтташ ю. Еккъа цхьана **байтах** лаьтташ а хуьлу стихотворени:

Вашас шен вешина тІаьхьа ков къовлучу хенахь
ХІун оила хуьлу-те вежарий биначу ненан?

(Бисултанов А.)

Оцу авторан кхин цхьа **байт** а:

Белшашца товш хиларх ца тоьий мажар-м,
Хьо цунах кхетахь, ларбийриг машар.

Бисултанов Аптин **байташ** шайн классически форма цѐнна ларъеш язйина ю.

Нохчийн поэзехь **байташ** боху дош стихаш олучу маънеъ а лела.

Газель (-аш), гІазал (-ш), ю–ю; газелан (гІазалан), газелана (гІазална), газело (гІазало), газеле (гІазале), (Іаърб. гІазалун – *безаман стихотворени*) – безаман гІайгІа ялхош йолу шина могІанех лаьтта лирически стихотворени. **Газель** дукхахъолахъ йоккха ца хуьлу, кхаанна тІера шийтганна тІекхаччалц йолчу байтех лаьтта иза. **Газелан** башхалла ю хьалхара ши стих вовшех йоьзна рифма кхидІа йолчу шина стихийн шолгІачу могІанашкахъ ялош хилар. **Газелан** тІаьххьарчу байтехъ авторан цѐ я псевдоним хьахайо. Малхбалехьарчу къаьмнийн классически поэзехъ дукха хьалхалера жанр ю **газель**. Къаьсттина яьржина иза Іаьрбийн, узбекийн, туркменийн, гІажарийн, таджикийн литературашкахъ.

Нохчийн поэзи юкъаеана **газель** хІокху тІаьххьарчу ткъех шарахъ. Духьхьара нохчийн **газель** язйинчарах ву Юсупов Илман. Масална цуьнан ши **газель** ялайо вай:

Газель I

Хьо - кІур бу, сан дагах цѐ яьлча, баьлла.
Сан бІаьргаш ца Іийжо хьо генаяьлла?

Стигалахъ хьан васто йитинчу лорах
Мох хилла вогІу со хьан Теза-Кхаьлла.

Цхьа тамехъ зов хазахъ хьайн лерехъ декаш,
Лара со иллица хьайн дола ваьлла.

Сан кхиэлан тхов тІера чоргІе а йохош,
Безаман ладар сан дагах чекхдаьлла.
Со гича хьайн коран юьхьлаьцна лаьтташ,
Хаалахъ со лелий собар а хаьлла.

Деган цѐ шен кІуьрах дІаэнза йисахъ,
Илмана ша дуьне дуьтур ду аьлла.

Газель II

Сахиллалц сайн деган неI тIе ца чоIогуш,
Иийр ву со седарчийн суьлхъанаш дохуш,

БIаьрсинехъ Iалашдеш хъан месийн лепар
Цунах сайн нур деба бутт хир бу бохуш,

Хъан куьйгаш гIенах гуш сайн беснийн цIарна
ЧIийш-пIелгаш тIетуьйсусуш, ша марсайохуш,

Хьюьнаре иэс хьийзаш, ахархо санна,
Сан кхетам хъан вастан готанца охуш,

Шеконо якхбинчу сатийсамо сайн
Тийналлин хъаьвди чохъ меца нох дохуш,

Лууш ахъ декъалдан Иилманан гIаларт,
Iуьйранна сагатдан хъайн коре доIгуш.

Гимн (-аш), ю–ю; гимнан, гимна, гимно, гимне (гр. *hymnos* – *даздаран илли*) – доккха маьIна долчу хиламна я турпалхочунна даьккхина сийдаран илли. Дуьххъара Грецехъ цIе яххана болу халкъан турпалхой я шайн деланаш хестош, базбеш, церан сийдеш йохуш хилла **гимнаш**. ТIаьхьо **гимн** олуш хилла хазахетаран хиламна, толам баккхарна я сийлахьчу стеган лерам беш доккхучу иллех. XIX бIешарахъ дуьйна **гимн** олу къаьмнийн цхъаалла, пачхьалкхан сийлалла кхайкхош лаккхарчу айамца даьхначу иллех а.

Яздархоша шаьш сийлахь лоручу, халкъалахь сийлахь долчу хIумнашна я хиламашна а язIо **гимнаш**. Ишттачарах ю Арсанукаев Шайхин «Нийсонна гимн»:

ХIун хир ду дуьнен чохъ
Нийсонал нийса?
Кхерац и кхерамах,
Озалац ницкъах.
Харцо цо харцайо,

Ца кГордош кыйса,
ХИлланах Iехалац
Я хьегац рицкъах, –
ХIун хир ду дуьнен чохь
Нийсонал нийса?

Нийсо яц дуьнен чохь
Нийсонал нийса,
Кхиэл ечохь ца йолу
ГIалат и мискъал.
ХIораннан бакъо ю
Цуьнга сатийса –
ГIорасиз стаг хиларх,
Хиларх и миска, –
Нийсо яц дуьнен чохь
Нийсонал нийса!

Хьарамло хууш дац
Нийсонан терза,
ДоттагIал онда ду
Ларъечохь нийсо.
И йоцчохь безам а
Кхуьуш бац мерза,
Нийсонан малха кIел
Заздоккху ирсо, –
Хьарамло хууш дац
Нийсонан терза!

Хастам бу Нийсонна!
Ехийла Нийсо!
Халкъашлахь вошалла
ЧIагIдийриг – Нийсо,
Пачхьалкхийн машаран
Дозанаш – Нийсо,
Адмаллин хьекъалан

Дозалла – Нийсо. –
Хастам бу Нийсонна!
Ехийла Нийсо!

Гипербола (-аш), ю-ю – гиперболин, гиперболина, гипербола, гиперболе (гр. hyperbole – тӀехдоккхадар, дестор) – исбаьхьаллин васт хӀотторца хӀума тӀехдоккха гайтар.

Глосса (-ш) ю-ю; глоссин, глоссина, глоссо, глоссига (грек. glossa – *морт, къамел; хала дош, кӀезиг лела дош*) – эпиграфо билгалъяккхинчу темехула языйна стихотворени. **Глоссин** хьалхара строфа, беа моґанах лаьтташ а йолуш, эпиграф санна ялайо. КхидӀа йиӀ строфа ю, царех хӀора а оцу хьалхарчу строфа тӀерачу цхьана моґанца чехк а йолуш, цуьнан маӀна кӀарг а деш хуьлу.

Юккьерчу бӀешерашкахь испанин, португалин литературашкахь яьржина глосса. Классически **глосса** беа моґанах йолчу цхьана строфаххий, итт моґанах йолчу еа строфаххий лаьтташ хуьлу, еа гӀулчан дактильца языйна а йолуш. Рифмаш иштта дӀанисыйна: а b b a a c c d d c.

Нохчийн литературехь глосса беа моґанан строфах а, бархӀ моґанех йолчу еа строфах а лаьтташ ю. Масала:

Цхьаллин глосса

Серлонца мархийн тха дакъадо батто,
Сан уьйтӀахь туп туху ИндагӀийн бӀано.
Дуьххьара ловш яц ас хӀара цхьаллин гатто,
Тийналлехь садоӀуш йижинчу пхьано.

Чохь – сонийн баганаш гӀаттийна пенаш,
Вовшашца цара ден аз дойна хабарш.
Ткъа арахь – набарха туьдуш шайн гӀенаш,
Буьйсанан синоша деш долу шабарш.
Дош-кӀорни тӀома кӀел лечкъадар матто
Сан беснийл арахьа Iaь ялча механ...
Хаьржина буьйсанан нийсса ах лен хан,
Серлонца мархийн тха дакъадо батто.

Чохь – сиха собарна кхачало ций сан,
Хлоара ца довлуш ойланийн кенаш.
Ткъа арахь – дитташа охкийна генаш
Ла ца луш бухарчу орамийн кыйсам,
Сан дагна го бина седарчийн каной
Кхоьруш шаьш тутмакхах бевлла бисарна...
Кхузара дла цхьаьнца тлом боло санна,
Сан уьйтлахь туп туху Индагийн блано.

Чохь – бала боьжна сан миска синхаам,
Тедьохуш аматаш, шех хьалха даьзнарш.
Ткъа арахь – кхозлагичу боргалийн аьзнаш,
Сан цхьаллин са эца балхош шайн лаам,
Оьшуш а цахилар и орца гатто,
Гайгланан ченаша сан бларгаш букьарх...
Иэсан шед етташ дладаьллачун букьах,
Дуьххьара ловш яц ас хлара цхьаллин гатто...

Чуй, арий вийлар сан – сингаттам хьахар
Хлордал а доккхачу къастаран цамгар.
Цуьнан цхьа дакъа ду – гича со цамагар
Бодано боршам беш сайн кораш хьахар.
Делахь а клорггера теша со-м: кхано
Дарбане наб кхеташ, ваьлча со паргат
Дала сан кьиношна дийр ду капарат,
Тийналлехь садовлуш йижинчу пхьано...

(Юсупов Илман)

Гуттаренан эпитеташ – халкъан барта произведенешкахь юх-юха а лела эпитеташ: “*тлам сийна кхокха*”, “*можса малх*”, “*чо чехка чола куй*”, «*чал дера герзаи*», «*дилхан дог*», «*йора дин*», «*расха дин*», «*дуткъа эр*», «*чо шера куйра*».

«Теркаца хьала-охьа вехаш хиллачу эла Мусостан, Адин Сурхон илли» тлэрачу хлокху могланашкахь алссам ю *гуттаренан эпитеташ*:

Дуьгу нускал ва санна, *расха дин* кечбина,
Хаза нускал ва санна, ша каде кечвелла,

Дин хъаьвзаш ва хилла, ша каде тІехиьна,
 Ша ваха кечвелира и Адин ва Сурхо.
 ЦІийзаш юххе девлира и дуткъа ва эраш,
 Декаш тІехъаьвзира, тов, чо шера куьйранаш,
 Борз санна, йора дин ша хала сецабеш,
 Барзал майра дилха дог ша кийрахъ ва сецош,
 Чал дера ва герзаш шен юкбах ва къуьйлуш,
 Чо шера куьйранаш тІехула ва хыйзаш,
 И дуткъа ва эраш ва улло ва цІийзаш,
 Вахана ма кхечира и Адин ва Сурхо
 Цу юьртан ва йисте, йиллинчу ва метте.

Да́ктиль (-аш) ю–ю; дактилан, дактильна, дактило, дактиле (грек. *daktylos – пІелг*) – хьалхарчу дешдекъа тІехъ тохар а долуш, кхаа дешдекъах лаьтташ гІулч йолу стихан барам. **Дактилан** барамехъ язйинчу стихийн къастамаш бу хьалхарчуй, добалгІачуй, ворхІалгІачуй, итталгІачуй, цу рожехъ кхидІа а долчу дешдакъош тІехъ тохар хилар.

Дактилан схема иштга ю: –VV –VV –VV –VV.

Дактилан барамехъ язйина стихотворени:

Дахаран ирсана
 Турпалхой тийсало вовшеха,
 Заманан гІайгІанехъ
 ХІун дисна чохъ-арахъ довзаза?
 Халкъаша сий дина
 Нохчалла Іалашъян езачохъ,
 Делах ма довлий вай,
 Дуьнен чохъ – Даймахках мерзачу?
 (Хасбулатов Я.)

Дактиль барам коьртачарах бу нохчий поэзехъ а, халкъан барта поэтически произведенешкахъ а.

Диалóг (-аш) ю–ю; диалоган, диалогана, диалого, диалогге (грек. *dialogos – шинна юкъара къамел*) – шина (я масех) стага

вовшашка ден къамел. Исбаъхъаллин литературехъ **диалог**ах пайдаоьцу, произведенин жанран башхаллашка хъаьжжина. Драматургически произведенешкахъ **диалог** васт кхолларан, турпалхойн амалш гайтаран, сюжет кхиаран коьрта гIирс бу.

Дийцар (-ш), ду–ду; дийцаран, дийцарна, дийцаро, дийцаре – стеган дахарера цхъаь, наггахъ масех гIуллакх гойтуш йолу жима эпически произведени. XX бIешеран 20-гIа шераш дуьйлалучу муьрехъ кхоллаелла нохчийн литературехъ **дийцаран** жанр. Сальмурзаев Мохьмадан 1923 шарахъ яздина «Кхетаме Хьамид» цIе йолу дийцар нохчийн литературехъ дуьххьарчарах ларалуш ду. XIетахъ дуьйна схъа къоман литературехъ кхуьуш схъадеана *дийцар*. Iаламат мехала хилла и жанр кхиарехъ Бадуев СаьIидан дийцарш. Айсанов Шамсуддинан, Арсанов СаьIидбейн, Мамакаев Мохьмадан, Сулаев Мохьмадан, Гайсултанов Iумаран кхоллараллехъ а гIеххъа меттиг дIалоцуш дара **дийцар**.

Шен дIахIоттамца а, психологизм саяларца а къаьсташ ду хIинцалера нохчийн **дийцар**. Доккха маьIна ду **дийцаран** жанр кхиарехъ Бексултанов Мусан кхоллараллин. Мехала **дийцарш** ду Амаев Ваха-Хъаьжин, Кацаев Сайд-Хъасанан кхоллараллехъ а.

Драматургически къовсам – драматургически произведени тIехъ вовшашна дуьхь-дуьхал лаьтIачу ницкъашна юкьара къовсам.

Драма ю (-ш) ю–ю; драмин, драмина, драмо, драмига (грек. drama – ардам) – литературин кхаа тайпанах цхъаь. Драматургически произведени, сцени тIехъ хIотто лерина а йолуш, персонажаша вовшашка дечу къамелан кепехъ хуьлуш ю. **Драмин** коьрта башхаллаш ю персонажийн амалш драматически къовсамехъ гайтинчу церан гIуллакхашкахула, къамелашкахула, ойланашкахула билгалйовлуш хилар. Масала, Мусаев Мохьмадан «Теркан тулгIенаш».

Илланча (-ш) ву–бу; илланчин, илланчина, илланчас, илланчига - илли олуш верг. **Илланчаша**, тIаьхьа дечиг-пондар а балош, хазачу мукъамца, исбаьхьа олу илли. Махкахь бевзаш а, лоруш а хилла уьш. Иллешка а, мукъаме а ладогIа, кхойкхий, генна юьртара а валош хилла **илланча**.

XIX бIешарахь цIеяххана говза **илланчаш**, дийцархой хилла Берса а, Чийтмаран Зовр (Заур) а, кхиберш а. Царах дийцина шайн произведенешкахь оьрсийн яздархоша. “Нохчо Берса” цIе йолу поэма язйина К. Белевича. Оцу поэмин чулацамехь дерг бен кхин хууш хIума дац вайна Берсин хьокъехь. Кхечу авторо шен статья тIехь говза дийцархо а, Iаламат дукха хьалхалера дийцарш хууш ву аьлла хьахийна Зовр.

Нохчийн **илланчашкара**, дийцархошкара шайна хезначух пайдаоьцуш дуьненна а евзаш йолу исбаьхьаллин произведенеш язйина оьрсийн поэташа, яздархоша. М. Ю. Лермонтовс 1832 шарахь ша язйина “Измаил-Бей” поэма иштта дIайолайо:

...Старик-чеченец,
Хребтов Казбека бедный уроженец,
Когда меня чрез горы провожал,
Про старину мне повесть рассказал.
Хвалил людей минувшего он века,
Водил меня под камень Росламбека,
Повисший над извилистым путем,
Как будто бы удержанный Аллоу
На воздухе в падении своем...
.....
И под столетней, мшистою скалою
Сидел чечен однажды предо мною;
Как серая скала, седой старик,
Задумавшись, главой своей поник...
Быть может, он о родине молился!
И, странник чуждый, я прервать страшился
Его молчанье и молчанье скал:
Я их в тот час почти не различал!
Его рассказ, то буйный, то печальный,
Я вздумал перенести на север дальный:

Пусть будет странен в нашем он краю,
Как слышал, так его передаю!
Я не хочу, незнаемый толпою,
Чтобы как тайна он погиб со мною...

XIX бешеран шолгачу эхехь – XX бешо долалучу муьрехь гIарабевлла бевзаш хилла **илланчаш**: Нашхара Пинчотан Ахьмад (Чийтмаран Зоврин кIентан кIант), Гихтара Уьдин Эда, Котар-Юьртара Элбердан Асхьаб, Галнера Дубин ТIака, Дочу-Борзера Мусин Ахьмад.

XX бешарахь гоьбевлла **илланчаш** бара Сулейманов Баудди, Гакашев Мохьмад, Орзимов Денисолта, Абдурахманов Iабдул-Хьамид, Тимуркаев Ахьмад, Чапаев Сапарбек.

Цхьаболчу **илланчаша** шаш дохуш а хилла иллеш.

Инверси (-еш), ю–ю; инверсин, инверсина, инверсино, инверсига (лат. *inversio* – *харцар, хийцар*) – грамматикин бакьонашца йогIуш йоло дешнийн раж поэтически кьамелехь хийцар.

Юкьал а буйса тIехьяьлла,
Сийналлехь седарчий кьега,
Аренаш набарха йоьлла,
Мархашлахь батто до нека.

(Мамакаев I. Юкьал а буйса тIехьяьлла)

Кхузахь **инверсеш** ю: «Юкьал а буйса тIехьяьлла», «Сийналлехь седарчий кьега», «Мархашлахь батто до нека». Оцу стихашкахь дешнийн грамматически нийса раж иштта хила езара: *Буйса юкьал а тIехьяьлла, Седарчий сийналлехь кьега, Батто мархашлахь нека до*. Амма поэто, шен исбаьхьаллин лехамашка хьаьжжина, дешнийн раж хуйцуш, **инверсеш** ялийна. Говза ялийнчу инверсино, дош шатайпана кьасторца, цунна тIе тидам бохуйьту, стих а исбаьхьаллица кьаьсташ хуьлуьйту. Бакьду, цкьацкьа чолхечу **инверсеша** стихан маьIна мелла а хьулдеш а нисло:

Эшац цхьа а, вицварх ирсо,
Цунах догдиллина ван,
Ца догIуш а цо стаг сирво,
Деъча и кьонвийр а вац.

Къа ца хетарийн къа-бале
Дожарх ислам, халкъ, Даймохк,
Нохчийн дегнаш, кхин де даллалц,
Оъздангалло дийр ду дох.

(Супаев Р.Оъздангалла)

Инверси чIогIа яържина ю нохчийн поэзехь. Алссам инверсеш хаало Супаев Русланан а, Абдуллаев Лечин а, цхъаболчу кхечеран а поэтически произведенешкахь.

Инверсех пайдаоьцу прозехь а.

Йиш (эшарш) ю–ю; эшаран, эшарна, эшаро, эшаре – нохчийн барта кхоллараллин цхъа жанр, мехкарша (зударша) мукъамца олуш йолу лирически произведени. Нохчийн барта кхоллараллехь дукха ю тайп-тайпана **эшарш**. Даггара йолчу ойланашца кхоьллина ю мехкарийн лирически **эшарш**. Исбаьхъа лирически сурт хIоттош, дуьйцу мехкарша **эшаршкахь** кегирхойн безамах лаьцна, адамийн хазахетарех, халахетарех, дахарехь кхоллалучу юкъаметтигах лаьцна. Ша-тайпанчу дустаршца, метафорашца, аьхначу басаршца кхелина исбаьхъаллин суьрташ хуьлу мехкарийн **эшаршкахь**:

Ма хьежал, кIант, сан дегIан бIаьра,
Ца байна хьуна маргIалан сара,
Ма хьежал, кIант, сан шина бIаьрге,
Ца дайна хьуна регIара кока?
Ма хьежал, кIант, сан шина цIоцкъаме,
Ца дайна хьуна Къурьанан йоза?
Ма хьежал, кIант, сан шина бесне,
Ца байна хьуна калакойн Iаж?

(Мехкарийн йиш)

Каламбур (-аш) ю–ю; каламбуран, каламбурана, каламбу-ро, каламбуре(франц. calembour – *дешнийн ловзар*) – алар цхъаь долуш я цхъатера долуш, маьIна тайп-тайпана долчу дешнех лаьтта къамелан карчам я ерриге а ишттачу дешнех пайдаоьцуш язйина жима произведени:

Сан Ёаьргаш
Кхоьлинехь,
Кхольина
Кхоьллинчо.
ХIун дер-техь
Махьшарехь
Шен сардам
Боьллинчо?

(Джамбулатов Р.)

«Iехочо, ша Iехавелла а моттуьйтуш, Iехаво».
(Канташ)

Цхьана дашах тайп-тайпана маьIнаш довлуш хиларца а кхол-
лало **каламбур**.

Каламбуро кьамелехь, произведенехь забаре кеп кхуллуш а
нисло:

Майма. И хIун кьамел ду? Вала-м ца воллу хьо?

Бож-Iела. *Вала-м ца воллу, суо валарна кхоьруш вала воллу-кх.*

(Хамидов I. Бож-Iела)

Кица (-наш), ду–ду; кицанан, кицанна, кицано, кицане.
Дукха хенахь дуьйна дахарехь зеделларг, адамо шен хьокъехь
ойла йинарг, тидаме эцнарг ду **кицанашка** дерзийна. Доцца
аьллачу, шайгахь кьеггина маьIна долчу дешнех лаьгташ ду
кицанаш. Масала: “Ойла йоцуш динарг – гIайгIа йоцуш дир-
зина дац”, “Жимачохь Iамийна хIума – тIулга тIе яздина йоза”,
“Хьайца схьалело ца луу дерг – нахаца дIа а ма леладе”, “Эзар
доттагIа верг ваьлла – эзар сту-етт берг вайна”, “ТIамо воI ца
вина – тIамо воI вийна”. Халкьо **кицанашкахь** кхетам ло,
диканиг хьобху, вочух ларво. “Кхетаме доцу дош **кица** дац”,
– олуш ду.

Кьамелехь далийнчу **кицано** дуьйцург хаздо, тодо, цуьнан
маьIна кIарг а деш, ладугIуш волчунна цунах кхета гIо до. Шен
кьамелехь догIуш долччохь **кица** дало хаар кьамелана говза хилар,

шен оила къеггина схъагайта хаар лору. Галамат мехала хазна ю халкъан **кицанаш**.

Литературовѣдени ю; литературоведенин, литературоведенина, литературоведенино, литературоведенига – исбаъхъаллин литература толлуш, цуънан башхаллаш къастош долу Илма.

Магистрал (-аш) ю–ю; магистралан, магистралана, магистрало, магистрале (лат. magistralls – *куьйгалла дийриг*) – сонетийн кочаран пхуйтталгIа, дерзош йолу, сонет. **Магистрало** хъалхара ейттий а сонет цхъаънатуху. **Магистралан** ерриге стихаш сонетийн кочар шайх лаьтгачу хIора сонетан хъалхарчу моГанех лаьтгаш ю. **Магистралан** хъалхара моГIа хъалхарчу сонетан хъалхарниг бу, шолгIа моГIа – шолгIачу сонетан хъалхарниг бу, кхоалгIа моГIа – кхоалгIачу сонетан хъалхарниг бу, боьалгIа моГIа – йоьалгIачу сонетан хъалхарниг бу, цу тайпана кхидIа а. Масала, Арсанукаев Шайхин «Къонах – и Лакхе ю лакхарчу даржийн» цIе йолчу сонетийн кочаран **магистрал**:

АДАМ – цхъа дуьне ду, жима планета,
Телескоп ца оьшу и Дуьне ган.
Со ду и жима Дуьне, гIорта сох кхета,
Илманча, ладоГIа – гIо оьшу хъан.

ГIо дехъа адамашна Галам шайн довза,
Сий лардеш, чекхбаккха дахаран мур.
Орцанна эшначохь Харцонца къовса,
Баттара даккха шайн бакъонан тур.

КЪОНАХ – и Лакхе ю лакхарчу даржийн,
Цу дарже кхочу стаг, Махкахь сий даьржий,
Юкъ йоьхкий гIуллакх Даймехкан дан.

Бешераша къежбина къоман Сатийсам,
ХIинцаъ чекхбаьлла бац къонахийн къийсам,
МАРШОНО хIинца а ца баьккхина кан...

ХЮкху **магистралан** ерриге а стихаш сонетийн кочар шайх лаьтгачу ейтта сонетах хЮоранна а хьалхара моГанаш ду.

Стихотворенийн цхьайолчу кхечу чолхечу форманашкахь а юх-юха ялочу стихах олуш а хуьлу **магистрал**.

Метафора (-ш), ю–ю; метафорин, метафорина, метафоро, метафоре (грек. *metaphora – тIедахьар*) – исбаьхьаллин сурт хЮот-тош, цхьа хЮума шех тера долчу кхечу хЮуманехула билгалдаккхар, шен ма-даррачу маьIнехь а доцуш, кхечу маьIнехь дош далаш хЮума я гЮуллакх гайтар. Масала: зама сиха дIайоьду, гIа-бецаш бIаьстенца сенло, – аларан метта поэто яздо:

Замано йорт етта,
Шерех деш кьурдаш,
ГIа-бецаш соьналле
Ийзош ю бIаьсте.
(Эдилов Х.)

Говза ялийна **метафораш** мехала ю поэтически васт кхолларехь.

Метафораш цхьалхе а хуьлу: «Лаьттах Iаьбба, елакьежа балл» (Сулаев М.), чолхе а хуьлу, даьржина **метафорически** васт кхуллуш:

Буйсанан боганахь букьбелла хIаваан берам,
Цунна чулетта Iа дIо беттан нехчанан гIорза.
Чухчахьер йолало хьийзабан седарчийн бера,
Меллаша чIечкьадеш стигалан юьхь-сибат кьорза.
(Юсупов Иилман)

ГIеххьа йоккха стихотворени а хила тарло яьржинчу **метафорех** лаьтгаш. Ерриге а произведених чеххдолуш исбаьхьа **метафорически** васт ду Цуруев Шерипан «Лайн чимаш» стихотворенехь.

Монолoг (-аш) ю–ю; монологан, монологана, монолого, монологе (грек. *monos – цхьаь, logos – кьамел*) – исбаьхьаллин произведени тIехь цхьана персонажан кьамел.

Назма (-наш) ю-ю; назмин, назмина, назмано, назмане (Іаьрб. назмун – стихаш, поэзи) – бусалбан динах лаьцна чулацам а болуш, мукъамца дІа а олуш, стихашкахь йолу исбаьхьаллин произведени. **Назманийн** чулацам бусалба динах бозабелла бу. Динах болу хьехамаш беш, Далла гІуллакхдар, динан дай бовзийтар, бусалба нах кьинойх ларбар, Далла дуьхьал хІуттуш цІена хилийтаран Іалашо ю назманийн. Дуьненахь а, эхартахь а пайдехьа хиндерг дуьйцу **назманашкахь**.

Назманаш вайнахана юкьахь лелар, уш аларан башхаллаш, церан цхьайолу исбаьхьаллин агІонаш барта произведенешца цхьанайогІуш ю. **Назманаш** шайн авторш болуш ю. Амма хьалха язйинарш, хан-зама яларца дукхахьолахь автор мила ву диц а лой, халкъан барта произведени санна, наха кар-кара а луш, баккхийчаьргара кегийчаьрга а кхочуш, нахана юккъехь лела. Бакьду, церан авторш а баккхийчу Іеламнахана дукхахьолахь бевзаш хуьлу.

Назманаш яьхнарш дукхахьолахь баккхий Іеламнах хилла, Іаьрбийн маттана говза а болуш, церан поэзи а евзаш, шайгахь поэтически похІма а долуш. **Назманаш** Іаьрбийн маттахь а, нохчийн маттахь а яьхна цара. Тахана а баккхийчу Іеламнаха шайн йозанаш Іаьрбийн маттахь леладо, вовшашка кехаташ цу маттахь яздо, назманаш а Іаьрбийн маттахь йоху. Масала, Іалхан-Юьртгарчу Мохьмад-Бешир-Хьаьжин дукхаха йолу **назманаш** Іаьрбийн маттахь хилла.

Нохчийн **назманашкахь** коьрта долчу декъана Іаьрбийн стихан форма схьаэцна. Беа могІанах лаьтта дукхахьолахь **назманан** строфа. Хьалхара кхо могІа вовшашца рифмовка йолуш хуьлу, боьалгІаниг, **назманан** коьрта маьІна билгал а деш, ша къаьстина лела. И могІа назма чекхьяллалц кхечу строфашкахь юх-юха а балош бу. Рифмаш коьрта долчунна хандешнех, хандешнийн форманех лаьтта. Стихан барам еа стопах лаьтгачу дактилан я хорейн куьцехь хуьлу:

Муьмин наха хало хьобгу,
ПаргІатонах хийла хьобгу,
Цунна кхойкху гІийла хьобга,
Дела, бехьа, хьайн кьинхетам.
Исьян-вониг дегІо лобху,
ТІаІат-дики даго хьобху,
И шиь нисдар хьобга доьху

Бехъа, Дела, хъайн къинхетам.
Хъан неIарге хъан леш баьхки,
Къинош дарна болуш бехке,
Хъайца там болчу уьш бахкий,
Бехъа, Дела, хъайн къинхетам.

Мохъмад-Бешир-Хъаьжас 1940-чу шерашкахъ нохчийн къам Сибрехахъ долчу хенахъ язйинчу **назманна** тIера ду и моIанаш. **Назма** дика олуш шаьш нах хуьлу. Цъхаммо хъалхара а олуш, кхечара кар-кара оьцуш айа а ойуш, тобано дIаолу назма. ЛадугIуш волчунна боккха Iаткъам бо **назмана**ша.

Омóнимаш, ю (грек. homos – цхъатера, опота – цIе) – цхъатерра алар а долуш, тайп-тайпана маьIнаш долу дешнаш, масала: **цIе** (ю) – адаман цIе, **цIе** (ю)- йовхо лун цIе; **са** (ду) – дийначу хIуманан са, **са** (бу) – цIийнан са; неI (ю) – чу-ара волу неI, неI (ду) – бежанан цIока.

Яздархоша **омонимех** тайп-тайпанчу кепара пайдаоьцу. ХIокху стихотворенин ерриге рифмаш омонимех лаьтташ ю:

Нанойх бераш дахар.
Махках халкъаш дахар.
ТIемаш, девнаш дахар.
БIаьргаш. кортош дахар...
Хъан цIе къахъьян гIерта дешнаш
ма дукха ду-кх,
ДАХАР !

(Абдулаев Л.)

Очерк (-аш), ю–ю; очеркан, очеркана, очерко, очерке – билггал дахарера схъаэцнарг шен чулацамехъ долу жима эпически произведени. Дийцаран жанр санна ю **очерк**, амма цу тIехъ гайтина хиламаш а, персонажаш а дахарехъ билггал йолуш хуьлу, ткъа яздархочо исбаьхаллица къагийна дуьйцу царах лаьцна. Нохчийн литературехъ евзаш ю Мамакаев Iаьрбин, Мамакаев Мохъмадан, Ошаев Халидан, кхечеран а **очеркаш**.

ПаргIат стих, я верлибр (фр. vers libre – *паргIат стих*)
– мoгIанашкахь цхъана барамехь дешдакъош а, тохарш а доцуш,
цхъана тайпанан строфаш а йоцуш, рифмаш а йоцуш стихаш:

Къoбжачу Кавказан баххъашна юккъехь,
ламанан аьрзунийн баннашна лулахь
маьрша Гуьллу
дай баьхна шира юрт.
Кхузара,
кху лаьмнийн сийначу
аганара, гIаьттина,
лаьмнеххий,
малхаххий
цецваьлла, лаьттина,
ваьлла со новкъа....

Ткъа, хIара...
ХIара лаьтта хIетахь
сох кхетгачу сан Некъан Накъостех
уггаре Хьалхарниг –
цIеначу бIаьргаш чохь самукъа ловзу
безаме жима стаг...

– Маршалла!
Сан деган маршалла дIаэцар доьху,
сан некъан Хьалхара Накъост!
Бехк сайна цабиллар доьху
цIе хьайн цаяккхарна цхъа а.
Ма мотга йицъелла, Накъост,
цIе хьайн ца йоккхуш со Гийча,
йоккхуш и хезна вац цкъа а.
Ма-дарра дIааьлча-м, суна
хIун бен ду, цIе муьлхха а хилча?
Дац стеган хIумма а
шен цIарах дозуш:
я амал,
я гIиллакх,
я гIуллакх...

ХІан-хІа, со вевзар вац хьуна –
суна дагадогІуш, вайша
цкьа бен вац гина а вовшийн...

Арсанукаев Шайхин “Баркалла, адамаш” поэми тІера цхьа кийсак ю вай ялийнарг. Кхузахь стихан могоІанаш шайн барамашца – деха, доца хиларца – цхьатера дац, тайп-тайпана ду: кхаа дешдекъа тІера цхьайтга дешдекъе кхаччалц хийцалуш бу церан барамаш. Строфаш а яц кхузахь цхьанабарамехь: масала, хьалхарниг – шийтга могоІанаш лаьтташ ю, шолгоІаниг – ялх могоІанаш, кхоалгоІаниг – пхийттаннах, йобалгоІаниг кхаа могоІанаш лаьтташ ю, цаьрга терра кхин ерш а. Рифма ян а яц. Стихан чаккхенаш – клаузулаш – тайп-тайпана ю: божарийн (“юрт”), зударийн (“хІара”), дактилически (“сийначу”), гипердактилически (“ТиндагІашлахь”). Амма иза, стихотворени санна, могоІанашка екъна ю, стихашкахь ма-хиллара соцуноІаш а ю, интонаци а ю. Оцу билгалонашца къаьста **паргоІат стих** прозех.

ПаргоІат стих дуьххьара гучуяьлла лору ХІХ бІешо чекхдолучу муьрехь французийн поэзехь. Амма Г. Гейнен, У. Уитменан кхоллараллехь а ю **паргоІат стихаш**. Оьрсийн литературехь дуьххьара А. Фета язйина лору **паргоІат стихаш**, ткъа иштта А. Блокан, В. Брюсовн, М. Кузминан, хІинцалерчу поэтийн а ю уьш. Нохчийн поэзехь дуьххьара **паргоІатчу стихаца** язйина Арсанукаев Шайхин “Баркалла, адамаш” цІе йолу дийнна поэма араьяьлла 1978 шарахь. Цул тІаьхьа нохчийн поэзехь **паргоІатчу стихах** алссам пайдаэцна кхечара а.

Пафос, ю; пафосан, пафосана, пафосо, пафосе (грек. pathos – *синхаам*) – произведенин маьІна шайца билгалдолу авторан бовха синхаамаш, йоккха дегайовхо.

Персонаж (-аш), ю–ю; персонажан, персонажана, персонажо, персонаже (лат. persona – *юьхь, адам*) – исбаьхьаллин произведени тІехь гайтина адам.

Повесть (-аш) ю–ю; повестан, повестана, повесто, повесте – дийцар тІехь чул а алсам хиламаш а болуш, стеган дахарх гІехьхьа боккха мур а гойтуш йолу эпически произведени.

Поэ́зи, ю; поэ́зин, поэ́зина, поэ́зино, поэ́зига (грек. poiesis – *кхолларалла*) – стихашца язйина йолу исбаъхьаллин произведенеш. Хьалха поэзи боху дош ерриге а исбаъхьаллин литература юкьалоцуш лелаш хилла. Хинца **поэзи** стихашца язйинчу исбаъхьаллин произведенех олу, уьш прозех къастош.

Поэ́ма (-ш), ю–ю; поэ́мин, поэ́мина, поэ́мо, поэ́мига (грек. poiein – *кхоллар*, poieta – *кхольлина ерз*) – кьоман дахарехь доккха маъйна долу гуллакхаш а къастош, хьуьнаречу турпалхойн васташ а кхуллуш, лирический, эпический, драматический билгалонаш шеца йолу стихашца язйина йоккха произведени.

Исбаъхьаллин литературехь **поэмин** жанр кхоллаелла дукха хан ю. Гомеран “Илиада”, “Одиссея” бохучу произведенеш Тера сьадагардеш ду дуьненан литературехь **поэма** кхоллаелла шераш. Хетахь дуьйна, тайп-тайпанчу социальнo-исторически хьелашкахь хийца а луш, кхиа а кхуьуш, вайн хене сьаеана **поэма**. Поэмин жанр кхоллаяларан орамаш халкъан барта произведенешкахь докку. Вайнехан йозанан литературехь **поэмин** жанр шех сьаяяьларг нохчийн илли ду. Нохчийн халкъан **поэма** (илли) кхоллаелла 16-17 бешерашкахь. Халкъана шен дикачу кентийн хьуьнарш хастаме деш дийца лаарна, уьш текхуьучу таьхьешка дакхачо лаарна еххачу хенахь кхуьуш сьаеана халкъан барта кхоллараллехь **поэма** (илли). Масала, “Теркаца хьала-охьа вехаш хиллачу эла Мусостан, Адин Сурхон илли”, “Аьккхийн Жанхотан илли”, “Эвтархойн Ахьмад”, “Шотин Аьстамар”, “Мадин Жаммарзий, Жумин Акхтулий” иллеш. И санна долчу иллешкара “сьаеана” **поэмин** жанр нохчийн литературе.

Нохчийн яздархойн **поэмаш** араевла 20-чу шерийн шолгалчу эхехь. Мамакаев Мохьмадан, Бадиев Саьидан, Нажаев Ахьмадан **поэмаш** ю вайнехан литературехь дуьхьара язйинарш. Нохчийн литературехь **поэмин** жанро шена чуэцна кьоман барта кхоллараллин ламасташ а, оьрсийн классически а, советски а **поэмин**, кхечу къаьмнийн литературашкахь йолчу **поэмин** жанран кхиамаш а. Шайн чулацамца а, жанрови къастамашца а тайп-тайпана **поэмаш** ю нохчийн хинцалерчу литературехь. Дуьхьарлерчу **поэмашкара**

дуьйна схьа а халкъан дахарехь доккха маъна долу гӀуллакхаш къастийна яздархоша шайн эпически произведенешкахь. Бадугев СаьИдан “Товар ду”, “Ши доттагӀ” цӀераш йолу **поэмаш**, Нажаев Ахьмадан “ЖагӀу” поэма. Иштта кӀорггера чулацам болуш ю Мамакаев Мохьмадан “Ций хуьйдина лаьмнаш”, “Кемсийн хорха”, Музаев Нурдинан “Вайнахах дийцар”, Мамакаев Иаьрбин “Нохчийн лаьмнашкахь”, Эдилов Хасмохьмадан “Сийлаха” цӀераш йолу **поэмаш** а. Мехала чулацам а, говза исбаьхьаллин кеп а йолуш язйина Ахматова Раисин, Сулаев Мохьмадан **поэмаш**.

Ша кхиарехь керлачу тегӀане кхаьчна поэмин жанр хӀинцалерчу яздархойн кхоллараллехь. Арсанукаев Шайхин, Рашидов Шаидан, Шайхиев Иалвадин, ткъа иштта Бисултанов Аптин, Супаев Русланан, кхечу а хӀинцалерчу поэтийн кхоллараллехь йоккха меттиг дӀалоцу оцу жанрехь язйинчу произведенеша.

Поэмин жанран керла хорманаш, исбаьхьаллин суртхӀотторан керла кепаш юкъаялийна хӀинцалерчу поэташа. Вайнехан литературехь хаддаза кхуьуш схьайогӀу **поэмин** жанр.

Прѳза, ю; прозин, прозина, прозо, прозига (лат. *prosa, prosa* – *ма-дарра, нийса къамел*) – ма-дарра долчу, паргӀатчу къамелан кепехь (стихашца йоцуш) язйина произведенеш. Поэзий, **прозий** исбаьхьаллин литературин коьрта ши кеп, ши хорма ю. **Прозехь** язйина хуьлу дукхахьолахь эпически тайпанан произведенеш. Цераан чулацамехь билгалболчу хиламех дуьйцу, ардаме сюжет хуьлу, тайп-тайпанчу персонажийн дуьззина васташ кхуллу, цераан вовшашца йолу юкъаметтигаш гучуйошу, цара кхочушден гӀуллакхаш гойту. **Прозин** коьрта жанраш ларало дийцар, повесть, роман.

Прѳзайк (-аш), ву–бу; прозаикан, прозаикна, прозаико, прозаике - прозехь произведенеш язйинарг.

Псевдоним (-аш), ю–ю; псевдониман, псевдонимана, псевдонимо, псевдониме (грек. *pseudos* – *бакъдоцург*, *опома – цӀе*) – шен йоцу цӀе. Цхьаволчу яздархочо шен произведенеш арахоьцу шен йоцчу, кхечу, цӀарца, **псевдонимца**. Масала, поета

Ибрагимов Лоьмас лелайо **псевдоним** Канташ, яздархочо Кацаев Сайд-Хьасана шен цхьадолу дийцарш зорбатоьхна Алихаджиев Эльбрус **псевдонимца**.

Цкъацкъа **псевдоним**, яздархочун литературни цӀе а хуьлий, гуттаренна а юьсу. Дуьненна а евзаш ю французийн яздархочун, философан цӀе Вольтер. Иза **псевдоним** ю, дукха бац Вольтеран бакъйолу цӀе – Мари Франсуа Аруэ – евзаш.

Псевдоним санна леладо яздархоша деккъа цхьа элп я элпаш. Масала, нохчийн поэто Дудаев Iабдис юьхьанца, ша яздан волалуш, шен стихашна буха дукхахьолахь I. дуьллур а I. Д. яздора.

Ремарка (-ш), ю–ю; ремаркин, ремаркина, ремарко, ремаркига (франц. *remarque* – *билгалдаккхар*) – драматургически произведени тӀехь авторо шен персонажех лаьцна беш болу хаамаш, церан хан а, духар а, лелар а муха хилча дика хир ду, сцена а муха кечийча бегӀийла ду хоуйтуш, билгалдаккхар.

Реплика (-ш), ю–ю; репликин, репликина, реплико, репликига (итал. *replica* – *дуьхьалхилар*) – драматургически произведени тӀехь цхьана персонажо вукхо шега динчу къамелана доцца луш долу жоп.

Рецензи (-еш), ю–ю; рецензин, рецензина, рецензино, рецензига (лат. *recensio* – *хьажар, къастор*) - книгин, спектаклан, кинофильман мах хадош йолу жима произведени.

Риторический айдар (грек. *rhetaor* – *оратор, къамелана говзаниг*) – поэтически произведенехь айдаран интонацехь дог-ойла билгалгьяккхар:

Лаьмнийн мохк! Курачу къонахийн латта!
Лайначийн моьнаш го хьан некха тӀехь.
Иэшам а, изшар а кхаьчна хьан лаьтта,
Амма ца лайна ахь осаллин эхь!

(Арсанукаев Ш. Винчу лаьмнашкахь.)

Риторически тедерзар (-ш), ду-ду (грек. rhetor – *оратор, къамелана говзаниг*) – поэтически произведенехь тедерзаран кепехь дог-ойла билгалъяккхар:

Хъан чевнаш дебачу дийнахь,
Хъан лазар чIагIделча некхехь,
Нохчийчохь, сан Даймохк сийлахь,
Со ву хъан кхолламан декъехь.

(Цуруев Ш. Нохчийчохь.)

Риторически хаттар (-ш), д-д (грек. rhetor – *оратор, къамелана говзаниг*) – поэтически произведенехь хIума чIагIдаран маъIнехь далийна хаттар. Риторически хаттаршца язйина ю хIара ерриге а стихотворени:

ХIун до кху дуьненах,
Гергарчийн ямартло Iуьйшуш,
Бизачу мостагIех ца туьгуш къаста,
И хьешна?
ХIун мах бу вахаран,
Пхьобхане ийзалуш хуьйшуш,
Дош ала йиш йоцуш
КхидIа а иштга кхехьна?
ХIун до вай бахамах,
Беркат ца кхачочу вайга,
Ур-атгал, доьзалех и тешо
Ца хIуьттуш хилча?
Исбаьхьа гIаланаш вай йогагIарх
Буй-техьа пайда,
Уьш йохьеш, царна чохь
Ирс саца туьгуш ца хилча?
ХIун до кху дуьненах,
Кхин къаьсташ Iалашо йоцуш,
Кханенан ойланех
Тахане кхаьрдачу, хьешна?
ХIун до кху дуьненах,
Кхин вовшийн ларам а боцуш,
Шеран дIакерчарах тоам беш,
Бесара даьхна?

(Халидов А.)

Синко́па ю (грек. *сункора – хадор, дацдар*) – дашна юккѳера цхъаъ я масех аз дІадаккхар, дош дацдар. Масала, «Къена дар-кх *доттагІца* ас мелла чагІар» (Супаев Р). Кхузахъ оцу дешан грамматически нийса форма *доттагІчуьнца* хила езара.

Поэташа дешнаш дацдар бахъана хуьлу стихан барамца я кхечу исбаъхъаллин Іалашонашца доьзна.

Синкопа олучу кхетамна юкъадогІу дешан тохар ша хила дезачуъра кхечахъа даьккхина хилар а. Барта кхоллараллехъ нисло и санна йолу меттигаш. Масала, бер дижош локхучу аганан эшарехъ:

Хъан нана йогІу хъуна

ГІургІезан боларахъ,

Хъан дада вогІу хъуна

Сира́ сайн боларахъ.

Сира́ боху дош шолгІа дешдакъа дахдеш олуш ду оцу халкъан эшарехъ.

Скетч (-аш), ю–ю; скетчан, скетчана, скетчо, скетче (инг. *sketch* – юьхъанцара суртхІоттор, эскиз) – Іер-дахарера забаре хІуманаш шен чулацамехъ а долуш, ира хиламаш а болуш жима, цхъана акташ лаьтгаш йолу комеди. Масала, Эдилов Хасмохъмадан скетч “КІант сан ву”.

Скетч боху термин хІинцалерчу хенахъ дукха ца лела, цуьнан метта дукхахъолахъ жима комеди я сценка олуш хуьлу.

Сти́хан ба́рам (-аш), бу-бу – тохар долу а, тохар доцу а дешдакъош стихехъ дІанисдаларан кеп.

Сти́хан гІулч (-аш), ю–ю (стопа) - стихехъ юх-юха а цхъаьна далош долу тохар долу а, тохар доцу а дешдакъош.

Стихотворѳени (-еш), ю–ю; стихотворенин, стихотворенина, стихотворенино, стихотворенига - чекхдаьлла маъІна а, исбаъхъаллин чулацам а, форма а йолу стихашца язйина жима произведени.

Строфа́ (-ш), ю–ю; строфан, строфана, строфано, строфага – шайн маъИница цхъаьнатюьхна болу стихотворенин масех моҒа. Интонацица а, дукхахъолахъ рифмашца а цхъаьнадоҒуш хуьлу и моҒанаш.

Тий́жам (-аш), бу–бу; тийжаман, тийжамна, тийжамо, тийжаме – халкъан барта кхоллараллехъ сингаттам, ҒайҒа, бала балхош йолу произведени.

Ту́рпалаллин драма, ю – даккхий хъуьнарш долу турпалхой а болуш, шен чулацамехъ халкъан турпалалла гучуйолу драматургически произведени. Масала: Хамидов Іабдул-Хъамидан «Лийрбоцурш».

Ту́йра (-наш), ду–ду; туйранан, туйранна, туйрано, туйране – халкъан барта кхоллараллин произведени. Дахарехъ хила йиш йоцуш, адамаша шайгара кхоьллина долу тамашийна хІуманаш хуьлу дукхахъолахъ туйранашкахъ дуйцуурш. **Туйранаш** барта кхоллараллехъ уггаре даьржинчу тайпанех цхъаь ду. Йоккха меттиг дІалоцу цара нохчийн къоман барта кхоллараллехъ. Адамийн дахарера, гонахарчу Іаламера тайп-тайпана хІуманаш дуйцуш а, адаман дахарера хъелаш гойтуш а: акхаройх, хъайбанех, олхазарех лаьцна а хуьлу **туйранаш**. Гойтуш мухха делахъ а, шайн маъИница адамийн дахаран ойла йойтуш ду уьш. Диканиг, сийлахъниг, адамана пайдехъ дерг чІаҒдо **туйранашкахъ**, вочунна, зуламечунна дуьхьал кыйсам латтабо. Халкъо даима а толадо шен **туйранашкахъ** вонал – дика, харционал – бакъо, сийсазчул – сийлахъниг.

Яздархоша кхоьллина а ду туйранаш. Царах литературни **туйранаш** олу.

Ту́йра-кица (-наш), ду–ду (басня), – шеца къеггина хъехамбаран маъИна а долуш, стихотворенин кепехъ (наггахъ прозехъ а)яздина жима дийцар. Адамийн амалш, юкъаметтигаш дукхахъолахъ дийнатийн васташца схъагойту *туйр-кицанашкахъ*.

ТӀаӀхъара дош (эпилог) – исбаӀхъаллин произведени тӀехъ гайтина гӀуллакхаш чекхдевллачул тӀаӀхъа яздархочо шен турпалхойх хилларг дуьйцу тӀаӀхъара дакъа.

Фольклорист (-аш), ву (ю)–бу – халкъан барта произведенеш дӀаязъеш а, толлуш а волу (йолу) Иилманча.

Хорей, ю; хорейн, хорейна, хорейно, хорейга (грек. *choros* – *хор*) – хъалхарчу дешдекъа тӀехъ тохар а долуш, шина деш-декъах лаьтташ гӀулч йолу стихан барам. Хорей барамехъ язйинчу стихийн къастамаш бу хъалхарчуй, кхоалгӀачуй, пхобалгӀачуй, ворхӀалгӀачуй, цу рожехъ кхидӀа а долчу дешдакъош тӀехъ тохар хилар.

Хорейн схема иштта ю: – V – V – V – V

Хорей барамехъ йолу стихотворени:

Нанас дена вина вара
Оьзда, майра, дика кӀант.
Нанас шена вина вара,
Елча, ерзор аьлла, кӀант.
Юьрто вехча, вала дийзи,
Махко вьоху аьлча, кӀант.
Дийна висахъ – несе кхийла,
Валар нислахъ – коше йийла.

(Канташ)

Хорей барам, дактиль а санна, коьртачех бу нохчий поэзехъ а, халкъан барта поэтически произведенешкахъ а.

ХӀетал-метал (хӀетал-металш), ду–ду; хӀетал-металан, хӀетал-метална, хӀетал-метало, хӀетал-метале. Халкъан барта кхоллараллин ша-тайпана жанр ю **хӀетал-металш**. Цара цхъа хӀума кхечу хӀуманехула, шен аматашца къайлах йолчуьнца йогӀучу хӀуманца билгалйоккху. **ХӀетал-металша** адамийн эс кхийо, цхъа хӀума кхечуьнгахула йовза Iамаво. Тайп-тайпана ду хӀетал-металш: **ХӀетал-метал** хабийла хьуна: вайн цӀечу

гЮж тЕхь Іан кІайн котамаш? (Цергаш). **ХІетал-метал** хаыйла хуьна: дуьненан архаш? (Некъаш). **ХІетал-метал** хаыйла хуьна: дуьнен чохь доцу кхо хІума? (Лаьттана тухуш догІа а дац, стиглана хІоттийна лами а бац, хІордана тиллина тІай а дац).

Эмфáза (грек. emphasis – *билгалдар, къастор*) – цхьадолу дош я дешнаш билгалдохуш, къастош алар. Поэтически къамелехь шайн маъІница мехала долу дешнаш къеггина билгалдахаро, интонација къастош аларо царна тЕе тидам бохуйту:

Ларма а, чардакх а матгах дан деза,
Доша тЕе дош дуьллуш, олуш: ас доьттина!
Дашах дош дІахуттуш, олуш: ас хоьттина!
ХІума дац – Даймохк (!) а – хьан матгал деза.
(Абдулаев Л. Ас болар мел сихдарх...)

Кхузахь *Даймохк* боху дош ду авторо тЕе тидам бохуйтуш билгалдаьккхинарг.

Эпос (-аш), ю-ю, эпосан, эпосана, эпосо, эпосе (грек. epos – дош) – литературин кхаа тайпанах цхьаь. Эпически произведенеш хаамбаран формехь хуьлуш ю, царна тЕхь кІорггера дуьйцу стеган дахаран некъах, исбаьхьаллин сурт хІоттош шуьйра гойту цо кхочушден гІуллакхаш, цо дакъалоцу хиламаш, адамашца цуьнан йогІуш йолу юкъаметтигаш. **Эпосан** жанраш ю: роман. повесть, дийцар.

Юкъара меттигаш – барта кхоллараллин тайп-тайпанчу произведенешкахь цхьатера алар долу я цхьатера маъІна долу меттигаш. Нохчийн туьйранаш дукхахьолахь дІадоладо дешнашца: «Дала шуна дика дийцарг, диканца шу дукха дахарг», чекхдоху иштгачу дешнашца: «ГІалдий-булдий – царна, кай-божжий – вайна». Халкъан иллешкахь хуьлу йоккхачу исбаьхьаллица кхоьллина **юкъара меттигаш**. Иллин турпалхочо ша лела ваха араволуш шен дин кечбар дукхахьолахь цхьатера дуьйцу тайп-тайпанчу иллешкахь:

Ва сарахь суьйренца, бузучу малхаца,
Цу ханнийн божлара шен жима расха дин
Цу дато дуьрстанца ша ара озийна,
Хьалха херх ва хьокхуш, тIаьхьа чотка ва ялош,
Кхузза саба ва хьокхуш, динан кхес ва юьттуш,
Дин цIанбан велир, тов

Иллин турпалхой кечбалар а хуьлу цхьатера гайтина:

Ва сарахь суьйренца, булучу боданца
Туйка йиллал ва дари шен дегIа дерзийна,
Бере кечвал ва дети шен некхе дерзийна,
Чилхьесан бухкарца, цу цIестан кIудалца,
Цу хIордан ва мохо ездари ловзадеш,
Эсаран ва мохо кисин тIам ловзабеш,
Хи тIе яха ма елира ворхI вешин ва йиша.
Цу кIайчу гIовталца, Iаьржачу вертанца
Чо чехка чола куй бIаьштиг тIе ва тоьттуш,
Пхобханахь вара, тов...

Къаьбсттина шайна тидам тIехь соцуш ю иллеш чекхдовлуш
ялош хуьлу **юкьара меттигаш**:

Нанас дена ма волда яхь йоцу ва кIанат,
И вича ма кхиа цу дийнан делкьалца,
Нанас дена ма волда тешам боцу ва кIанат,
И вича ма кхиа яра дуьне ва даан!
Ма лолда вай, кIентий, бохуриг ца хуьлуш,
Ма лолда вай, кIентий, вовших тешам ва байна,
Ма лолда вай, кIентий, вовших безам ва байна.
Вайна дахар лолда-кха кхоьллинчу вайн Дала,
Ва нохчийн ва кIентий, нийсачу бартаца,
ДIахьобкхучу ва мохо цабезам дIакхобхьуш,
Схьахьобкхучу ва мохо безам тIекхобхьуш!

Ямб ю – ямбаш ю; ямбан, ямбана, ямбо, ямбе (гр. *iambos* – пондаран цIарах схьадаьлла) – шолгIачу дешдекъа тIехь тохар а долуш, шина дешдекъах лаьтташ гIулч йолу стихан барам.

Ямбан схема иштта ю: V– V– V– V–

Нохчийн поэзехь **ямбан** барамехь язйина стихаш янний яц ала тарлуш ду, иза доьзна ду нохчийн меттан башхаллех. Оьрсийн поэзехь, литературоведаша бахарехь, 85 процент лара мегар долуш стихаш **ямбаца** язйина ю.

ЧУЛАЦАМ

ХЪАЛХАРА ДАКЪА	5
Исбаъхъаллин произведени къасторан методичес- ки некъаш.....	5
Исбаъхъаллин произведени урокехъ къасторан методичес- ки некъ харжар.....	5
«Авторан лорах» произведени къастор.....	8
Проблемни кепехъ произведени къастор.....	34
Васташ талларехула произведени къастор.....	48
ШОЛГІА ДАКЪА	50
Жанрийн башхаллашка хъаъжжина исбаъхъаллин произведе- неш къастор.....	50
Эпически произведенеш.....	50
Лирически произведенеш.....	57
Лиро-эпически произведенеш.....	81
Драматически произведенеш.....	97
КХОАЛГІА ДАКЪА	100
Халкъан барта произведенеш Іамор.....	100
«Нохчийн шира илли».....	100
«Сай».....	107
Барта кхалларалла 9-чу классехъ Іаморан хъокъехъ.....	113
ДОБАЛГІА ДАКЪА	118
Литературин теори.....	118

Учебное издание

Абдулла Магомедович Арсанукаев

**АНАЛИЗ ХУДОЖЕСТВЕННОГО
ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ШКОЛЕ**

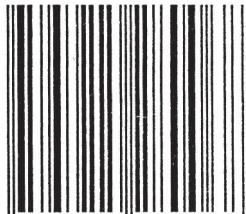
(на чеченском языке)

Редактор *М.Р. Овхадов*
Художник *Ж.А. Шогенова*
Корректор *Р.А. Абдулкадырова*
Компьютерный набор *Т.И. Михтеева*
Верстка *А.А-Ш. Тахаева*

Сдано в набор 02.09.08 Подписано в печать 15.09.08
Формат 60x84 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура Таймс.
Усл. печ. л. 9,3 Тираж 1000
Заказ № 71

ISBN 978-5-91528-006-8

ISBN 978-5-91528-006-8

9 785915 280068

Издательство «Арфа-Пресс»

364037, г. Грозный, ул. Киевская, 7, офис 68.

Тел.: 8-963-397-21-37

